

تحقیقی مجلہ

کھوج

چھپماہی لاہور

مسلسل شماره نمبر 60

مدیر
پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاهد

شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور

<u>مجلس ادارت</u>	<u>مجلس مشاورت</u>
☆ ڈاکٹر سعید خاور بھٹا	☆ ڈاکٹر سید اختر حسین اختر
شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور	ایڈیٹر ماہنامہ لہراں، لاہور
☆ ڈاکٹر ماہد شاہد	☆ ڈاکٹر عبدالرزاق شاہد
ایف۔سی کالج، لاہور	شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج بوسن روڈ، ملتان
☆ ڈاکٹر نبیلہ عمر	☆ ڈاکٹر شریا احمد
شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور	لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور
☆ ڈاکٹر انجم رحمانی	☆ ڈاکٹر شاہد کاشمیری
جی۔سی یونیورسٹی، لاہور	شعبہ پنجابی، گورنمنٹ شالیمار کالج، لاہور
☆ ڈاکٹر یونس اختر	☆ خالد ہمایوں
سابق صدر شعبہ پنجابی	☆ شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور
ایم۔اے۔اوہ کالج، لاہور	☆ ڈاکٹر شیش کمار ورما پٹیالہ (انڈیا)
☆ ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند موہالی (انڈیا)	

.....

چھبمائی کھوج وچ چھپن والے مقالیاں بارے مقالہ نگاراں دی رائے نال
ادارہ کھوج دا متفق ہونا ضروری نہیں..... (مدیر)

چھبمائی کھوج حکومت دے مراسلہ نمبر ایس۔او (سی ڈی) 3-75/1-1
مورخہ 2 جنوری 1980ء دے مطابق سارے پنجاب دے سکولاں تے
کالجاں لئی منظور شدہ اے۔

مقالہ نگار حضرات لئی

- 1- تحقیقی مجلہ کھوج وچ ایسے تحقیقی مقالے چھاپے جانداں نیں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی واسطے بن سکے۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات کھوج دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔
- 2- کسے وی مقالے وچ پیش کیٹی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ اوارے دا اوہدے مال متفق ہونا ضروری نہیں۔
- 3- مقالہ نگار حضرات جیہڑی لکھت کھوج وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہور رسالے یا اخبار نوں نہ گھلن۔
- 4- کھوج وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھٹو گھٹ دو ماہراں دی تحریری رائے (Blind Review) لئی جاندی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے کھوج وچ شامل کیئے جانداں نیں۔
- 5- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط مال پروف ریڈنگ کرن توں بعد (ہوسکے تے سی ڈی سمیت) بھجوان۔
- 6- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح/کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے ڈٹ نوٹ وچ مناسب جگہ چھڈی جائے۔
- 7- مقالہ مسلسل تحریر کیتا جاوے تے سارے حوالے آخر اُتے دتے جان۔
- 8- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:
لکھاری داناں: کتاب داناں؛ مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر
- 9- مقالہ معیاری پنجابی وچ لکھیا جاوے۔
- 10- ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کیٹی جاوے۔

مدیر کھوج

شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج (اولڈ کیسپس)، لاہور

Research Journal

Six Monthly

Khoj

Lahore

Editor

Prof. Dr. Ismat Ullah Zahid

Department of Punjabi Language & Literature
Punjab University (Oriental College) Lahore-Pakistan

کھوج

چھپماہی لاہور

شماره نمبر 2

جنوری۔ جون 2008ء

جلد 30

مسلسل شماره نمبر 60

مدیر
پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاهد

نائب مدیر
ڈاکٹر نوید شہزاد

شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور

ISSN: 1992-6545

ناشر	:	پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زہد
ای میل	:	info@punjabi.pu.edu.pk
فون/فیکس	:	042-9210834
چھاپہ خانہ	:	پنجاب یونیورسٹی پریس
اشاعت دی تھیں	:	شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور
کمپوزنگ	:	محمد سدھیر
شمارے داخل	:	150/- روپے

نوٹ: چھپے شمارے وی شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج،
علامہ اقبال کیمپس (اولڈ کیمپس) لاہور توں مل سکدے نیں۔

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

نعت

واہ کریم اُمت دا والیؑ ، مہر شفاعت کردا
جبرائیلؑ جیسے جس چا کر، نبیاں داسر کردہ
اوہ محبوب حبیبؑ ربانا ، حامی روز حشر دا
آپؑ یتیم پیتماں تائیں ، ہتھ سرے پر دھردا

(میاں محمد بخشؒ)

فہرست

7	مدیر	☆ ادارہ
<u>پہلا حصہ</u>		
11	ڈاکٹر انجم رحمانی	☆ شیخ حسین دے ویلے والاہور
43	ڈاکٹر محمد امین	☆ شاہ حسین دی حیاتی تے سوچ
49	شریف کنجاہی	☆ گلاں شاہ حسین دیاں
59	ڈاکٹر نبیلہ رحمان	☆ اک شاہ حسین فقیر ہے
65	سعادت علی نابق	☆ شاہ حسین تے راگ کیدارا
73	منصور احمد شاہ	☆ شاہ حسین دی فکر دا مختصر تاریخی تے عمرانی مطالعہ
81	ڈاکٹر راشد متین	☆ شاہ حسین کی فکری روایت
<u>دو جا حصہ</u>		
93	پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد	☆ شعبہ پنجابی دا تحقیقی کم۔ مقالات ایم۔ اے پنجابی سال 2003ء
105	ظہیر احمد شفیق	☆ بابا فرید تے اوہناں دے کلام دے انگریزی ترجمیاں دا ویروا
127	محمد اعجاز نوشاہی	☆ چھبیاہی ”کھوج“ دی ہیلوگرافی
(شمارہ: 43 توں 59)		

اداریہ

ایس سچ نوں کدے نہیں جھٹلایا جاسکدا کہ برصغیر وچ اسلام دا چائن حاکماں دی تلوار نال نہیں سگوں صوفیاں دی گفتار تے کردار نال پھیلایا اے۔ اوہناں جتھے دین دی بنیاد وی فکر دے حوالے نال محبت، بھائی چارہ، امن، آشتی، صلح صفائی، بے لوث خدمت تے عاجزی انکساری دا درس دتا اوتھے اوہناں اپنے ایہناں سنہری وچاراں نوں عام کرن لئی پنجابی زبان تے شاعری نوں اظہار و اذریعہ بنایا۔

صوفیاء نے مقامی زبانوں وچ وعظ تبلیغ تے نشر و اشاعت دا جیہڑا سلسلہ شروع کینا ایہہ حقیقت وچ قرآنی انداز دی پیروی اے۔ عبرانی اک بڑی جاندار تے صدیاں پرانی زبان سی پر قرآن عربی زبان وچ ایس لئی نازل کینا گیا کہ اللہ دے پیارے رسول ﷺ دی زبان عربی سی تے نالے نوری طور تے جیہڑے سامنے مخاطب سن اوہ وی عربی زبان بولن تے سمجھن والے سن۔ بابا فرید گنج شکر توں لے کے شاہ حسین، نوشہ گنج بخش، سلطان باہو، علی حیدر، ہاشم شاہ، بلھے شاہ، وارث شاہ، میاں محمد بخش تے خواجہ غلام فرید ورگے اُچ کوئی دے روحانی بزرگاں نے ایسے لیہہ اُتے ٹردیاں ہوياں عوام دی زبان نوں اپنے وچاراں دے اظہار لئی اپنایا۔ حضرت شاہ حسین لاہوری دی روحانی عظمت اپنی جگہ مسلم اے پر اوہناں دی روحانی شخصیت نوں اک روحانی بزرگ تے بے مثال شاعر ہر دو حوالیاں نال احترام دتا گیا اے تے دتا جاندا رہوے گا۔ شاہ حسین یقیناً اوہناں ای اولیاء وچوں نہیں جیہناں بارے قرآن نے آج توں چوداں صدیاں پہلے کہہ دتا سی:

أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

یعنی خبردار رہیا جے کہ میرے ایہہ اوہ دوست نہیں جیہناں نوں کسے طرح دا کوئی ڈر خوف تے نم نہیں۔ شاہ حسین وی ہر قسم دے ڈر خوف تے نم توں بے نیاز تے بے باک شخصیت سن۔

شاہ حسینؒ دی بے باکی دے عملی اظہار نے کوتوال لاہور دیاں اکھاں وچ اکھاں پا کے اوہنوں اپنی سوچ تبدیل کرن اُتے مجبور کر دتا سی۔

جیہدی قرآن کو اہی دیوے اوہنوں کون ڈرا دھمکا سکدا اے، پر عاجزی انکساری تے دھیسے لہجے وچ گل کرنا صوفیاء دا ہمیشہ من کھچواں طریقہ کار رہیا اے جیہدا ثبوت شاہ حسینؒ دے کلام وچوں جگہ جگہ تے ملدا اے۔ سچ نوں پوری جرأت مال سچ کہن تے اوہدے اُتے پہرہ دین دا جیہڑا سبق صوفیاء نے دتا اوہدی بنیاد اُتے صوفیاء دے ادب و احترام تے اوہناں دی عقیدت ایتھوں دی لوکائی دے خون خمیر دا ہمیشہ حصہ رہی اے پر ایہہ سارا کجھ ہون دے باوجود سانوں کجھ تلخ حقیقتاں مال قدم قدم تے واہ پیندا اے۔ خاص طور تے ساڈے صوفیاء دی حیاتی مال جوڑے گئے اوہ غیر منطقی، غیر اخلاقی واقعات تے نام نہاد کرامتاں جیہناں دی روشنی وچ صوفیاء دی اصل شخصیت دھندلا کے رہ گئی اے۔ حقیقت المفقراء، تحقیقات چستی تے ہور ایہو جیسے تذکریاں وچ جیہڑے واقعات درج نیں اوہناں نوں من و عن اگے ددھائی جانا مناسب نہیں۔ کیوں جے انج ایہو جیسے تحقیق طلب واقعات دی بنیاد اُتے کراہے پان والیاں فلسفیانہ بحثاں دا آغاز ہو جاندا اے۔ چنانچہ آج دے بعض لکھاریاں نے شاہ حسینؒ دی حیاتی تے فکر بارے ایہو روئے اختیار کر لیا اے، جیہڑا نہ صرف افسوسناک، سگوں غور دے قابل اے۔

ایسے حوالے مال پچھلے دناں وچ شعبہ پنجابی ولوں شاہ حسین قومی سیمینار دا کامیاب پر بندھ کیتا گیا۔ ایسے موقعے تے جیہڑے تحقیقی مقالے آئے اوہناں وچوں معیاری تے چونویں مقالیاں نوں ”کھوج“ دی زینت بنان لئی ہتھلے شمارے دا پہلا حصہ شاہ حسینؒ دے ناں کرن دا فیصلہ کیتا گیا۔ جدوں کہ دو جے حصے وچ ایسے توں ہتھوں تحقیقی مقالے شامل نیں۔

پہلے حصے وچ پروفیسر شریف کنجائی ہوراں دے اک مقالے توں وکھ سارے مقالے نویں نیں تے پہلی وار شائع کیتے جا رہے نیں۔ پروفیسر شریف کنجائی ہوراں دا اک خصوصی مقالہ ”گلاں شاہ حسینؒ دیاں“ کجھ ورھے پہلے کھوج دے شمارہ نمبر 41 وچ پہلی وار چھپیا سی۔ جیہنوں علمی ادبی حلقیاں ولوں بڑا پسند کیتا گیا۔ ایہدے وچ شاہ حسینؒ دی فکر تے فن نوں کجھن تے اکوں اوہدے اُتے تحقیق دے کئی نویں دروازے کھولن دے اشارے ملدے نیں۔ چنانچہ ایہدی خصوصی اہمیت پاروں لہینوں ایسے شمارے راہیں دوبارہ چھاپیا جا رہیا اے۔

پہلا حصہ

شیخ حسین دے ویلے والا ہور

☆ ڈاکٹر انجم رحمانی

Abstract

In this article written by Dr. Anjum Rehmani. He has described in detail the political, social and economic conditions of Lahore at the time of Shah Hussain. He has also mentioned some important events and the state affairs of that time. Besides he has also connected these events with the life of Shah Hussain. He has illustrated Shah Hussain's birth, primary education, "chillakashi" at the shrine of Hazrat Ali Hajveri, Akbar's rule, Quarrel with Ali Kotwal, Sheikh Hussain and other Sufi scholars, conditions of masses, educational progress, writings and compilations, customs and traditions, and the trade centres of Shah Hussain's time.

آغاز

شیخ حسین جدوں لاہور وچ 945ھ/1538ء وچ جمیا سی تے اوس ویلے ہندوستان تے
مغلاں دا دوجا بادشاہ ہمایوں بادشاہی کر رہیا سی تے ہمایوں ولوں اوہدا چھوٹا بھرا شہزادہ کامران

۶۲ سابق ڈائریکٹر لاہور میوزیم، لاہور / وزیٹنگ پروفیسر شعبہ تاریخ جی سی یونیورسٹی، لاہور

لاہور دادو جامل کورنر سی۔ لاہور اوس ویلے اک چھوٹا جیہا شہر سی تے ایہدی آبادی موجودہ شاہ عالمی تے لوہاری دروازیوں دے درمیانی علاقے تک محدود سی۔ موجودہ بھائی دروازے دے اندر وی اک بے ڈھنگی جیہی آبادی موجود سی جیہڑی جوگیاں دے قبیلے مال آبادی۔ آؤن جان لئی سڑکاں کچیاں سن جیہڑیاں بارشاں دے سے وچ کھوبیاں دیاں گزر رگا ہواں بن جانیاں سن۔
لاہور دا قلعہ وی اہے کچا تے چھوٹا جیہا سی۔ ایس ٹھے پٹے قلعے وچ اہے تیک سکندر لوہی دا اک پرانا محل کھڑا سی۔

اوس ویلے دریا راوی شہر مال کھیہہ کے اتر پاسیوں (1) گزر رہا ہویا حضرت علی جوہریؑ نوں متھا میکدا سی تے فیر موجودہ ملتان روڈ دے علاقے وچ وگدا ہویا شہروں باہر نکل جاندا سی۔ ایہدی اک شاخ شہر توں مشرق والے پاسیوں گزردی ہوئی موجودہ میکلوڈ روڈ توں ہو کے حضرت موج دریا دے روضے توں اتر پاسیوں گزر کے تے سیکرٹریٹ دے جنوب راہیں ہندی ہوئی راوی وچ جا شامل ہندی سی۔ شہروں جنوب وچ اچھرے دا پرانا پنڈ وی ہندوواں دی بھرپور آبادی سی تے ایسے پاسے ای موجودہ جیل روڈ تے شادمان والے علاقے وچ لوہی بادشاہواں دا وسایا ہویا محلہ (2) دولت آباد اہے موجود سی۔ لاہوروں ایسے پاسے میانی صاحب دا پنڈ وی آباد سی۔ ایسے طرح لاہوروں جنوب مشرق ول کوٹ (3) کروڑ تے مغلوپورہ (4) دیاں آبادیاں سن۔ ایس ویلے راویوں پار اوہدے سچے کنڈھے لٹھے (5) تے پنڈی (6) دے ماں تے دو قدیم تھیہہ آباد سن تے ایسے پاسے مغل شہزادہ کامران دا باغ (7) نواں نواں راوی دے سچے کنڈھے آباد ہویا سی۔ شہر دی شمال مشرقی گٹھ وچ بابو پورہ (8) [باغبانپورہ] دی آبادی سی جیہدے مال شاہ حسین داہڑا پیاری سی۔ ایسے طرح پیر محمد نے اپنی کتاب ”حقیقت الفقراء“ وچ دسیا اے جے ”لاہوروں مشرق ول دو ترے کوہواں دے فاصلے تے منڈیاں والا پنڈ آباد سی جیہدے اریکس بہار خان منڈا سی تے شاہ حسین اپنے ساتھیوں مال اک واری ایس پنڈ گئے تے بہار خان سمیت اتھے دے لوکاں نوں اپنے روحانی جلوے مال اپنا مرید بنا لیا۔“ (9)

شہر دے آلے دوالے بڑے گھنے جنگل سن جیہناں وچ شیر، چیتے تے دو جے جنگلی جانور تے شکاری پرندے موجاں لیندے سن۔ جدوں شیخ حسین فقیری رنگ وچ رنگے گئے تے اکثر اپنیاں دوستاں مال ایہناں جنگلاں دی سیر لئی نکل جاندے سن تے او تھے حسین بے پرواہ دے

جلویاں نال مسور ہوندے رہندے سن۔ (10)

چنانچہ حسین دے جمن ویلے مغلاں دی ہندوستان وچ حکومت نوں قائم ہویاں اے مر کے نورھے گزرے سن۔ کامران دی لاہور وچ گورزی دے گذشتہ اٹھ سالوں وچ لاہور دا کچھ ساہ سوکھا ہويا پر لاہور دے پرانے پھٹ جیڑے اوہنے غیر ملکی منگولاں تے امیر تیمور تے باہر دے سپاہیاں ہتھوں لگے سن اے ملے نہیں سن تے نہ لاہور دی اوہ بربادی بحال ہو سکی سی جیڑی اوہنوں مقامی کھوکھراں دی لٹ مار ہتھوں سہنی پئی سی۔ تے اے وی لاہور وچ اوہ رونقیاں تے گہما گہمی نظر نہیں سی آؤندی پئی جیڑی شہر نے غزنوی دور وچ دیکھی سی۔

موجودہ ٹیکسالی بازار دا علاقہ آجا کے شہر دا کاروباری مرکز سی۔ پر لاہور دے اے بازاروں وچ خرید و فروخت دی کوئی وڈی رونق دیکھی نہیں سی جاندی۔ شہر دی زندگی توں مایوسی تے خوف دے سائے اے ختم نہیں سن ہوئے تے عامی لوک تے پیر فقیر اے وی سابق دور دی بربادی دے خوف توں پوری طرح باہر نہیں سن نکلے۔

شیخ حسین دی پیدائش

شیخ حسین لاہور دے محلہ تل بگھ [بگھ ٹلا] (11) دی جیڑی آبادی وچ جمیا سی اوہ موجودہ ٹیکسالی دروازے توں باہر تے حضرت علی ججویری دے مزار توں شمال ول واقع سی۔ ایس آبادی وچ شیخ حسین دے پو عثمان جولہ ہے دا گھر سی جیڑا اکھڈی وڈی داکم کر کے اپنا روٹی ٹکڑ چانداسی۔ اوں ویلے شیخ حسین دی پیدائش دا ایہہ محلہ دریائے راوی دے بالکل کبھے کنڈھے اُتے آبادی۔

سیاسی صورتحال

جیویں ایس اُتے دس آئے آن جے شیخ حسین جدوں جمیا تے ہندوستان تے ہمایوں دی حکومت سی پر اوہدی حکومت 1540ء وچ شیر شاہ سوری ہتھوں ختم ہو گئی۔ فیر لاہور پورے پندرہاں ورھے شیر شاہ سوری تے اوہدی اولاد دے قبضے وچ رہیا۔ 1555ء وچ ہمایوں نے ایران توں واپس آ کے سوریوں نوں لاہوروں کڈھ کے ایہدے تے دوبارہ قبضہ کر لیا۔ پر اوہ چھ

مہینیاں بعد ای 1556ء وچ مرگیا اوہدے بعدوں ایسے ورھے اوہدا پتر تخت تے بیٹھا جیہڑا
1605ء تک لاہور تے حکم چلاندا سی۔ ایہناں تیناں دوراں وچ لاہور شہر وچ جیہڑے وی سیاسی،
علمی، ثقافتی تے صوفیانہ واقعات ہوندے رہے اوہناں مال حسین دا واسطہ کسے نہ کسے ڈھنگ مال
رہیا۔

شیخ حسین دے جنم سے لاہور وچ شہزادہ کامران دی حکومت ویلے نویں زندگی
انگڑائیاں لین لگ پیء سی۔ کامران دے لاہور دے قیام دے زمانے وچ اوہدے دربار وچ علمی
تے ادبی محفلاں جنم لگ پیاں۔ اوہ خود صاحب طرز ادیب تے شاعر سی تے ایس شعبے مال متعلق
لوکاں دی اوہ سرپرستی کرن لگ پیا۔ اوہنوں خطاطی دے فن مال وی بڑی محبت سی تے اوہنے لاہور
وچ ایس فن دے ماہراں دی وی حوصلہ افزائی شروع کردتی۔ اوہنے لاہور دا گورنر بنن توں پہلے
دریا راوی دے سجے کنڈھے ایرانی طرز دا چہار باغ قائم کر کے لاہور دی ترقی دی ینہہ رکھ دتی۔
ایہہ باغ اپنی نوعیت والا لاہور وچ پہلا نمونہ سی جیہدے درمیان وچ پانی دے تالاب وچ اک بارہ
دری بنائی گئی سی جیہڑی وسط ایشیائی ماحول دی منظر کشی دی لاہور وچ پہلی کوشش سی۔

شیخ حسین اچے مر کے دو ورھیاں دا ہویا سی جے لند جانے لاہور نوں اک واری فیر
کیہدی نظر کھا گئی۔ کامران دا بھرا ہمایوں بنگال دے فوجی جرنیل شیر شاہ سوری ہتھوں مار کھا کے
[1540ء] لاہور آ گیا۔ اوہدا بھرا کامران پہلے ای لاہور وچ موجود سی۔ لاہور پہنچ کے ہمایوں نے
اپنے دو بھراواں عسکری تے ہندال نوں وی لاہور بلا لیا۔⁽¹²⁾ ہور وی دربار دے
سرکڈھویں تے سیانے بیانے لوک لاہور وچ ہمایوں دے کول آ گئے۔ بھراواں وچ دو پھیڑ تے
اگے ای ہے سی تے جیہدا احساس ہمایوں نوں بڑی شدت مال سی۔ ایس اوکھے ویلے اوہنوں ایس
گل دا وی احساس بڑی شدت مال سی جے اوہناں ساریاں بھراواں نوں سر جوڑ کے شیر شاہ سوری
اگے ڈکالنا چاہیدا اے تے اوہدا سر بھن دینا چاہیدا اے تاں جے اوہ مغلاں دی بادشاہی نوں
ہندوستان وچوں ختم نہ کر سکے۔

چنانچہ لاہور بہہ کے ہمایوں نے اپنے بھائیاں دے مال ایس بارے کھل ڈھل کے
گلاں کیتیاں تے اوہناں نوں سمجھایا جے اوہ دلوں جانوں اوس دا ساتھ دین تاں جے شیر شاہ
سوری نوں قرار واقعی سزا دتی جا سکے۔ ایس سلسلے وچ اوہنے بھراواں مال کئی پٹھکاں کیتیاں تے

شیرشاہ دے فتنے نوں ختم کرن لئی طرح طرح دیاں تجویزاں دے کے بھراواں نوں اوہناں تے عمل کرن دے مشورے وی دتے۔ تے اچہاں مشوریاں دے وچ دربار دے دو جے سیانیاں نوں وی شامل کیتا۔ ایس بارے اگانہہ و دھن دا اچے تک کوئی فیصلہ نہیں سی ہویا جے ایس سے شیرشاہ سوری لاہور دے نیڑے اپڑ گیا۔ ایہہ سن کے بھراواں دے دو پھیڑ نے اوہناں دے دلاں نوں بلا دتا تے ہر اک نے اپنی جان بچان لئی لاہور وں نسن دی کیتی۔⁽¹³⁾ کامران قندھار وں نس گیا تے ہمایوں شاہ بھکر پھر دا پھر اندا ہویا عمر کوٹ [سندھ] جا پہنچیا جتھے ایس کسمپری دے عالم وچ اوہدے گھر اکبر پیدا ہویا۔ ہندوستان وچ کسے کول پناہ نہ ملن کر کے مایوسی دے ہتھوں اوہ ایران نس گیا، جتھے اوہ پورے پندراں ورھے ایران دے صفوی بادشاہواں دامہمان رہیا۔ ظاہر اے شیخ حسین ایس ویلے دو سالاں دا کم عمر بال سی تے اوہنوں مغلاں دی سلطنت دی ایس اجڑدی صورتحال دا کجھ اندازہ نہیں سی ہوسکدا۔

شیخ حسین دی ابتدائی تعلیم

پر جس ویلے حسین اپنے محلے تل بگھہ دے دینی مدرسہ وچ داخل ہویا تے اوہنوں ایہناں گلاں دا پتہ ضرور لگ گیا ہووے گا جے لاہور ہن شیرشاہ سوری دے قبضے وچ اے تے اوہدے ولوں خواص خان [1540ء تا 1543ء] لاہور دا گورنر بن گیا اے۔ فیر اگلے باراں ورھیاں وچ سوریاں ولوں بیہت خان نیازی [1543ء تا 1547ء] تے تا نارخان کوئی [1547ء تا 1555ء] لاہور دے گورنر رہے تے ایسے سے شیرشاہ سوری دی شاہراہ اعظم بنائی گئی جیہڑی کلکتیوں چل کے لاہور وچوں وی گزری تے پشاور تک گئی سی۔

سوریاں دے لاہور تے اچے پندراں ورھے قبضے دے زمانے وچ ظاہر اے حسین اپنے محلے دی مسیت وچ حافظ ابوبکر کولوں دو جیاں بچیاں دے مال رل کے قرآن مجید حفظ کردا رہیا۔ اچے عمر دس ورھے ہوئی سی جے اوہنے ست پارے حفظ کر لے۔⁽¹⁴⁾ ایسے ای دوران ولی الہی شیخ بہلول دریائی امرنہی مال مسجد ابوبکر وچ لاہور تشریف لیائے تے حسین مال مانوس ہو گئے۔ فیر اک دن شیخ بہلول نے حافظ ابوبکر نوں آکھیا جے حسین نوں دریا راوی تے جا کے وضو لئی پانی لیاؤن لئی آکھیا جائے۔ چنانچہ حسین دریا توں پانی لین گیا تے اوہدے ملاقات اک

سفید ریش بزرگ مال ہوئی چہنے اک جھاتی حسین دے دل دل پائی۔ حسین پانی لے کے واپس آیا تے ایہہ سارا واقعہ شیخ بہلول نوں سنایا۔ شیخ بہلول نے پانی مال وضو کیتا تے حسین نوں نماز پڑھائی۔ تھوڑے دن بعد رمضان آ گیا۔ شیخ بہلول نے حسین نوں نماز تراویح پڑھان دا حکم دتا تے اوس نے سارا قرآن مجید ستائیس رات تک تراویاں وچ سنا دتا۔⁽¹⁵⁾ ایس گل دی لوکاں وچ بڑی مشہوری ہوئی تے لوکاں نے ایہہ شیخ بہلول دی کرامت نیا۔ جدوں شیخ بہلول اپنے وطن واپس جان لگے تے شیخ حسین نے اوہناں دے ہتھ تے بیعت کیتی۔ ایہہ واقعہ 955ھ/ 1548ء وائے۔ ایس گل دی کتھا ”حقیقت الفقراء“ دے مصنف نے انج کیتی اے:

در زمانی کہ شیخ سوی حسین	آمد از بہر جستجوی حسین
وقت خوش بود ساعتی مسعود	سال پنجاہ و پنج نہصد بود
سال تاریخ اوست بی تاخیر	حق شدہ ہادی حسین فقیر

مزار حضرت علی ہجویری تے چلہ کشی

شیخ بہلول نے جان دیاں⁽¹⁶⁾ ہویاں شیخ حسین نوں روحانی فیض لئی حضرت علی ہجویری دے مزار تے حاضر رہ کے نوافل و عبادت کرن دا حکم کیتا۔ چنانچہ حسین حضرت علی ہجویری دے مزار تے حاضری دین لگ پئے۔ ساری رات دریائے راوی دے پانی وچ کھلو کے قرآن مجید پڑھدے تے دنے داتا دے مزار تے حاضر رہ کے نمازاں پڑھدے تے ذکر افکار کردے، تلاوت قرآن مجید وی کردے۔ ایس طرح چویاں گھنٹیاں وچ پورے قرآن مجید دی تلاوت مکمل کر لیندے سن۔ حسین نے حضرت علی ہجویری دے مزار تے رہ کے ایہہ کم پورے باروں ورھے پابندی مال کیتا۔⁽¹⁷⁾

1555ء وچ جدوں ہمایوں ایران توں واپس آیا تے اوہنے لاہور توں سوریاں دا حکم حکومت ختم کر دتا۔ حسین اوس ویلے سولہ ستاراں سالوں دا جوان سی۔ شاید اوہنوں شیر شاہ سوری دی ایس گل دا وی پتہ ہووے جے شیر شاہ سوری لاہور کولوں خوش نہیں سی تے اوس نے دلوں ایہہ گل ٹھان لئی سی جے لاہور نوں روئے زمین توں مٹا دینا چاہیدا اے تے لہجے مالدار شہر نوں وڈی سڑک دے کنڈھے تے آباد نہیں ہونا چاہیدا کیوں جے ایہدی دولت ٹٹن کر کے باہر دے حملہ آور

نت منہ چک کے ہندوستان چڑھ آؤندے نیں تے لاہور دی دولت لٹن دے مال مال دو جیاں شہراں تے اوہناں دیاں وسیرکاں نوں وی مار دے تے اوہناں دے گھر تباہ کر دیندے نیں تے اوہناں دامال ڈنگرا گے لا کے اللہ بیلی ہندے نیں۔ (18)

ایران واپس آ کے جدوں ہمایوں لاہور شہر وچ داخل ہويا تے لاہوریاں اوہنوں دوبارہ حکومت ملن دی خوشی وچ لاہور شہر نوں خوبصورت جھنڈیاں مال سجایا تے شہر وچ چراغاں کر کے اوہنوں جی آیاں نوں آکھیا۔ (19) ساڈا خیال اے جے شیخ حسین وی لاہوریاں دی ایس خوشی وچ شریک ہويا سی تے اوہدے وی ہمایوں بارے اوہ ای جذبات ہون گے جیہڑے اوں ویلے دوجے لاہوریاں دے سن۔

اکبر دا دور

شیخ حسین تے اکبر دوویں اُتے تھلے جمن والے ہم عصر سن۔ اکبر شیخ حسین توں اک ورھے بعد 946ھ وچ جمیا پر قدرت دی کرنی ویکھو جے اکبر دا پوہ ہمایوں چھ ست مہینے حکومت کر کے 1556ء وچ مر گیا تے اکبر اپنی عمر دے چودھویں پندرہویں ورھے وچ ہندوستان دا بادشاہ بن گیا۔ شاہ حسین نے اکبر دے دو دور اپنیاں اکھاں مال ویکھے۔ اکبر دا پہلا دور 1556ء توں 1583ء تک دے عرصے تے محیط اے جیہدے وچ اکبر کدی کدی لوڈ پٹین تے لاہور آؤندارہیا تے دوجا دور 1584ء توں 1598ء تک دے عرصے تے مشتمل اے جدوں اکبر لاہور نوں مغلیہ سلطنت دا مرکز بنا کے اتھے ڈیرالا کے بہہ گیا۔

پہلا دور

اللہ دی قدرت جے اکبر جمیا وی جنگل وچ تے اوہدی تاج پوشی وی پنجاب دے شہر کالا نور دے قریبی جنگل وچ ہوئی جدوں اوہ بیرم خان دی نکرانی وچ کھوکھراں داسر پھہیں لئی باپ ولوں اوٹھے آیا ہويا سی تے اتھے اوہنے اپنے پیو دے مرن دی خبر سنی سی۔ بیرم خان نے اوٹھے ای اک اناں دا چہوترہ بنا کے اکبر دی ہندوستان دے مغل بادشاہ دے طور تے رسم تاج پوشی منائی۔ (20)

اوس ویلے شاہ ابوالمعالی سادات کاشغر لاهور وچ مقیم سی اگرچہ سکندر تے دو بے پنجان باغیاں نوں مارن لئی اکبر نوں پنجاب ول بھیجن ویلے لاهور دی صوبے داری اوہدے حوالے کر دی گئی۔ کھانور وچ اکبر دی تاج پوشی شاید ابوالمعالی نوں پسند نہ آئی تے اوس نے کھانور آ کے اکبر دی رسم تاج پوشی وچ شامل ہون دی دعوت نوں ایہہ کہہ کے رد کر دتا بے میں ابے ہمایوں دی موت دے سوگ وچ آں۔ پر اکبر نے اوہنوں دربار بلا لیا تے بیرم خان نے تو لک خان توجین دے ذریعے اوہنوں گرفتار کر لیا۔ فیر لاهور وچ پولس دے اعلیٰ انسٹر [کوٹوال] پہلوان گل گز دے سپرد کر دتا۔ پر کوٹوال دی لا پرواہی پاروں ابوالمعالی قید وچوں نسں وچ کامیاب ہو گیا تے کوٹوال نے شاہی عتاب توں ڈر کے خودکشی کر لئی۔⁽²¹⁾ ایسے اثنا وچ ہیوں بقل دہلی تے آگرے اُتے قبضہ کر کے شہر دے لوکاں نوں باہر کڈھ دتا۔ ایہہ خبر سن کے اکبر نوں لاهوروں نسں کے آگرہ جانا پیا۔ فیر 1566ء وچ اکبر دے سوتیلے بھرا محمد حکیم مرزا جیہڑا اکبر ولوں اوس ویلے کابل دا کورزی، لاهور تے حملہ کر دتا۔ اکبر ایہہ گل سن کے آگرہ یوں لاهور دوڑا ہویا آیا تے جدوں فروری 1567ء وچ لاهور پہنچیا تے حکیم مرزا لاهور چھڈ کے نسں گیا۔⁽²²⁾ اکبر ایس سے لاهور وچ چار مہینے تے کجھ دن قیام پذیر رہیا تے لاهور دے نواح وچ قمرغذ جانور دا شکار کر کے واپس آگرہ چلا گیا۔ ایسے سے اوہنے لاهور دے قلعے نوں پکا کر دیا تے اوہدے اندر اپنا سوکریاں داخل تے دوسری شاندار عمارتاں دا اضافہ کیتا اوہدے مال مال اوہنے لاهور شہر دی چار دیواری وی کروائی جیہدے وچ باراں دروازے تے اک موری رکھوائی۔⁽²³⁾ ایس طرح لاهور شہر نوں بیرونی حملہ آوراں کولوں محفوظ کر دتا۔

ایس توں بعد اکبر 17 مئی 1571ء وچ پاک چین توں ہندا ہویا لاهور آیا تے ایس واری اوس نے حسین قلعی خان صوبیداری دی نویں نویں تعمیر کردہ عمارتاں نوں دیکھیا تے لاهور دی حکومت دا معائنہ کر کے حصار ول چلا گیا۔ 1581ء⁽²⁴⁾ وچ اوہدے سوتیلے بھرا حکیم مرزا نے لاهور تے دوجا حملہ کیتا پر جدوں اوہنے اکبر دے لاهور آؤن دی خبر سنی تے چھڈ کے نسں گیا۔⁽²⁵⁾

1582ء وچ اکبر نے اپنے پتر شہزادہ سلیم دا ویاہ راجہ کلیان مل دے پتر رائے سنگھ دی دھی مال کیتا۔

شیخ حسین اکبر دے ایس پہلے دور وچ عمر دے دس ورہیاں تک اپنے محلے دی مسیت وچ حافظ ابو بکر کولوں قرآن مجید حفظ کردا رہیا تے ایسے مسیت وچ رہ کے اوہ شیخ بہلول دے ہتھ تے بیعت ہويا۔ فیر اوہناں دی ای ہدایت دے مطابق باراں ورھے سید علی ججویری دے مزار تے قرآن مجید پڑھن تے عبادت کرن وچ گزار دتے۔⁽²⁶⁾ ”حقیقت الفقراء“ توں پتہ چلدا اے جے حسین، علی ججویری دے مزار تے باراں ورھے کٹن توں بعد کجھ وقت گھر گزارا سی تے کجھ مدرسے وچ حاضر ہو کے درس سن داسی تے شاید پڑھاندا وی سی۔ ایہدے مال مال اوہ راتاں نوں راوی دے کنڈھے جا کے پانی وچ کھڑا ہو کے قرآن مجید دی تلاوت کرداسی⁽²⁷⁾ تے فیر اسی ویکھنے آں جے اوہ لاہور دے معروف تے منے پرمنے عالم سعد اللہ امرائیلی کولوں تفسیر مدارک دا درس لیندا سی۔ اوں ویلے شیخ سعد اللہ امرائیلی موجودہ دہلی دروازے توں باہر سلطان دی سرائے دے علاقے وچ واقع اک مسیت وچ پڑھاندا سی۔ اوہ اوں ویلے دے بڑے عالم، فاضل تے صاحب حال صوفی وی سی۔ اوہناں دے علم تے تقوے نے حسین نوں اپنے روحانی جذب مال اپنے دل کھچ لیا۔ اک دن شیخ سعد اللہ کولوں تفسیر مدارک درس لیندے ہوئے جدوں ایس آیت تے پہنچے: *وما الحیوة الدنیا الا لہو ولعب*۔ تے استاد نے ایہدے معنے دے جے دنیا نا پائیدار اے تے ایہدے مقصد محض لہو ولعب اے۔ شیخ حسین نے ایہہ معنے سن کے آکھیا جے مینوں ’قال‘ نہیں بلکہ حال چاہیدا اے۔ آخر اللہ تعالیٰ جدوں خود لہو ولعب دی گل کردا اے تے سانوں ایہہ گل کیوں نہیں منی چاہیدی تے آکھیا جے میں سمجھ گیا جے ایس دنیا وچ کھیڈ تماشا لہنوں کہندے نیں تے لہو ولعب دے سوا کجھ وی نہیں۔ جدوں استاد نوں حسین دیاں گلاں سنن توں بعد یقین ہو گیا جے اوہ باطنی علم وچ کامل ہو گیا اے تے ظاہر دے علم نوں اوہدے وچ لپیٹ کے بیٹھا ہويا اے تے ایہہ نہیں چاہندا جے کوئی اوہدے باطنی علم توں واقف ہووے تے ایہہ سوچ کے استاد خاموش ہو گیا۔ ایہہ گل کہن توں بعد حسین نچدے کد دے مسیتوں باہر آ گیا تے تفسیر دی کتاب کھوہ وچ سٹ دتی۔ جدوں دو جیاں ہم سبقاں نے ایس گل داہرا منایا تے حسین دی کرامت مال کتاب کھوہ وچوں باہر آ گئی جیہڑی بھورا وی گلی نہیں سی۔ شیخ حسین دی ایہہ کرامت ویکھ کے ہم سبق حسین دی عظمت دے قائل ہو گئے۔⁽²⁸⁾

شیخ حسین مدرسوں استاد کولوں اٹھ کے ہن بازار وچ آ گئے تے اوہناں اپنی داڑھی مچھ

تے سرمنڈ والیا تے ظاہری پابندیاں نوں چھڈ کے ملامت دے بازار وچ کھڑا ہو گیا۔ ایہہ گل 981 ہجری/1574ء دی اے تے ایس ویلے اوہدی عمر چھتھی ورھے ہو گئی سی۔⁽²⁹⁾ ہن تیک اوہ اپنے مرشد بہلول دریائی دی راہنمائی وچ سی۔ جدوں بہلو دریائی نوں حسین دی زندگی دے ایس نویں رنگ دا پتہ چلیا تے اوہ لاہور بھجے آئے تے شیخ حسین دے اندر جھاتی مار کے ویکھیا تے تسلی ہوئی جے اوہناں دا باطن ٹھیک اے، اللہ مال لگا ہو یا اے تے اوہ واپس چلے گئے۔⁽³⁰⁾

ایس دور وچ اکبر دے لاہور وچ جیہڑے جیہڑے سیاسی واقعات تے لاہور شہر دی ترقی ہندی رہی اوہ یقیناً شیخ حسین ویکھدا رہیا پر انج لگدا اے جے اوہ ایہناں ساریاں گلاں مال غیر متعلق رہیا تے اپنی پڑھائی تے روحانی ریاضت وچ گھبا رہیا۔

دوسرا دور

اکبر بادشاہ نے 1574ء وچ جدوں لاہور نوں اپنا پایہ تخت بنا لیا تے پورے پندرہاں ورھے اتھے مقیم رہیا۔ اوہ دے ایسے لاہور وچ قیام توں پہلے ای اٹھ نوں ورھے شیخ حسین عالمانہ زندگی ترک کر کے تے فقیرانہ زندگی گزار رہیا سی۔ اوہدی کرامتاں تے غیر شرعی زندگی دا چرچا لاہور تے لاہوروں باہر عام ہو رہیا سی۔ اکبر نوں وی شیخ حسین دیاں ایہناں ساریاں گلاں دا پتہ سی۔ اپنے ایس قیام دے دوران اکبر نے لاہور دی ترقی لئی جیہڑے کم کیتے نیں اوہدی تفصیل اگلے صفحاں وچ دتی جا رہی اے پر اتھے ایس ایہہ جائزہ لین دی کوشش کراں گے جے ایسے دور وچ اکبر تے شیخ حسین دا آپس وچ کیہ واہ رہیا۔

حسین دے ایس دور وچ ملا سلطان پوری اکبر ولوں مخدوم الملک سی۔ اوہ ایس عہد دا اک بے مثال عالم سی۔ معقولات تے منقولات دیاں دوہاں شعبیاں وچ بڑی مہارت رکھدا سی۔ اوہ شرع دے خلاف کوئی گل ویکھدا سی تے سخت رویہ اختیار کر کے ایہدی خلاف ورزی کرن والے نوں سخت سزا دیندا سی۔ جدوں اوہنوں ایہہ اطلاع ملی جے شیخ حسین لاہور وچ اک پڑھیا لکھیا تے زاہد عالم سی۔ ہن فقیر بن کے داڑھی مچھ منا کے لال کپڑے پا کے تے اپنے مال اک طائفہ لے کے شہر وچ پھر دا اے تے سرعام دھمالاں پاند اے۔ مخدوم الملک نے ایہہ گل سن کے حسین نوں اپنے کول بلایا تے پچھیا ایس بادہ، صراحی تے جام دی کس مذہب نے اجازت دتی

اے تے اوہ کیہڑے مشائخ نہیں جیہڑے ایس طرح رقص تے سرود و سماع نوں جائز سمجھدے
 نہیں۔ ایہہ داڑھی مچھ منانا کیہ شریعت وچ مناسب اے تے نیکی واکم اے؟ حسین نے ایہدے
 جواب وچ مخدوم الملک نوں پچھیا جے ایس طرح دے سوال کرن واجب اوہنوں کیہڑے مذہب
 نے دتا اے۔ فیر توں عالم فاضل سیں تے توں اصل حال جانن دی کوشش نہیں کیتی تے ظاہری
 حال تے ایہو جیہا بطیرہ اختیار کیتا ای۔ بظاہر میں تینوں شریعت دے خلاف چل رہیا نظر آوندا
 ہاں پر جے توں میرے اندر جھاتی پا کے ویکھدوں تے تینوں پتہ لگ جاندا جے میں شریعت دا غلام
 آں تے خدا تے پیغمبر دی شرع خود فقر اے۔ رسول اکرم دی سنت وی فقر اے تے فقر دا مذہب
 دنیا چھڈنا ایں۔ اللہ دا فضل ہو یا تے میں ایہدے وچ کامیاب ہو گیا۔ شریعت دا لباس میرے
 اندر اے تے میرا دل رسول خدا تے قربان اے کیوں جے ترک دنیا ای عبادت داراز اے تے
 ایہہ ای حضور دی حدیث اے، وغیرہ۔⁽³¹⁾

شیخ حسین نے مخدوم الملک دے منہ تے ایہہ گل وی آکھی جے توں وی تاں حج زکوٰۃ
 چھڈ دتی اے تے میں نماز تے روزہ چھڈ دتا اے۔ دور کن توں چھڈے نیں تے دور کن میں۔
 مینوں ایہہ گل دس جے ایس صورت وچ سزا دا مستحق میں آں تے توں نہیں ایں۔ شیخ حسین ایہہ
 گلاں آکھ کے مخدوم الملک دی عدالت توں باہر نکل گیا۔ ایس طرح مخدوم الملک حسین نوں سزا
 دین توں ناکام ہو یا۔ مخدوم الملک شیخ حسین دیاں لہیاں دلیلاں توں بڑا حیران ہو یا تے مال
 ایہہ وی آکھیا جے حسین نیک تے بد دے فرق نوں جان دا اے۔⁽³²⁾

علی کو تو ال نال واہ

اکبر بادشاہ نوں جدوں شریعت دے خلاف شیخ حسین دے بارے اوہدیاں غیر شرعی
 حرکتاں تے گلاں لوکاں نے دسیاں خاص کر کے علی کو تو ال نے اکبر نوں آکھیا جے شیخ حسین دیاں
 اجیہاں گلاں دی وجہ کر کے شہر وچ بڑی ہلچل پئی ہوئی اے۔ اکبر نے علی کو تو ال ملک نوں حکم دتا
 جے شیخ حسین نوں پھڑ کے اوہدے حضور پیش کیتا جاوے۔ ملک علی نے شیخ حسین نوں پھڑن دی
 ساری کوشش کیتی تے ایس کم تے شہر دی ساری پولس وی لا دتی۔ پر شیخ حسین شہر دے وچ ہون
 دے باوجود اوہناں دے ہتھ نہ لگیا پر ایہدے دوران اوہنے شیخ دے مال بد زبانی دا مظاہرہ کیتا

جیہدے تے شیخ نے اوہناں نوں بددعا دتی جے تیراوی عنقریب براحشر ہووے گا۔ (33)

ایسے مغل حکومت دے مخالف تے باغی دلا بھٹی نوں گرفتار کر کے قید وچ پادنا گیا سی چنانچہ اوہنوں سزا دین لئی ملک علی نے بھٹی داناں لیوں بغیر اکبر نوں آکھیا جے کوئی شخص بادشاہ تے اوہدے دین بارے پٹھیاں گلاں آکھے تے اوہنوں کیہ سزا ہونی چاہیدی اے؟ اکبر نے جواب دتا جے اوہنوں قتل کر دینا چاہیدا اے۔ چنانچہ ملک علی کو تو ل نے اکبر نوں دے بغیر دے بھٹی نوں پھانسی تے لٹکا دتا۔ اکبر نوں جدوں ایس گل دا پتہ چلیا تے اوہ علی کو تو ل تے سخت مراض ہويا جے اوہنے بھٹی نوں پھانسی لان دی سدھی گل نہیں کیتی بلکہ ول پھیر پا کے اوہدی پھانسی دا میرے کولوں حکم لیا۔ (34)

محمد پیر نے دُلے بھٹی نوں پھانسی چڑھان دے واقعے نوں اپنی کتاب ”حقیقت الفقراء“ وچ بیان کیتا اے جیہدے مطابق جدوں دُلے بھٹی نوں پھانسی لئی نخاس منڈی لجايا جا رہیا سی تے اوس ویلے شہریاں دا اک بہت وڈا مجمع وی جلوس دی صورت وچ اوہدے مال مال چل رہیا سی۔ مست المست حسین وی اپنے ساتھیاں دے مال او تھے پہنچ گیا تے اتفاقاً حسین دی نظر ملک علی دے پتر تے پئی، حسین اوہنوں بڑے دھیان مال ویکھدا رہیا۔ ایسے دوران کسے نے ملک علی نوں دیا جے بھٹی دی پھانسی ویکھن والیاں وچ حسین وی شامل اے تے ایس ویلے اوہدے پتر نوں بڑے دھیان مال ویکھ رہیا اے۔ ملک علی نوں بڑا غصہ چڑھیا تے اوس نے حکم دتا حسین نوں بیڑیاں وچ کس دیو۔ لہذا دی قدرت ویکھو جدوں حسین نوں اوہدے کرنڈے بیڑیاں پاندے سن تے حسین توڑ کے آزاو ہو جاندا سی۔ اک پاسے ایہہ تماشا ہو رہیا سی تے دوجے پاسے دُلا بھٹی سولی تے چڑھدا ہويا اکبر نوں گندیاں گابلاں کڈھ رہیا سی۔ علی کو تو ل نے ایس موقعے تے شیخ حسین نوں گابلاں وی کڈھیاں۔ حسین نے ایہدے جواب وچ صرف ایناں آکھیا جے تیراوی چھیتی اجیہا حشر ہو جاوے گا۔ چنانچہ اکبر نے جدوں دُلے بھٹی دی پھانسی دی خبر سنی تے اوہنوں اوہ ای گابلاں کڈھیاں جیڑیاں بھٹی نے تختہ دار تے اکبر نوں کڈھیاں سن تے ایہدے مال ای اوسے دن اوہنوں وی پھاہے لا دتا۔ (35)

علی کو تو ل دے پھانسی چڑھن بعدوں شہر دے حاکماں نے شیخ حسین نوں اکبر دے دربار وچ پیش کیتا تے اوہدے کول شیشہ تے جام وی سی تے چنگ تے رباب وی۔ ایہہ

حال ویکھ کے اکبر نے درباریاں ول منہ کر کے پچھیا جے تسیں دسو مذہب تے دین وچ ایہہ چنگ و رباب، شیشہ و جام جائز نہیں۔ شراب خوری تے فسق فجور کرن دی مذہب اجازت دیندا اے؟ تے فیر فقر دے ماں تے ایہو جیہی مستی تے اوباش لوکاں دی صحبت کتھے جائز اے بلکہ ایہہ تے کھلا الحاد اے تے شریعت دی سراسر خلاف ورزی اے۔ بادشاہ نے ایہناں سوالاں دا جواب اشارتا حسین کولوں وی پچھیا ایس توں پہلے جے کوئی دربار وچوں بولد ایہناں سوالاں دا جواب دیندا حسین آپ ای بول پیا۔ بادشاہ سلامت جیہڑی گل ظاہر وچ تہانوں نظر آؤندی اے صورت حال انج نہیں۔ بلکہ ایہدے توں اگے باطن ول ویکھنا چاہیدا اے۔ فیر حسین نے اکبر نوں مخدوم الملک والی کرامت وی دکھائی جیہدے تے بادشاہ حیران تے ہو یا پر اصل گل دی سمجھ نہ آئی۔ حسین اکبر نوں ایسے پریشانی وچ چھڈ کے درباروں باہر نکل گیا۔ اکبر نے اوہنوں اُچی آواز مال باہر جان توں روکیا تے درباریاں نے بھج کے اوہنوں پھر لیا تے آکھیا جے حسین ایس ویلے کوئی نویں کرامت نہیں دکھانداتے لیہنوں قید خانے وچ پاد یوتے اوس وقت تک لیہنوں قید وچ رکھو جتاں چہ ساڈی فرمائش نوں پورا نہیں کردا۔ ایہہ حکم سن کے درباریاں نے حسین نوں قید خانے وچ بند کر کے جندرا لا دتے اُتے سخت پہرا بٹھا دتا پر جدوں اکبر رات نوں گھر گیا تے ایہہ ویکھ کے بڑا پریشان ہو یا جے حسین اکبر دے حرماں وچ کھڑا اے۔ اوہنے خیال کیتا کہ ایہہ میرا وہم اے تے حسین تے قید وچ اے۔ اوہنے لوکاں نوں پچھیا تے اوہناں آکھیا کہ حسین تے قید خانے وچ بند اے۔ پر جدوں نالا کھولیا تے حسین اوتھے نہیں سی۔ فیر اوہنے حسین نوں شہر وچ لہسن دا حکم دتا تے حسین کدھروں نظر نہ آیا۔ جدوں اکبر دوجی واری حرم وچ گیا تے شیخ حسین نوں اک ستون مال لگا ویکھیا۔ حسین نوں سوال کر کے پچھیا جے توں واقعی حسین ایس۔ حسین نے جواب ہاں وچ دتا تے آکھیا جے توں مینوں کوئی نقصان نہیں پہنچا سکدا تے مینوں خوشی خوشی جان دے۔ توں اگے ملک علی دا انجام ویکھ بیٹھا ایس تے ایس توں بعد مینوں کدی دربار نہ بلانا تے نہ ای کرامتاں دکھان دا تقاضا کرنا۔ ایہہ گلاں آکھن توں بعد حسین بادشاہ دی نظر توں غائب ہو گیا۔ اگلی صبح ایہہ واقعہ اکبر بادشاہ نے اپنے درباری ابوالفضل نوں سنایا۔ چنانچہ ابوالفضل دی نصیحت دے مطابق فیر اوس نے ایس توں بعد کدی وی حسین دے حال تے کوئی اعتراض نہ کیتا تے نہ اوہنوں دربار وچ بلایا۔⁽³⁶⁾ ہاں ایہہ ضروری جے اوہدے ملک دے کسے حصے وچ شورش یا بغاوت ہندی تے

اوہنوں دبان لئی جدوں لشکر بھیجا حسین کولوں دعا کراندا۔ چنانچہ سندھ جیہڑا ایہجے تک مغلاں دی سلطنت وچ شامل نہیں سی اوہدی فتح لئی اوہنے اپنے مشہور اتالیق پیرم خان دے پتر عبدالرحیم خان خاناں نوں فوجاں داسر براہ بنا کے بھیجی جیسا۔ عبدالرحیم خان خاناں نے جان توں پہلاں شیخ حسین دے حضور وچ حاضری دتی تے کامیابی لئی دعا دی درخواست کیتی۔ جیہدے لئی شیخ حسین نے خان خاناں نوں فتح دی خوشخبری سنائی۔ چنانچہ سندھ فتح ہويا تے سلطنت دا حصہ بن گیا۔⁽³⁷⁾

اکبر دے اعتقاد نوں دیکھ کے لاہور شہر دے خاص و عام شیخ حسین دے عقیدت مند ہونگے اوہدے عقیدت منداں وچ زیادہ تر مقامی لوک سن تے ایہدے مال مال شاہی خاندان دیاں عورتاں تے شہزادیاں نے وی شیخ حسین دیاں کرامتاں توں اثر قبول کیتا تے جہانگیر وی عالم شہزادگی وچ حسین دی خدمت وچ حاضر ہويا تے اوہدے معاملات وچ دلچسپی لین لگ پیا۔ چنانچہ اوں نے اپنے انشاء پرداز بہار خان دی ایہہ ذمہ داری لائی جے اوہ حسین دے روزمرہ دے فرمودات تے واقعات نوں قلمبند کردا رہوے۔ چنانچہ سانوں بعض حوالیوں ملدا اے جے اوہدے ریکارڈ کیتے ہوئے ایسے واقعات تے حالات بہار خان نے 'بہاریہ' دے مال مال کتابی صورت وچ مرتب کیتے۔⁽³⁸⁾ پیر محمد سانوں دسدے نیں جے مادھو دے علاوہ شیخ، سدو، ملا محمد، آبو، دیوان جیو، شی، یعوب، بہار خاں منڈا، باقی، ساقی، عقیق اللہ، قاضی شاہ، شیخ سامی، شہاب الدین حسین دے قریبی دوست سن۔ کالو صالح تے یاسین ہر ویلے شیخ حسین دے مال رہندے تے قوالیاں دی محفل قائم کردے۔⁽³⁹⁾

شیخ حسین نوں اپنی حیاتی دے آخری حصے وچ مادھو نامی ہندو منڈے مال عشق ہو گیا تے اوہ بظاہر اوہدی محبت وچ دیوانہ وار راویوں پاراویں پنڈ جان لگ پیا جتھے مادھو رہندا سی۔ پیر محمد دے مطابق ایہہ علاقہ بڑا خوبصورت سی۔ جتھے حسین نے اپنے مزار لئی جیہڑی زمین چنی اوہ مادھو دے مکان دے مال سی جیہڑی بہت سرسبزی۔ ایہہ سرسبز تے رشک بہشت زمین چنبیلی، لالہ، موتیا جے پھلاں دی خشبو مال مہکدی سی۔ حسین نے ایس جنت الماویٰ وچ اک کھوہ کھدوایا تے درخت لگوائے۔⁽⁴⁰⁾ ایسے ویلے ایس آبادی دا کیہ ماں سی پیر محمد نے نہیں دسیا۔ شیخ حسین نے اپنے جیوندیاں ایہہ وصیت وی کیتی جے اوہنوں مرن توں بعد راویوں پارا اوہدے سچے کنڈھے او سے پنڈ وچ دفن کیتا جائے جتھے مادھو رہندا سی۔ فیر ایس گل دی وی پیش کوئی کر دتی جے تیراں

ورھیاں بعد راوی دا ہڑھ اوہدی قبر تے پہنچے گاتے اوس ویلے اوہدی نعش نوں کڈھ کے راوی دے کھے کنڈھے واقع بابو پورے وچ دن کیتا جاوے۔ چنانچہ قدرت خدا دی انج ای ہويا۔ بعد وچ جدوں مادھولال فوت ہويا تے اوہنوں وی بابو پورے (باغبانپورہ) اوہدے مزار وچ دن کر دتا گیا۔ (41)

شیخ حسین تے دو بے صوفی و علماء

شیخ حسین دے ویلے لاہور وچ ابو اسحاق مزنگ [م 985 ہجری]، حضرت موج دریا [م 1013 ہجری/1604ء]، شاہ بلاول، شاہ ابو المعالی، شاہ شمس الدین قادری [م 1021 ہجری/1612ء] تے شیخ حسو تیلی، موسیٰ کھوکر، شیخ ارزانی، داؤد شیرگرھی وی حسین تے مادھو [م 1025ھ/1616ء] دے معاصر سن۔ ایہناں بزرگاں مال شیخ حسین دا کیہ تعلق رہیا ایس بارے کتاباں وچ بڑیاں گھٹ معلومات نیں پر ایہہ پتہ ضرور لگدا اے جے شیخ حسین دے شیخ ابو اسحاق تے شیخ داؤد شیرگرھی مال انتہائی قریبی تعلقات سن۔ اک دو بے دے ظاہر باطن توں کلی طور تے واقف سن تے اک دو بے دے محرم اسرار سن۔ دو لاہور وچ رہندے سن تے تیجا شیرگرھ وچ پرستے اکٹھے بطحا وچ نماز رکھدے سن۔ (42) شیخ حسو تیلی شیخ حسین مالوں ذرا عمر وچ وڈے سن تے چوک جھنڈا [موجودہ لوہاری دروازہ] لاہور وچ ایہناں دی دکان سی۔ اوہ شیخ حسین مالوں چھ ورھے پہلے 1001 ہجری وچ فوت ہوئے۔ شیخ حسین مال حسو تیلی نوں بڑا پیار سی تے کدی کدی موج وچ آ کے آکھدے ہندے سن جے حسو حسین اے تے حسین حسو اے، دوہاں وچ دوئی باقی نہیں۔ شیخ حسین دھالاں پاندے ہوئے حسو تیلی دے مکان توں گزر کے تے حضرت علی ججویری دے مزار تے جانڈے سن۔ اک دن حسو تیلی نے حسین نوں مخاطب کر کے کہیا اوئے منڈیا ایناں شور شرابا کروا ہویا ایتھوں نہ گزریا کر پر شیخ حسین نے اوہناں دی ایس گل ول کوئی دھیان نہ دتا تے حسب سابق اپنے اوسے انداز مال گزر دے رہے۔ بعد وچ اتفاق مال حسو اک راتیں مجلس نبوی وچ حاضر سن جے اچانک کیہ ویکھدے نیں جے اک چھوٹا جیہا منڈا حضور اکرم دی جھولی وچ آ کے بہ گیا اے تے حضور اوہدے مال پیار کر رہے نیں۔ اوتھوں اٹھ کے حضرت حسو تیلی دی خدمت وچ آ بیٹھا تے حضرت حسو نے اوس لڑکے نوں نبی اکرم دی سنت دے مطابق اپنی جھولی

وج لے لیا۔ تے حسین نے بلاں وانگوں اوہدی داڑھی دے کجھ وال نوچ لے۔ فیر اک دن جدوں شیخ حسین او سے طرح شور مچاندے گزر رہے سن تے حضرت حسونے حسب سابق ایس گل توں روکیا ایہدے تے شیخ حسین نے اوہدی داڑھی دے جیہڑے وال نوچے سن اوہ اوہنوں دکھا دتے۔ شیخ حسو اپنے ول پہچان گیا تے حضور دی بینک یاد آگئی تے اوہنوں سینے مال لا لیا تے آکھیا جیہڑا شخص ساڈا غلام ہووے گا اوہ حسین دا وی مؤدب ہووے گا۔⁽⁴³⁾ موسیٰ کھو کھر لاہور وج تے شیخ ارزانی پٹنہ وج سن جیہڑے بہلول دریائی دے خلیفیاں وچوں سن،⁽⁴⁴⁾ حسین مال ایہناں دے تعلقات دا وی بعض حوالیاں توں پتہ چلدا اے۔

انج لگدا اے جے لاہور وج اکبر دے قیام دے دوران صوفیانہ سرگرمیاں جاری سن تے لاہور دے لوک پیراں فقیراں مال عقیدت رکھدے سن تے اپنیاں مراداں پاؤن ہون لئی اوہناں کولوں دعاواں کران دے تامل سن۔ دنیا توں پردہ پوشی کرن والے ولیاں وچوں سید علی ججویری دی قبر اے جیوندی سی تے لوک اوہناں مال انج عقیدت دا اظہار کردے سن جیویں زندہ ولیاں مال۔ اکبر نے اپنی عقیدت دے اظہار لئی حضرت علی ججویری دے دربار اُتے آؤن جان والیاں دے ٹھہرن لئی اک ہال تعمیر کروایا سی تے انج وی اوہ دربار دی دیکھ بھال لئی نیاز چڑھاندا رہندا سی۔

علاوہ ازیں لاہور وج ایس ویلے سید موج دریا وی موجود سن تے اکبر اوہناں مال وی میل ملاقات کردا رہیا تے اپنے لئی دعاواں کراندا رہیا۔ اکبر نے اوہناں دی حیاتی وج ای اوہناں دا مقبرہ راوی دی مشرقی شاخ تے بنان دا حکم دتا تے جدوں اوہ 17 رجب الاول 1013ھ / 1604ء وج دنیا توں روپوش ہوئے تے ایسے مقبرے وج دفن ہوئے۔⁽⁴⁵⁾

حضرت موسیٰ آہنگر دا انتقال وی اکبر دے ویلے لاہور وج ہویا سی تے اوہناں دا مقبرہ وی او سے ویلے تعمیر کر لیا گیا سی۔ حضرت موج دریا تے موسیٰ آہنگر دوہاں دمازار ملتان دے اوچ دے مزاراں دی طرز تے تعمیر نہیں تے حضرت موسیٰ آہنگر دے مزار دی ملتان کاشی کاری لاہور وج کسے مقبرے یا مزار تے اپنی نوعیت دی پہلی مثال سی۔ حضرت طاہر بندگی جیہڑے حضرت مجدد الف ثانی دے نامور مرید سن، شیخ حسین توں چھوٹے ہم عصر سن۔ حسین دے مرن توں بعد اوہناں کہیا جے مینوں علماء دے طعیاں دا ڈرنہ ہوندا تے میں اکثر شیخ حسین دی قبر تے جاندا تے

اوبناں دی روح کولوں رہنمائی حاصل کروا۔ [مرااگر مطان طعنہ علماء نہ بودی اکثر بر کور شیخ حسین
می رتم و استمد اوز روح وی می جستیم] (46)

آبادی وچ وسعت

اکبر نے جدوں لاہور دی ترقی ول توجہ دتی تے شیخ حسین سیانا بیانا اک طالب علم سی
تے اوس نے یقیناً ایہہ دیکھیا ہووے گا جے اکبر نے قلعے لاہور دی نویں سرے توں پکیاں اناں
نال تعمیر کیتی سی تے قلعے دی سطح نوں برابر کرن لئی اوسنے جیہڑے تہہ خانے بنائے سن اوہ وی شیخ
حسین دیکھد ارہیا ہووے گا۔ فیر اوسنے قلعے وچ اپنا 120 کمریاں دا اک محل وی بنایا سی تے قلعے
اندر نماز لئی صفہ دے ماؤں نال اک مسیت وی تعمیر کرائی سی۔ فیر قلعہ وچ رہن والیاں دی حفاظت
لئی اوسنے اک لمبی چوڑی تے اُچی فصیل وی بنائی جیہد اوڈا بوہا پورب ول سی تے آگرہ تے دہلی
توں آؤن والے قلعے اندر جان لئی ایہو بوہا استعمال کردے سن، [ایہہ بوہا آج وی موجود اے پر
داخلے لئی لیہد اچھا ننگ بند رہندا اے] تے قلعے دا دوجا بوہا اوسنے مغرب ول رکھیا۔ ایہہ بوہا ہن
موجود نہیں پر لیہدی تھاں تے آج کل اورنگ زیب عالم گیر دا بوہا موجود اے جیہڑا اوسنے اپنی
بادشاہی مسجد وچ جا کے نماز پڑھن لئی بنوایا سی۔

اکبر نے پرانے شہرنوں نویں زندگی دین لئی کئی قدم اٹھائے تے اوسنے شہرنوں باقاعدہ
محلیاں تے گزرگا ہواں (47) وچ وٹڈیا تے شہر دے آلے دوالے پکیاں اناں دی اک اُچی لمی
چوڑی فصیل بنائی تے اوہدے وچ باراں بوہے آؤن جان لئی تے اک موری رکھی۔ موری راہیں
شہر دا گندا پانی باہر نکلد اسی۔

شیخ حسین دے دیکھسن وچ اکبر دے ویلے لاہور شہر اپنی چار دیواری دے اندر تے باہر
ہر تھاں پھیلن لگ پیا۔ مکاں مکاں دے تاجر، عالم، شاعر، امراء اتھے آ کے آباد ہون لگ پئے
تے وہندیاں وہندیاں لاہور دنیا دا نامور شہر بن گیا۔ لاہور دے اندر شاہ عالمی تے دہلی
دروازے دے وچکار علاقے وچ جیہوں آج کل اندرون موچی گیٹ آکھیا جاندا اے اک نویں
محلہ دے طور اکبر دے ویلے آباد ہويا سی جیہدے وچ زیادہ تر ایرانی وسط ایشیائی لوک آ کے آباد
ہوئے سن۔ ایسے محلے وچ شیخ مبارک جے نامور عالم دی حویلی وی سی جیہدے وچ اکبر دا نامور

درباری مورخ ابوالفضل تے اوہدا بھرا ابوالفیض فیضی وی رہندے رہے تے اکبر دے دربار وچ رہ کے ناموری دے کئی کم کیئے۔

شیخ حسین دے ویہندیاں ویہندیاں لاہور چارویواری توں باہر وی پھیلن لگ پیا تے بھائی دروازے توں باہر جتھے اج کل ضلع کچھری اے اکبری دور دے لاہور دے کورنر سید فرید بخاری نے اپنی حویلی⁽⁴⁸⁾ تے اک مسیت بنائی جیہدے آلے دوالے بڑی تیزی نال آبادی ہوئی تے محلہ فرید بخاری وجود وچ آگیا۔ ایسے طرح محلہ ابواسحاق⁽⁴⁹⁾ تے مہرنگ⁽⁵⁰⁾ لاہور وچ جنوب مشرق وچ ایسے زمانے وچ آباد ہوئے تے موج دریا دے مرن مگروں ایس علاقے وچ وی نویں آبادی ہوگئی۔

شہر دے آلے دوالے دے علاقیاں وچ وی درباری امراء نے اپنیاں حویلیاں قائم کرنیاں شروع کر دتیاں۔ اکبری دروازے توں باہر زین خاں کوکہ دی شاندار حویلی قائم ہوئی۔ ایس طرح اکبر دے درباری ٹوڈرل نے موجودہ فیروز پور دے نیڑے گروہ مانگٹ دے نواح وچ اک وڈا سارا تالاب بنایا سی تے جیہدے وچ بارشاں دا پانی جمع ہو جاندا سی تے ضرورت دے ویلے فصلاں دی آبیاری دے کم آؤندا سی۔ ایسے ٹوڈرل نے اکبر دے ویلے لاہور تے پنجاب دیاں دوجیاں زمیناں دا جیہڑا بندوبست کیتا سی اوہ اج تک جاری اے۔ ایسے ٹوڈرل دی تجویز تے اکبر نے فارسی نوں سرکاری زبان قرار دتا سی۔⁽⁵¹⁾

راویوں پار باغ لان داکم کامران نے شروع کیتا۔ پر اتھے باغاں دے لگن نال دوگنی تے چوگنی رونق اکبر دے ویلے قائم ہوگئی۔ اتھے مغل خاندان دے کئی شاعری فرداں تے لاہور دے کورنراں تے درباری امراء نے وی باغ لان وچ ودھ چڑھ کے حصہ لیا۔ چنانچہ تاریخاں وچوں حوالے ملدے نیں جے اتھے لاہور دے کورنر مہدی قاسم خان⁽⁵²⁾ دا بڑا وڈا سارا اک باغ سی جیہڑا اوہدے مرن مگروں جہانگیر ویلے ملکہ نور جہاں نوں دے دتا گیا سی۔

ایہہ وی پتہ چلدا اے جے ایس علاقے وچ اک باغ داناں باغ دل آمیزی اک دو جے باغ داناں دل کشا سی۔ اے ایس آبادی داناں شاہدرہ نہیں سی پیا بلکہ ایس ویلے ایس علاقے وچ دو پنڈ سن اک داناں لٹھے سی تے دو جے داناں پنڈی۔ علاقے دی مقامی روایت دے مطابق جدوں اکبر نے باغی دلا بھٹی نوں پھر کے لاہور دی جیل وچ بند کر کے رکھیا سی تے

اوہدی ماں اتھے واقع پنڈی ماں دے پنڈ وچ رہندی سی جیہڑی ہر ویلے روندی تے دُتے داناں
لییدی رہندی تے اکبر نوں گابلاں کڈھدی رہندی سی۔

اکبر دے زمانے وچ اوہدے درباری حکیم ہمام دے بھرا حکیم علی گیلانی اک عجوبہ
حوض لاہور وچ بنایا جیہدی تعمیر 1004ھ/1595ء وچ مکمل ہوئی۔ انجیر دے فن دے اعتبار
نال ایہہ اک حیران کن کم سی۔ ایس حوض دی اک خوبی ایہہ سی جے ایہدی تہہ تک پتھن لئی
اک زینے راہیں جانا پینداسی۔ زینہ اک کمرے وچ جا کے گم ہونداسی جیہڑا حوض دی تہہ دے
تھلے واقع سی۔ ایس کمرے دارقبہ 36 مربع گزی تے سنگین حوض دی تہہ دے بالکل تھلے واقع
سی۔ ایہدی چھت اتے اک بلند مینار سی تے حجرے دے چاروں پاسے پل سن۔ حجرے دے
دروازے ہر ویلے کھلے رہندے سن پر پانی اندر نہیں سی جاسکدا۔ اکبر بذات خود ایس حوض وچ
کپڑے اتار کے اتریا تے حجرے وچ داخل ہو یا جیہدے وچ اک تکیہ تے چند کتاباں پرھن لئی
پیاں ہو یا سن۔ حجرے وچ روشنی دا پورا انتظام سی۔ بادشاہ نوں اتھے مختصر جیہا کھانا وی پیش
کیتا گیا جدوں بادشاہ باہر آیا تے سب نے سکھ داساہ لیا تے بادشاہ نے خوش ہو کے حکیم
موصوف دا منسب پنج صدی کردتا۔

اکبر نے جدوں لاہور نوں 1584ء وچ اپنا پایہ تخت بنایا تے اتھے اوہ پورے پندرہ
سال رہیا۔ فیر 1599ء وچ دارالخلافہ آگرہ لے گیا تے اتھے قیام پذیر ہو گیا۔ لاہور دے
پندرہاں ورھیاں دے قیام دے زمانے وچ اوہنے کئی نویاں نویاں گلاں والاہوردی معاشرت وچ
تعارف کرایا۔ اوں نے اپنے نوں دین الہی دا 1282ء وچ اظہار کیتا سی پر ایہہ دین الہی لاہور
وچ آ کے جوان ہویا۔ ایس نوں دین دی لاہور وچ علماء نے مخالفت وی کیتی جتھوں چڑ کے اوں
نے لاہور دے کئی عالماں نوں شہر بدر کر دتا جیہناں وچ قاضی صدر الدین، ملا محمد معصوم جیسے علماء وی
شامل سن۔ ایسے طرح عبداللہ ازبک حاکم توران نے اکبر نوں خط لکھیا جیہدے وچ اوہدے اتحاد
نوں نشانہ بنایا۔ اکبر نے میراں صدر جہاں تے حکیم ہمام تے مشتمل اک وفد اوہدے دربار وچ
گھلایا جیہناں اکبر دا ایس سلسلے وچ دفاع کیتا۔ اکبر نے اپنے آپ نوں خلیفۃ اللہ کہلوانا شروع کیتا
تے لاہور نوں دارالخلافہ دے نال موسوم کیتا۔

اکبر دے لاہور قیام کرن دے ویلے پاریسی، ہندو مذہب پہلے لاہور وچ موجود سن ہن

اوپر دے قیام دے زمانے وچ عیسائیت وی لاہور آگئی۔ ایران تے وسط ایشیائی علاقیاں وچوں ہجرت کر کے آؤن والے جیہڑے لاہور دے موچی دروازے دے اندر آباد ہوئے اوہناں وچ اکثر لوک مسلماناں دے شیعہ فرقے نال متعلق سن تے ایس طرح لاہور وچ شیعہ فرقے دا نمودار ہونا وی اکبر دے ویلے دی گل اے۔ اکبر سارے مذہباں نوں اکونظر نال ویکھد ارہیا تے ایہناں دے من والیاں لئی کئی خیراتی تے فلاحی کم کردارہیا چنانچہ اکبر نے اپنے دھرم دین الہی دے عقیدے پاروں غیر مذہبی لوکاں لئی موجودہ دھرم پورہ دے علاقے وچ اک غریب پورہ [Poor house] آباد کیتا۔ ایہہ آبادی غیر مسلمان لئی سی جیہدے وچ یہودی تے پارسی وی رہندے سن۔ اکبر نے پارسیاں لئی اک معبد خانہ وی بنوایا۔ ایسے غریب پورے دے رہائشیاں لئی کھان پین تے رہن سہن دیاں ساریاں سہولتاں موجود سن۔ ایسے طرح ایس علاقے وچ اکبر نے غریب مسلماناں دی رہائش لئی اک پورہ بس بنایا جیہدے نام خیرات پورہ سی۔ ایہہ آبادیاں قائم ہون توں بعد اکبر دا نرم رویہ ویکھ کے جوگیاں دے خاندان بڑی تعداد وچ لاہور آگئے تے اکبر نے اوہناں دی رہائش لئی وی علیحدہ اک جوگی پورہ وسایا۔⁽⁵³⁾

اکبر ویلے دریائے راوی لاہور شہر دے اتر پاسیاں دے قلعے دے نال کھیہہ کے لکھدا سی۔ اک پاسے مشرق وچ اس دے کنڈھے میراں حسین زنجانی دی خانقاہ سی جیہڑی عقیدت منداں دا بڑا اوڈا مرکز سی تے شہر توں مغرب والے پاسے ایس دے کنڈھے تے سید علی ہجویری دی خانقاہ سی جیہدے وچ وڈے وڈے اللہ والیاں دا آؤنا جانا رہندا سی۔ ایہناں درباراں اُتے آؤن ویلے زائرین تے عقیدت مند راوی دے پانی وچ نہاندے دھوندے تے نماز لئی وضو کردے سن۔ دریا اگانہہ ودھ کے اچھرے دے مغربی جانب آؤندا ہویا موجودہ ملتان روڈ دے نال نال شہروں باہر نکل جاندا سی۔ دریا دی اک شاخ لاہور دے مشرقی پاسیوں گزر دی ہوئی موجودہ میکلوڈ روڈ توں ہندی ہوئی حضرت موج دریا دے شمالی جانب کھیہہ کے گزر دی سی تے فیروزہ سیکرٹریٹ دے علاقے توں ہندی ہوئی راوی وچ شامل ہو جاندی سی۔

حضرت موج دریا نے ملتانوں آ کے اپنی خانقاہ ایسے شاخ دے کبھے کنڈھے تے بنائی سی فیروزہ پورہ توں بعد ایسے تھاں تے اپنے بنائے ہوئے مزار وچ دفن ہوئے سن۔ ایہدے نال رب رب کرن لئی اوہناں اک مسجد وی بنوائی جیہڑی ہن نویں سریوں تعمیر

ہو گئی اے پر اوہدی مغربی کندھ ہن وی اصلی اے۔ ایسے شاخ دے بچے کنڈھے تے مرزا
اعتماد الدولہ غیاث بیگ دی حویلی قائم ہوئی۔ جیہڑا اکبر ویلے نواں نواں ایران توں آ کے لاہور
آباد ہو یا سی۔ محققین دا خیال اے جے ایہ حویلی اوہ عمارت اے جیہدے وچ آج کل تھانہ پرانی
انارکلی واقع اے۔

دہلی دروازے توں باہر ایس شاخ دے اُتے دہلی ولوں آؤن جان والیاں دی سہولت
لئی ہمایوں تے اکبری دور دے مشہور مؤرخ بایزید بیات نے اک پل بنو یا سی⁽⁵⁴⁾ تے ایہدے
کنارے تے اوہنے نوں لکھ روپے لا کے اک باغ وی بنو یا سی جیہڑا آج کل غلطی نال لوک شہزادہ
کامران نال منسوب کر دیندے نیں۔

موجودہ بھائی دروازے دے اندر اک اُچی مسیت دے نال نال عمارت دا تعلق وی
اکبری دور نال سی۔ ایہہ مسجد انیسویں صدی تک اپنے اصلی حال وچ قائم سی پر افسوس اے جے
ہن لاہوریاں نے اوہدی نوں میٹرل نال تعمیر و مرمت کر کے لیہوں اک نوں عمارت بنا چھڈیا
اے۔ مسجد دے صحن دے درمیان جیہڑا اتالا ب سی اوہ وی ختم کر دتا گیا اے۔ ایسے مسجد اُتے
جیہڑے اوس ویلے دے کتبے سن اوہ وی غائب کر دتے گئے نیں۔ ایسے مسیت لاگے اک عمارت
وچ فقیر خانہ دے نال تے اک پرانی حویلی موجود اے جیہدے بارے بعض محققاں دا خیال اے
جے ایہہ حویلی اکبر دے مشہور درباری بھگونت داس دی سی۔

تعلیمی ترقی

لاہور شیخ حسین دے ویکھدیاں ویکھدیاں اکبر دے زمانے وچ علم و تعلیم دا وڈا سارا
مرکز بن گیا سی تے اتھے وڈے وڈے تے نامور عالماں نے اپنیاں اپنیاں تدریسی مسنداں وچھا
رکھیاں سن۔ ایسے سلسلے وچ میر فتح اللہ شیرازی، حکیم الملک گیانی، شیخ سعد اللہ بنی اسرائیلی [م 999
ہجری/1590ء یا 1000 ہجری/1591ء]، شیخ اسحاق کاکو [م 996 ہجری/1588ء]، ملا جمال
تلوی، شیخ منصور لاہوری، مولانا علاء الدین، شیخ منور لاہوری، شیخ مبارک ناکوری، شیخ معین
لاہوری، شیخ موسیٰ ہداو، ملا ہادی محمد، مولانا محمد مفتی، مولانا الہ داؤنگر خانی، قاضی صدر الدین،
ابوالفتح لاہوری، مفتی عبدالجلیل، ملا عبدالرحمان لاہوری، ملا اسحاق، شیخ نعمت لاہوری، شیخ

نور الدین کببوه لاہوری، ملا ہاشم کببوه، ملا شمس خاں کببوه لاہوری، ملا بابزید لاہوری، قاضی نور اللہ شاشتری، ملا حصام الدین لاہوری، ملا عبدالقادر بدایونی، ملا نظام الدین ہروی جبے نامور علماء و مصنف لاہور وچ مختلف درس گاہواں وچ دن رات پڑھان وچ جھٹے ہوئے سن۔ (55) اوس ویلے دی تعلیم واسارا انتظام عوام دے ہتھ وچ ہوند اسی جیہڑے ایہناں دا خرچہ پلان لئی اپنی جیب خاص وچوں کار خیر سمجھ کے حصہ پاندے سن۔ ایہناں مدرسیاں وچ طریقہ تعلیم تے نصابی کتاباں اوہ سن جیہڑیاں وسط ایشیا دے مدرسیاں وچ رائج سن۔ فارسی تے عربی زباناں دی تدریس تے بڑا زور دتا جاندا سی۔

ایہہ گل اسیں پہلے دس آئے آں جے ایہناں وچوں شیخ سعد اللہ بنی اسرائیلی کولوں شیخ حسین تفسیر پڑھدے رہے۔ ایسے زمانے وچ اکبر کول کو اتوں پرتگیزی پادریاں دے وفد 1591ء 1594ء تے 1595ء وچ لاہور آئے تے اکبر نوں عیسائی بنان دی کوشش کردے رہے۔ جیہدے وچ اوہ کامیاب نہ ہوئے پر اوہناں اتھے اپنا اک چرچ تے اوہدے نال اک مدرسہ قائم کر دتا (56) جیہدے وچ اکبر دا بیٹا دتیاں تے پوتا وی تعلیم حاصل کردا رہیا۔ ایس مدرسے وچ تعلیم پرتگیزی زبان راہیں دتی جاندا سی۔ ایہہ مدرسہ تے چرچ موجودہ اورینٹل کالج دے نال اتھے قائم سن جتھے اج کل سانسفر اسکول ہائی سکول کھڑا اے۔

ایہناں مشنری پادریاں نے اپنے اک سفر نامے وچ لکھیا جے لاہور بڑا بارونق شہر اے۔ ایہدے وچ شاہی محالاں دے علاوہ امراء تے وزراء دے وی ایسے اعلیٰ شان مکان نیں جیہناں دی ہور کوئی نظیر نہیں ملدی۔ اکبر بادشاہ اوہناں دی آمد دے دناں وچ راوی دے اک جزیرے وچ اپنے خوش نما بنگلے وچ قیام پذیر سی۔ ایہناں پادریاں دے وفد نے اکبر نال ایس بنگلے وچ ملاقات کیتی تے اوہدی خوش نمائی توں بڑے متاثر ہوئے۔ اکبر نے اپنے لاہور دے ایس قیام دے دوران اپنے خود ساختہ مذہب دین الہی دا وی رنج کے پرچار کیتا۔ ایسے طرح اکبر دی نرم پالیسی پاروں لاہور وچ مسلماناں دا شیعہ فرقہ وی داخل ہویا تے ترقی کرن لگ پیا۔

تالیفات و تصانیف

شیخ حسین دا ویلا لاہور وچ شعر و ادب تے تالیف و تصنیف دا دور سی۔ خاص طور تے

اکبر نے جدوں لاہور نوں اپنا دارالحکومت بنا کے اتھے ڈیرا لایا تے دنیا بھر دے عالم فاضل، اویب، شاعر، فنکار، دستکار، ہنرمند سارے لاہور آ کے اوہدے دربار مال جڑ گئے۔ تے ایس طرح لاہور وچ علمی تے ادبی گہما گہمی دی زندگی نظر آؤن لگ پئی۔

عربی فارسی وچ نثری تے شعری کتاباں لکھن دا بڑا چرچا ہویا۔ تے نالے سنسکرت کتاباں دا فارسی وچ ترجمہ کران داکم وی ہوندا رہیا۔ ایہدیاں مثالاں انج تے تھیریاں نیں پر ایسں صرف وگی دیاں گے۔

جیویں ایسں پہلے دس آئے آن جے شیخ مبارک تے اوہدے دو پتر ابو الفضل تے فیضی، لاہور وچ بہہ کے اکبر دے علمی ادبی منصوبیاں دی آبیاری کرن لگ پئے۔ خود ابو الفضل اپنیاں دوویں کتاباں ”اکبر نامہ“ تے ”آئین اکبری“ نوں آخری ٹچ دیندا رہیا تے اوہد ابھرا فیضی اپنی تفسیر بے نقط، سواطع الالهام دی تکمیل تے کم کردا رہیا۔ اکبر دے حکم دے نال لاہور وچ بہہ کے فیضی نے مثنوی تل دمن لکھی۔ نظام الدین احمد ہروی نے ”طبقات اکبری“ لکھ کے نہ صرف ایستھوں دے سیاسی تے ثقافتی حالات قلم بند کیتے بلکہ ایستھوں دے وڈے وڈے عالماں، شاعراں، مصنفاں، موڑخاں دے حالات وی لکھ دتے۔ لاہور بہہ کے اکبر نے اسلامی دنیا دی ہزار سالہ تاریخ مرتب کرن دا منصوبہ وی بنایا۔ چنانچہ اکبر نے لکھاریاں دا اک بورڈ بنا کے اوہدا سربراہ ملا احمد غٹھوی نوں بنایا۔ ایہہ کتاب مکمل ہوئی تے ایہداناں ”تاریخ الفی“ رکھیا گیا۔ اسلامی دنیا نال متعلق ہزار سالاں دے واقعات ایس کتاب وچ ورھے وار درج نیں۔ ایس کتاب وچ کجھ دل آزار گلاں وی ریکارڈ تے آئیاں جیہدے توں لاہوریاں دی دل آزاری ہوئی تے غٹھوی دے مرن توں بعد لاہوریاں نے اوہدی قبر پٹ کے اوہدی مردہ لاش نوں جا دتا۔⁽⁵⁷⁾ ایہہ کتاب دو تین ورھے پہلوں ایران توں چھپ گئی اے۔

ایسے طرح عبدالقادر بدایونی نے ”منتخب تواریخ“ دے نال اک کتاب مرتب کیتی جیہدے وچ اوہ چپ چپنا اکبر دیاں اوہ ساریاں حرکتاں لکھدا رہیا جیہڑیاں اسلام دشمنی تے مبنی سن۔ ایسے طرح عبدالادر بدایونی نے ”نجات الرشید“ لکھی جیہدے وچ شیخ حسین دے مرن تے دریاؤں پار دُن کرن دا واقعہ وی درج اے۔ شیخ منور لاہوری نے اکبر دے حکم نال مجمع البلدان دا شستہ تے آسان فارسی وچ ترجمہ کیتا تے ایسے ترجمے وچ ملا احمد غٹھوی تے قاسم بیگ وی

اوپدے شریک کارسن۔ 994ھ وچ باہر نامے دا فارسی ترجمہ ہویا۔ 995ھ وچ فیضی نے لیلا وئی دا فارسی وچ ترجمہ کیتا۔ جوہر نے اپنی کتاب تذکرۃ الواقعات لکھن داڈھ رکھیا۔ امین راضی دی 1002ھ وچ ہفت اقلیم مکمل ہوئی۔

لاہور وچ اکبر ویلے شعر و شاعری دا وی بڑا چہرہ چا رہیا تے عرفی جے نامور شاعر آتھے رہ کے طبع آزمائی کردے رہے تے آخر لاہور وچ ای اللہ نوں پیارے ہوئے۔⁽⁵⁸⁾ ایہدے علاوہ اکبر دے لاہور دے قیام دے زمانے وچ 1581ء وچ مرزا نظام الدین احمد ہروی مصنف طبقات اکبری والا لاہور وچ انتقال ہویا تے اوہناں دی موت دا سارے لاہوریاں نوں بڑا سخت صدمہ ہویا تے کوئی ایسی اکھ نہیں سی جیہڑی اوہناں دی موت اُتے روئی نہیں سی۔ 1592ء وچ شیخ مبارک ابو الفضل تے فیضی دا باپ وی لاہور وچ دنیا توں رخصت ہوئے۔⁽⁵⁹⁾

فارسی وچ لکھیاں جان والیاں تاریخاں دی کتابت لئی اکبر نے منے پر منے کتاباں کولوں ایہناں کتاباں دی کتابت کروائی، ایہناں کتاباں وچ محمد حسین کشمیری تے عبدالصمد جے جادو رقم کاتب وی شامل سن۔ ایسے طرح کتاباں نوں تصویراں مال سجان لئی وی اکبر نے اپنے پیو دے ایران توں لیاندے ہوئے نامور مصور میر علی تہریزی تے عبدالصمد خان دی خدمات توں فائدہ چکیتے تے لاہور وچ ”حمزہ نامہ“ تے دوسریاں کئی کتاباں وچ تصویراں بنوا کے شاہکار کم کیتے۔

اکبر نے ایہدے توں علاوہ اک وڈا کم جیہڑا کیتا اوہ ایہہ سی جے اوس نے ہندوواں دیاں سنسکرت وچ وڈیاں وڈیاں کتاباں دے فارسی ترجمے کروائے۔ ملا عبدالقادر بدایونی نے ہندوواں دیاں مذہبی کتاباں رامائن تے مہابھارت دے فارسی ترجمے کیتے۔ ملا محمد شاہ آبادی نے کاکھن دی سنسکرت زبان وچ راج ترنگنی دا فارسی ترجمہ کیتا۔ بھگوت گیتا وغیرہ دا وی لاہور وچ سنسکرت توں فارسی ترجمہ کر لیا گیا۔

اکبر دے ویلے شیخ حسین نے لاہور دی مقامی زبان وچ پنجابی کافیاں لکھ کے نہ صرف اکبر دے ویلے دی زبان نوں محفوظ کر لیا بلکہ اوس ویلے دیاں تصوف دیاں وڈیاں وڈیاں رمزیاں تے اصطلاحواں نوں وی ایہناں کافیاں راہیں محفوظ کر لیا۔

سکہ سازی

اکبر دے ویلے سکہ سازی داکم اک واری فیر بڑی گرما گرمی مال شروع ہو گیا۔ لاہور فیکسال توں سونے چاندی تے تانبے دے کئی قسماں دے سکے ٹھپہ ہوئے جیہناں تے عام طور تے عربی تے فارسی اکھر سن پر اکبر نے ہندو رعایا نوں خوش رکھن لئی ایہناں تے سنسکرت زبان دے اکھر تے ناگری رسم الخط وی ٹھپہ کروائے۔ ایہناں سکیاں تے پہلی وار ایرانی نستعلیق رسم الخط وی نمودار ہويا۔ شہر داناں جیہڑا کہ لہور توں لاہور دی املائی شکل وچ سرکاری طور تے لکھیا جان لگ پیا سی اوہ پہلے سکیاں تے دو چٹھی ہائے مال تے بعد وچ ہائے ہوج دی املائی شکل وچ لکھنا شروع ہو گیا۔^{۶۰} اکبر نے ایہناں سکیاں اُتے لاہور نوں اپنی سلطنت دا دارالخلافہ لکھوایا۔

مشغلے تے رسومات

شیخ حسین دے لاہور وچ کئی طرح دیاں معاشرتی رسماں تے یادگاری دن منائے جاندے سن جیویں سانوں ”حقیقت انفقرا“ توں پتہ چلدا اے کہ ہندو لاہور وچ ہوئی دی رسم مناندے سن تے اک دو جے تے رنگ وی روہڑدے سن۔ قول تے طوائف ایسے موقع تے اپنے فن دا مظاہرہ کردے سن۔ جلوساں وچ ناچ، سرود، رباب، تے صندل زعفران، مشک گلاب سب دا استعمال کیتا جاند اسی۔ دف، طنبور، چنگ زیب وزینت لئی وجائے جاندے سن۔⁽⁶⁰⁾ ایسے طرح جدوں شیخ حسین بظاہر شریعت دا چونڈا لاکے تے شہر وچ غیر شرعی حرکتاں کردا پھر داسی، اوس سے اوس نے موم بتیاں تے چراغ جلا کے چراغاں دا جشن منایا تے مالے لوکاں نوں وی ہر ورھے چراغ جلا کے ایس رسم نوں جاری رکھن دا آکھیا۔⁽⁶¹⁾

اکبر نے اپنے لاہور دے قیام دے زمانے وچ جھروکا درشن دا آغاز کیتا تے پارسیاں دے مشہور دن نوروز نوں منانا شروع کردتا۔ اوس نے پارسیاں لئی لاہور وچ جیہڑا معبد بنایا اسی اوہدی نگرانی ابو الفضل دے سپرد کیتی۔⁽⁶²⁾

۶۰ لہور تے لاہور دی ایہہ املائی شکلاں اکبری عہد دے سکیاں اُتے لاہور دے عجائب گھر وچ آج وی

دیکھیاں جاسکدیاں نیں۔ (ایڈیٹر)

ایسے طرح ہندوواں وچ دریا تے اشنان کرن دی مذہبی رسم وی موجود سی تے بعض ہندو
 ایسے اشنان لئی گنگا وی جاندے سن۔ جیویں شیخ حسین نے اپنی کرامت مال مادھونوں گنگا اشنان لئی
 گھلیا تے واپس لیاند۔⁽⁶³⁾ تاریخ دے بعض حوالیاں توں ایہہ وی پتہ چلدا اے جے لاہوری
 گھروکی کھیڈاں دے وی شوقین سن تے اوہ ایس لئی کئی طرح دیاں سرگرمیاں کردے سن۔ شیخ
 حسین دے حوالے مال سانوں ایہہ وی پتہ چلدا اے کہ جدوں اوہ فقیری لائن وچ آگیا تے فیر
 کدی کدی شطرنج دی بازی وی لالیند اسی۔ قوالی کرن تے سنن دا وی عام رواج سی۔ جیویں
 لگواں دی لڑائی، بیڑ بازی۔ اکبر نے زین الدین کوکلتاش نوں بغل وچ اک مرغا دبا یاں ویکھیا
 تے پچھیا جے تیری بغل وچ کیہ اے۔ جیہدے جواب وچ زین خان نے آکھیا لاہوری مرغا
 اے۔ ایسے طرح دریا راوی وچ کشتیاں وچ سیر کرن دارواج وی موجود سی۔

تجارتی مرکز

اکبر ویلے موجودہ فیکسالی بازار غزنوی دور توں کاروباری مرکز چلیا آ رہیا سی جیہڑا اکبر
 ویلے وی قائم رہیا۔ ایہدے علاوہ اکبر نے اک غلہ منڈی اپنے ناں مال اکبری دروازے اندر
 بنوائی۔ موجودہ علاقہ کوٹ سید وچ اک منڈی پرویز آباد وی سودا سلف دی خرید و فروخت لئی قائم
 ہوئی۔ جدوں لاہور شہر دی چار دیواری بنا کے رات نوں دروازے بند کرن دارواج ہو یا سی اوہوں
 باہر آؤن والے تجارتی قافلے راوی دریا دے سجے پاسے باغاں وچ رات گزاردے سن تے
 اتھے اوہناں دے ٹھہرن لئی اک پڑاؤ⁽⁶⁴⁾ بنا دتا گیا سی۔

شہر توں جان تے آؤن لئی راوی وچ کشتی رانی دن رات ہوندی رہندی سی۔ مسافراں
 نوں ڈھون توں علاوہ دریائے راوی اوس ویلے تجارتی سامان دے لاہور لیاؤن تے لے جان دا
 وی ذریعہ سی۔ چنانچہ تاریخ توں پتہ چلدا اے کہ اکبر بادشاہ نے مئی 1594ء وچ راوی دے
 کنڈھے اک جہاز بنوایا جیہڑا پینتی گز لما تے شاہ بلوط دی مضبوط لکڑی دے 2936 تختیاں مال
 بنیا سی۔ ایہدی تیاری توں بعد اکبر بذات خود راوی کنڈھے آیا تے ایہدی افتتاحی تقریب کیتی۔
 ایہہ جہاز لاہوروں چل کے دریائے راوی دے پانی تے تیردا ہو یا لہری بندر بھیم جیسا گیا سی۔
 ایسے طرح اکبر نے جدوں عبدالرحیم خان خانہ نوں ٹھہے دی فتح لئی نوجاں دے کے بھیم جیسا سی

تے اوہناں فوجاں لئی اسلمہ ایسے طرح دے اک جہاز تے لد کے راوی راہیں ٹھٹھہ پہنچایا سی۔
 لاہور وچ اہطراب سازی دی صنعت دا آغاز ہمایوں دے زمانے وچ ہو گیا سی۔ اکبر
 نے لاہور وچ خصوصی طور تے شمال باف کشمیر توں منگوا کے آباد کیتے تے آئین اکبری وچ ایہہ
 حوالہ ملدا اے جے اکبر ویلے لاہور وچ اک ہزار شمال بافاں دے کارخانے سن۔ ایہدے علاوہ
 دوجیاں کئی مقامی دستکاریاں وی موجود سن جیہناں وچ لکڑی، دھات دیاں کئی چیزاں تیار ہو
 رہیاں سن۔ لاہور عجائب گھر وچ اکبر دے ویلے دے دو لکڑی دے دروازے موجود نیں جیہناں
 دے پھل بوٹیاں وچ بند دواں تے مسلماناں دواں دے کلچر دارنگ نظر آؤندا اے۔ مگدی گل
 ایہہ دے کہ شیخ حسین دالاہور اصل وچ اکبر دالاہور سی جیہڑا اک اجڑی بچھری حالت توں ترقی کر
 کے دنیا دا مشہور صوفیانہ، تاجرانہ، عالمانہ، مغل عمارتاں تے مدرسیاں دا شہر بن گیا۔ اکبر صوفیاں دا
 احترام کرداسی۔ تے اوہناں دیاں سرگرمیاں وچ گھٹ توں گھٹ مداخلت کرداسی۔ شیخ حسین دی
 بظاہر غیر شرعی حرکات دے باوجود وی اوہنے شیخ حسین مال کوئی ایسا سخت رویہ نہ ورتیا جیہدے توں
 شیخ حسین نوں تکلیف پہنچی ہووے تے اوہ تاریخ دا عبرت نامک واقعہ بن گیا ہووے۔

حوالہ جات تے تشریحی نوٹ

- 1- تفصیل لئی ویکھو جمال الدین ابوبکر، شیخ، تذکرہ قطیبہ۔
- 2- دولت آباد لودھی دور دا آباد کیتا ہویا لاہور دا اک نواحی محلہ سی۔ جیہڑا شہر دی موجودہ سنٹرل
 جیل تے موضع مزنگ دے وچکار واقع سی۔ اوس ویلے ایہدے آلے دوالے کئی قلعے سن
 جیہڑے مختلف ناواں مال مشہور سن۔ سید عبدالقادر ثانی 900 ہجری / 1494ء وچ بغدادوں
 آکے اتھے آباد ہوئے سن تے 942 ہجری / 1535ء وچ اتھے ای فوت ہو کے دفن ہوئے۔
 اوہناں دی قبر تے مزار بنا دتا گیا جیہڑا ہن تیک موجود اے۔ جدوں لاہور شہر وچ مغلاں دی
 حکومت نوں زوال آیا تے دو جے شہر دی ویرانی مال دولت آباد سرائے دولت خان، باغ
 دولت خان، قلعہ جات دولت آباد سب دا ناں نشان مٹ گیا۔

- 3 کوٹ کروڑ دے ماں تے آبادی لودھیاں دے دور وچ موجودی۔ جدوں حضرت شیخ جلیل چوڑ بندگی ایس علاقے وچ آ کے مقیم ہوئے تے ایہدیاں رونقاں وچ بڑا وا دھا ہو گیا جدوں اوہ فوت ہوئے تے اوہناں دی قبر اُتے مزار بنا دتا گیا تے فیر دن رات اوہناں دے عقیدت منداں تے زائرین دا اکھ رہن لگ پیا۔ اوہناں دے مرید تے خلیفہ شیخ موسیٰ آہنگر وی ایسے علاقے وچ مقیم سن تے جدوں اوہ فوت ہوئے اوہناں دے مقبرے دے جنوب وچ بنا دتا گیا تے ایس طرح ایس علاقے وچ دوواں شیخاں دے زائرین دا آؤنا جانا آج تک جاری اے۔ مغلاں دے عروج دے زمانے وچ جدوں لاہور دی آبادی ودھی تے کوٹ کروڑ دے شہر دا حصہ بن گیا تے ایہداناں محلہ حاجی سرائے مشہور ہو گیا۔ آج کل ایہہ علاقہ قلعہ کجر سنگھ دے ماں مال جانا جاندا اے۔
- 4 مغل پورہ دی آبادی سلطنت پیرید وچ قائم ہوئی تے ایہدے آبادکار اوہ لوک سن جیہڑے منگولوں دے ظلم و ستم توں تنگ آ کے وسط ایشیا توں نس کے اتھے آئے سن۔ تے آج کل ایہہ محلہ مغل پورہ کجج وی مشہور اے۔ گلدراے کہ کسے ویلے اتھے سرکار دی ٹیکسال قائم رہی اے۔
- 5 1975ء وچ جدوں ایس اپنے ایم۔ اے تاریخ دے مقالے ”شاہدہ: اوہدی تاریخ تے آثار“ لئی شاہدہ چاندے ساں تے اوس ویلے سرائے شاہ جہانی تے مقبرہ آصف خاں دے جنوبی پاسے پکی سڑکوں اگے ایس پنڈ دے کجھ مٹے بھجے گھر تے اک مسیت وی موجودی۔ ایس مسیت دے آثار دسدے سن جے ایہہ مسیت مغل دور دی بنی ہوئی سی تے ایہدے اُتے اوس دور دی کاشی کاری دی تزئین وی موجودی پر گذشتہ کجھ ورھیاں وچ مسیت سمیت سارے آثار مناد تے گئے نیں تے ایہدی جگہ نویاں عمارتاں کھڑیاں کر دتیاں گھیاں نیں۔
- 6 مقامی روایت دے مطابق پنڈی پنڈی اوس جگہ موجودی جتھے آج کل قبریں نیں تے ایہہ پنڈی والیاں قبریں کہلاندیاں نیں۔ مقامی لوک آکھدے نیں کہ جدوں مقبرہ بنیا تاں پنڈی پنڈی آبادی موجودہ شاہدے والی جگہ منتقل ہو گئی تے ایہدے جے تے قبریں بنن لگ پیاں۔ آج کل ایہہ قبرستان شاہجہانی سرائے دی شمالی دیوار دے بالکل متصل اے۔
- 7 بایزید بیات، تاریخ ہمایوں واکبر، کلکتہ ایشیاٹک سوسائٹی بنگال، 19، ص 80
- 8 محمد پیر: حقیقت الفقراء؛ اردو مترجمہ مولانا مولوی سید احمد، پنجند اکیڈمی لاہور 2007ء، ص 127
- 9 ایضاً ص 74، 78

- 10 حقیقت الفقراء (مذکور) ص 74, 78
- 11 شفقت تنویر مرزا: شاہ حسین؛ لوک ورثہ اسلام آباد 1989ء ص 25
- 12 تاریخ شیرشاہی (مذکور) ص 134
- 13 ایضاً
- 14 حقیقت الفقراء (مذکور) ص 30, 31
- 15 ایضاً ص 31, 32
- 16 ایضاً ص 33, 39
- 17 ایضاً
- 18 محمد لطیف حج: تاریخ پنجاب ص 25
- 19 نقوش لاہور نمبر، 1962ء ص 190
- 20 بیروم خاں، مشہور جنگجو تھے سپہ سالاری۔ ہمایوں نے چھوٹی عمر توں اکبر دی تربیت لئی اوہنوں اوہدا سرپرست بنا دتا فیر اوہنوں اپنا جانشین سمجھدیاں ہویاں اوہدی حکومت دی حکمت عملی سکھان لئی وی بیروم خاں نوں اوہدا اتالیق مقرر کردتا سی۔
- 21 نقوش لاہور نمبر ص 48, 49
- 22 طبقات اکبری ص 226
- 23 برطانوی دور [1849 - 1947ء] وچ ایہہ موری وی اک دروازہ بنا دتی گئی۔
- 24 طبقات اکبری ص 256
- 25 اکبر نامہ، ج سوم ص 203
- 26 حقیقت الفقراء (مذکور) ص 33
- 27 ایضاً ص 37
- 28 ایضاً ص 39, 42
- 29 ایضاً ص 43
- 30 ایضاً ص 45, 46
- 31 ایضاً ص 82, 84

- 32- حقیقت الفقراء (مذکور) ص 82,84
- 33- ایضاً ص 85,88
- 34- ایضاً ص 89,93
- 35- ایضاً
- 36- ایضاً
- 37- ایضاً ص 85,58
- 38- ایضاً ص 92,93
- 39- ایضاً ص 50,55
- 40- ایضاً ص 71
- 41- ایضاً ص 129
- 42- ایضاً بحوالہ شاہ حسین مولفہ شفقت تنویر مرزا ص 131,132-
- 43- نور احمد چشتی: تحقیقات چشتی؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور 1964ء ص 173
- 44- کنہیا لال: تاریخ لاہور؛ مجلس ترقی ادب لاہور ص 92
- 45- لاہور نقوش نمبر، 1962ء ص 224
- 46- عبداللہ خواجہ بٹلی: معارج الولاہیت؛ بحوالہ شاہ حسین مولفہ شفقت تنویر مرزا ص 65
- 47- مفتی تاج الدین نے اپنی کتاب لاہور قدیم وچ لکھیا اے جے اکبر بادشاہ نے اپنے لاہور دے قیام دے زمانے وچ لاہور شہر نوں چھتی حلقیاں وچ تقسیم کیتا۔ ہر حلقے نوں گزر داناں دتا۔ نوں گزراں شہر دے اندر سن تے باقی شہروں باہر، پر جدوں اسیں اوہناں دی دتی ہوئی فہرست دے ماں پڑھنے آں تے بعض ایہو جہیاں آبادیاں دے ماں وی اوہناں وچ شامل نہیں جیہڑیاں کتے بعد وچ آباد ہوئیاں سن۔
- 48- شیخ فرید بخاری لاہور دے اکبری دور وچ مغل گورنر سن اوہناں موجودہ لاہور ضلع کچھری والی جگہ تے اپنے محلات تے اک مسیت بنوائی سی۔ ایہہ ساریاں عمارتاں وقت گزرن مال ٹٹ پھٹ دا شکار ہو گئیاں تے انت وچ مرمت گئیاں۔ انویں صدی وچ ایسے علاقے دیاں بنائیاں گئیاں تصویراں وچوں ایہہ گل سامنے آؤندی اے کہ ایس زمانے تک مسیت اے قائم

سی جیہڑی پتہ نہیں کیس ویلے ڈھاہ کے فیر بنا لئی گئی۔ ضلع کچہری توں مغرب وچ اک ٹلا موجود اے جیہڑا عوامی روایت دے مطابق بابا فرید گنج شکر مال اچ کل منسوب کیتا جاندا اے، جو کہ غلط اے۔ ایہہ علاقہ شیخ فرید دا ای اے تے ایس گل دی تصدیق اک ہور شہادت توں وی ہوندی اے۔ 1984ء دے لگ بھگ ضلع کچہری دی شمال مشرقی گوشہ وچ ضلعی خزانے دی اک عمارت بنان لئی کھدائی کیتی گئی تے ایہدے دوران کچی مٹی دی اک وڈی ساری چاٹی نکلی جیہڑی اکبر دے ویلے دیاں چاندی دیاں سکیاں مال بھری ہوئی سی۔ ایہہ سکے ہن لاہور عجائب گھر دے ذخیرے دا حصہ نہیں۔

49- محلہ ابواسحاق لاہور وچ مشرق وچ آباد سی تے ایہداناں مہنگ ابواسحاق فقیر نامی نبیرا پیر عزیز مہنگ سی۔ ایس نے بہ عہد اکبر مرحوم اک پاسے محلہ پیر مہنگ دے حویلی بنوائی جیہدی آبادی ودھن مال ایہداناں محلہ ابواسحاق ہو گیا۔ ایہدی آبادی تے تعمیر سید عبدالقادر ثانی دے وارناں نے کرائی سی بعد وچ ایہدے وچ سادات کرام نے ہور وی قلعے بنوائے جس طرح قلعہ میر محمود، قلعہ میر ارشد خان، قلعہ میر کفایت خان۔

50- پیر مہنگ جلال الدین اکبر دے عہد وچ اک عظمت والا فقیر سی اوس نے ایسے علاقے وچ اک رہائشی مکان بنایا تے ایس بستی دا ناں محلہ پیر مہنگ رکھیا۔ بعد وچ شہر دی نواحی آبادی جدوں ویران ہوئی تے ایہہ محلہ شہروں الگ ہو گیا تے ایہدے آلے دوالے کوٹ عبداللہ شاہ، کوٹ مداہر، تاج پور، قلعہ مہر مادہ، قلعہ مہر ترکھان، مبارک پور، بستی مہرناں، محلہ نزولی، کوئی پور، بھونڈ پور۔ اک وقت آیا ایسے آبادی دا علیحدہ مہاراجہ بنا بیٹھا۔

51- نقوش لاہور نمبر، 1962ء ص 55، 56

52- ایضاً ص 256

53- عبدالقادر بدایونی: منتخب التواریخ؛ ص 365

54- بایزید بیات: تاریخ ہمایوں و اکبر؛ ص 180

55- مزید تفصیل دے واسطے ملاحظہ ہووے مضمون ”لاہور: علماء کرام، دینی مدرسے“ مولفہ محمد علم الدین

سالک، نقوش لاہور نمبر، 1962ء ص 439 تا 539

56- ایضاً ص 459

- 57- عبدالقادر بدایونی: منتخب التواریخ؛ ص 113
- 58- سید محمد لطیف: لاہور انس آرکیچلر ریمینز اینڈ انٹی کوٹیز صفحہ 31
- 59- ایضاً ص 32
- 60- حقیقت الفقراء (مذکور) ص 52
- 61- ایضاً
- 62- ایضاً ص 56 تا 59
- 63- ایضاً ص 67 تا 74
- 64- ایہہ پڑاؤ ساڈے ویلے تک موجودی پراج توں چارنچ سال پہلے اتھے شیل دا پٹرول پمپ بنا دتا گیا اے جس کر کے ایہدی اصلی حالت گواچ گئی اے۔

کتابیات

- ☆ اسد سلیم شیخ: دلے دی بار: اظہار سنز لاہور 1997ء
- ☆ سجان رائے بنالوی: خلاصہ التواریخ؛ مترجمہ ناصر حسن زیدی، اردو سائنس بورڈ لاہور 2002ء
- ☆ سعید بھٹا: سانجھ و چار: اظہار سنز لاہور 1997ء
- ☆ شاہ حسین دی یادوچ، لاہور، مجلس شیخ حسین، سن
- ☆ شفقت تنویر مرزا: شاہ حسین؛ لوک ورثہ اسلام آباد 1989
- ☆ شیخ محمود المعروف محمد پیر: حقیقت الفقراء؛ مقصود پبلشرز لاہور 2007ء
- ☆ محمد عبداللہ چغتائی: قلعہ لاہور کی مختصر تاریخ؛ کتاب خانہ نورس لاہور 1973ء
- ☆ نقوش 1962ء، لاہور نمبر

انگریزی

- ☆ محمد لطیف سید: انس ہسٹری، آرکیچلر ریمینز اینڈ انٹی کوٹیز، لاہور
- ☆ شیخ مبارک علی: 1981ء (ری پرنٹ)
- ☆ گزٹیر آف دی لاہور، لاہور ڈسٹرکٹ، 84-1883ء
- ☆ لاہور سنک میل پبلی کیشنز، 1989ء (ری پرنٹ)

شاہ حسین دی حیاتی تے سوچ

☆ ڈاکٹر محمد امین

Abstract

Talking about the forefathers of Shah Hussain, Dr. Muhammad Amin has tried to prove that he belonged to the 'Dhuddi' cast. Because the 'Dhuddi' tribe had converted to Islam from Buddhism, that is why there is some impact of Buddhism on Shah Hussain's poetry. Shah Hussain can not be listed as a complete 'Malamti' because he didn't remain a 'Malamti' throughout his life. At Shah Hussain's time, 'Wahdat-ul-wujood' was most sounded but it doesn't have much impact on his poetry. Besides being a Sufi, he was the founder as well as the first great poet of 'Kafi'.

شاہ حسین 945ھ / 1538ء اندر لاہور وچ جسے تے اندرون گلکالی دروازے رہائش
کیٹی۔ کئی جگہ تے عیسوی سال 1539 وی لکھیا ہویا ملدا اے۔ شاہ حسین وارشتہ ماتہ راجپوت
ڈھڈی قبیلے مال دسیا جاندا اے تے ایس پاروں اوہناں دا خاندانی پچھوکڑ جنوبی پنجاب دے مال
جاملدا اے۔ شاہ حسین دے پیو داناں شیخ عثمان سی، جیہڑے کپڑا بہن داکم کر دے سی تے ایس کم

دی نسبت نال شاہ حسین اپنے آپ نوں جو لاہا آ کھدے سن۔ رسالہ ”تہنیت“ وچ شاہ حسین نے اپنے آپ نوں حسین لاہوری لکھیا اے۔ شفقت تنویر مرزا ہوراں لکھیا اے کہ اوہناں دا پپو کلہسراے تے ماں ڈاڈھاسی۔ ایہہ دوویں راجپوتان دیاں کوتاں نیں۔ شاہ حسین دی ذات ماں دی ذات نال مشہور ہوئی۔ داراشکوہ نے وی شاہ حسین نوں ڈاڈھا لکھیا اے۔ ڈھڈی نوں ڈاڈھا وی آکھیا جاندا اے۔ سبط الحسن سمیت کئی لکھاریاں نے شاہ حسین نوں ڈھڈی لکھیا اے۔ ”اولیائے راجپوت مصنفہ راجہ محمد انور خان جنجوعہ“⁽¹⁾ تے ”آثار ڈھڈی مولفہ میاں شیر محمد کامیانہ“⁽²⁾ ایہناں دوہاں کتاباں وچ شاہ حسین ہوراں نوں ڈھڈی لکھیا گیا اے۔ ڈھڈی قبیلے دا وطن وسیب ملتان، بہاولپور تے ایہناں شہراں دے اکوں پچھوں دے علاقے سن۔ ایہناں جائیں تے ایس خاندان نے راج کیتا۔ ایس خاندان دے سب توں پہلے صوفی بزرگ حضرت دیوان چاولی مشائخ سن، جیہناں دامزار بورے والا شہر دے نیڑے دیوان چاولی مشائخ قبیلے وچ اے ایس قبیلے دا ماں وی حضرت دے ماں نال مشہور ہويا۔⁽³⁾ ایس دربار تے بابا فرید گنج شکر تے عثمان مروندی جیسے وڈے وڈے صوفیاء نے چلہ کشی کیتی۔ بابا گورونک ہوراں وی ایس دربار تے چلہ کتیا⁽⁴⁾ ڈھڈی قبیلے شہنشاہ اکبر دے مخالف سی تے اکبر نے وی ایہناں دیاں زمیناں کھس لیاں سن۔ شاہ حسین دا ڈھڈی ہونا وی اکبر نوں چنگا نہ لگدا ہوئی۔ ہن ایہہ سوال کہ شاہ حسین دے ماں پپو یا باپ داوا کدوں شہر لہور آ آباد ہوئے ایس بارے کوئی دس نہیں پیندی۔

شاہ حسین فقیر سن۔ اوہناں شیخ بہلول کولوں روحانی فیض پایا۔ قرآن مجید حفظ کیتا۔ کجھ درسی کتاباں پڑھیاں پر ساری حیاتی جذب و مستی وچ ہنڈھا دتی۔ دن دا گنج بخش دے دربار تے لنگھ جاندا تے رات راوی دے کنڈھے عبادت وچ گزر جاندا سی۔ ایسے ویہار نال ساری حیاتی لنگھ گئی۔ شاہ حسین نے ویاہ نہیں کیتا۔ اکلیاں عمر گزار دتی۔ چھتویں ورھے اک ہندو منڈے مادھولال نال ملاقات ہوئی تے اوہدے نال محبت ہو گئی۔ بڑھاپے وچ ایس محبت دی وجہ اولاد دی خواہش اے، جیہڑی ہر انسان دی فطرت دا حصہ اے۔ بڑھاپے وچ اولاد دی کمی ڈھڈی محسوس ہوندا اے۔ مادھولال بعد وچ مسلمان ہو گیا سی۔

عین الحق فرید کوئی نے شاہ حسین دی امرتسر وچ کورو ارجن دے نال ملاقات دی دس پائی اے۔ ایس طرح لاہوروں باہر اوہناں دے اک پندھ دا پتا لگدا اے۔ جیلانی کامران ہوراں

سہ ماہی ”تسطیر“ وچ شاہ حسین بارے اک مضمون لکھیا سی۔ جیہدے وچ اوہ لکھدے نیں کہ شاہ حسین دی عیسائی مشنریاں مال وی ملاقات رہندی سی۔ ایہدے ثبوت وچ اوہناں نے ”دکھاں دی روٹی سولاں داسالمن“ دی مثال دتی اے۔ اوہناں موجب ایہہ مصرعہ مسیحی عقیدے دا پرتو اے یا مسیحی اثر ظاہر کردا اے۔ کئی لیکھک ایہہ وی آکھدے نیں کہ ڈھڈی قبیلے نے پہلوں بدھ مت قبولیا، فیر بدھ توں مسلمان ہويا۔ کولڈ زیہر تے نکلسن جیہے کئی مغرب دے لکھاریاں نے تصوف تے بدھ مت دا کھوج لایا اے۔ ایس خیال موجب ایہہ جیہی شاعری بدھ مت دے اثر نوں وی ظاہر کردی اے۔

شاہ حسین نوں ملامتی صوفی وی آکھیا جاندا اے۔ اوہناں دے ملامتی ہون دا سبب ایہہ واقعہ بیان کیتا جاندا اے کہ شاہ حسین نے جدوں ایہہ آیت سنی کہ ”دنیا وی حیاتی کھیڈ تماشے سوا ہور کجھ نہیں“ تے لال رنگ دا چولا پہن کے نچن گاؤں شروع کر دتا۔ شاہ حسین دے ملامتی ہون دی حالت وقتی تے عارضی سی، اوہ ساری حیاتی ملامتی نہیں رہے۔ شاہ حسین نے لال چولا کیوں پایا؟ لال رنگ جوش، خوشی تے ویاہ دی علامت اے ایہہ وی آکھیا جاندا اے کہ کالے رنگ دی طرح رتا رنگ وی سوگ دی علامت اے۔ ایہہ گل جیلانی کامران ہوراں وی لکھی اے۔ ایہہ عجب لگدا اے رتا رنگ کس طرح سوگ دا رنگ بن گیا۔ ایہہ من پرچاؤن دی گل وی ہوسکدی اے تے خوشی سانگے سوگ مناؤن دا ڈھنگ وی ہوسکدا اے یا مرد دے اندر چھپی عورت دا روپ وی ہوسکدا اے یا فیر پرنیجن دی خواہش دا اظہار وی ہوسکدا اے۔ لال چولا قلندری مسلک دے مجذوب فقیراں دامن بھانا پہناوا اے۔ ایہہ آگ دی علامت سمجھیا جاندا اے تے لال چولا پاؤنا اپنے من نوں ساڑن دا عمل اے۔

شاہ حسین دی وفات دے سال وچ اختلاف پایا جاندا اے، اوہ 999ھ یا 1008ھ / 1599ء اندر چلانا کر گئے۔ اوہناں دیاں کافیاں دا مجموعہ محمد آصف خان ہوراں مرتب کر کے پنجابی ادبی بورڈ لاہور ولوں چھاپیا۔⁽⁵⁾ ایس کتاب مال فارسی دارسالہ تہنیت وی شامل کیتا گیا اے۔⁽⁶⁾ ایہہ کتاب میرے ایس مضمون دا مدہلا حوالہ اے۔

شاہ حسین ہوراں اپنے روحانی تجربے نوں پنجابی شاعری وچ پیش کیتا اے۔ کافی دی ہیئت ایجاد کیتی۔ ایس توں پہلے کافی دے ایس طرح موجود ہون دی دس نہیں پیندی۔ صوفیاء دی

ایہہ عادت سی کہ اوہ عام لوکائی دی زبان وچ گل بات کردے سن تے او سے زبان نوں اظہار دا وسیلہ وی بناؤندے سن۔ اوس وقت دی علمی زبان فارسی سی پر شاہ حسین نے پنجابی وچ شاعری کیتی تے کافی دی بیہہ رکھی۔ کافی اک اجیہی ہیئت اے کہ شاعر اپنی مرضی نال اپنے خیال تے تجربے راہیں اوہدی ہیئت نوں بدلدا اے۔ کافی دے دو وڈے وڈے رنگ نیں۔ صوفیانہ تے عاشقانہ۔ ایہناں دوہاں وچ عشق سانجھا اے۔ عشق دے اظہار لئی کافی دی ہیئت بڑی پر اثر اے۔

شاہ حسین ہوراں اپنی کافیاں وچ ماں نوں خطاب کیتا اے۔ ایہہ ماں دے نال معصوم پیار دا سادہ اظہار اے تے اوہدے وسیلے نال دو جیاں تائیں گل اپڑاؤن دا اک نو بکلا طریقہ اے۔ بندہ بے وی تے دکھ ویلے ہمیش ماں نوں یاد کردا اے۔ عربی و سبب وچ ماں دے ماں نال بلائے جان نوں بے بسی دی انتہا سمجھیا جاندا اے۔⁽⁷⁾ شاہ حسین ہوراں وی دُکھ ویلے ماں نوں بلایا اے:

عکھی لوح قلم دی تادو مائے موڑ جے سکنی اے موڑ

عکھی مائے نی میں کہیوں آکھاں درد وچھوڑے دا حال⁽⁸⁾

شفقت تنویر مرزا ہوراں لکھیا اے کہ شاہ حسین پیو دی بجائے ماں دی نسبت نال مشہور ہوئے۔ ویکھیا جاوے تے نسب تے ماں دا حق زیادہ اے۔ قیامت دے دیہاڑے وی ماں دے ماں نال پکاریا جائے گا۔ میرے خیال وچ ایہدی اک وجہ تے مادر سری و سبب والا شعوری اظہار اے تے دوجی وجہ شاہ حسین دا اکھاتے کنوارا رہ جانا، کیوں جے اوہناں ویاہ نہیں کیتا۔ ایس پاروں وی ماں دے نال ڈاہدی محبت سی۔

شاہ حسین نے اپنیاں کافیاں دا ناما بانا اپنے پیو دے پٹھے وچوں لیا تے ایہناں علامتاں وچ شاعری کیتی۔ اوس دور وچ چرخہ داج وچ دتا جاندا سی تے ہر گھر اندر چرخہ کتیا جاندا سی۔ اوہناں نے گھر دی ایس رشتل نوں شاعری دا حصہ بنلایا تے اپنے روحانی تجربے نوں ایہناں علامتاں وچ پیش کیتا، تاں جے سمجھن وچ آسانی ہووے۔ ایہہ اوہناں دی وڈیائی اے تے اور بکنلیٹی اے جے اوہناں نے اپنے لوکیل وچوں اپنی کوتا دا مواد تے متن لہیا۔

داج توں مراد عمل نیں تے چرخہ لگانا عمل دی علامت اے۔ جیہڑا صوفی مسلسل نیک

عمل دی تلقین کرے اوہ کس طرح ملامتی ہو سکدا اے۔ ”کہے حسین فقیر سائیں دا عملاں دے باجھ
خواری“:

من اٹکيا بے پرواہ نال ، اوہ دین دُنی دے شاہ نال
قاضی ملامتیں دیندے ، کھرے سیانے راہ دیندے
عشق کیہ لگے راہ نال
ندیوں پار رانجھن دا ٹھانا ، کینا قول ضروری جانا
متاں کراں ملاح نال
کہے حسین فقیر نما ، دنیا چھوڑ آخر مر جانا
اوڑک کم اللہ نال (9)

ہیر رانجھے دے قصے نوں سارے شاعراں ورتیا اے تے ایس قصے توں وکھو وکھ ون
سونے مضمون پیدا کیتے نہیں۔ شاہ حسین ہوراں وی ایس ریت نوں اگے ودھایا۔ ہیر ذات دی نفی
دی علامت اے تے رانجھا مالک تے زندگی دی علامت اے۔ مالک دی خوشی تے رضا ای زندگی
اے۔ صوفی دنیا اندر جی نہیں لاوند۔ دنیا فانی اے، انسان فانی اے تے چند دناں دی ایہہ حیاتی
دکھ درد نال بھری ہوئی اے۔ ایہہ دکھ درد ایس دنیا وچ ہون دی سزا اے ایس لئی صوفی ایس نوں
جدائی داناں دیندا اے۔

شاہ حسین دی کافی دی ہیئت تے نسبت بارے وی گل بات کیتی جاسکدی اے پر انج
ایہہ مضمون ڈھیر لماتھی ویسی۔ ہاں شاہ حسین دی زبان بارے گل کیتی جاسکدی اے۔ شاہ حسین
نے بڑی صاف ستھری تے سادہ پنجابی ورتی اے۔ ایہہ پنجابی آج دی زبان لگدی اے۔ ایہہ وی
اوبناں دا کمال اے۔ ایس طرح اوبناں نے پنجابی نوں شاعری دی زبان دتی تے پنجابی ادب
وچ میر تقی میر دا کردار ادا کینا۔ شاہ حسین ہوراں کجھ لفظ لہندے دے وی ورتے نہیں مثلاً: کیا، کینم،
متیں، گالھیں، تریمتیں وغیرہ ایسے طرح کافی نمبر 115 دی زبان پوربی نال ملدی جلدی
اے: ☆

☆ ایہہ زبان پنجابی دی کلاسیکی شاعری دا انگ رہی اے جیہدیاں ان گنت ونگیاں 'ہیر وارث شاہ' وچ
ونکھیاں جاسکدیاں نیں۔ (مدیر)

کیا کیتو آتھے آئے کے، کیا کہسیں او تھے جائے کے
 نہ میں تنہیں تنبیا نہ میں پٹن پٹیا
 نہ کیتو ای سوت کتائے کے⁽¹⁰⁾

شاہ حسین دے زمانے وچ وحدت الوجود دا بہت زور شوری۔ صوفیا دی سوچ تے صوفیا
 دی شاعری اتے وحدت الوجود چھایا ہویا سی پر شاہ حسین اتے وحدت الوجود دا کوئی اثر نظر نہیں
 آندا۔ اوہناں دی درویشی فقیری دا رنگ ڈھنگ تے شاعری دا تجربہ کجھ کجھ وجودی نظر آؤندا
 اے۔ اوہ اک وجودی صوفی سن تے پنجابی خاص کر کافی دے وڈے اور پختل شاعر سن۔

حوالے:

- 1- محمد انور خان راجہ جنجوعہ: اولیائے راجپوت؛ چک نمبر ایل 98/11 ساہیوال ص 20
- 2- شیر محمد میاں کمیا نہ: آٹا رڈھوڈی؛ 142۔ ای فریڈ ناؤن ساہیوال ص 30
- 3- محمد امین ڈاکٹر: حضرت حاجی شیر محمد المعروف بہ حضرت دیوان چاولی مشائخ 160۔ سی
 شاہ رکن عالم کالونی ملتان ص 18
- 4- حکم چند: تواریخ ضلع ملتان؛ مطبوعہ 1884ء لاہور ص 74
- 5- محمد آصف خان: (مرتب) کافیاں شاہ حسین؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور ص 40
- 6- محمد امین ڈاکٹر: شاہ حسین ایک نئی تعبیر۔ تنقیدی مطالعے؛ بیکن بکس گلگت ملتان ص 42
- 7- شبیر حسین اختر: ملو سیاسا سدا سہاگن؛ سرائیکی ریسرچ سنٹر بہاء الدین زکریا یونیورسٹی ملتان
 ص 43
- 8- کافیاں شاہ حسین (مذکور) ص 85
- 9- ایضاً ص 70
- 10- ایضاً ص 59

گلاں شاہ حسین دیاں *

☆ پروفیسر شریف کنجاہی [مرحوم]

Abstract

In this article, Prof. Sharif Kunjahi has tried to prove that there is some reflection of Baba Farid's philosophy at many places in Shah Hussain's poetry. The writer has illustrated his point of view with the help of some examples. He has also claimed that the story of the boy 'Madhu' is unlawfully attached with Shah Hussain. Some factions have molded Shah Hussain's philosophy for their own vested interests. As some people like to put their guns on other's shoulders, the same has happened with Shah Hussain's poetry. He tried to prove that Shah Hussain is not Malamti sufi.

اج توں چوکھا چہ پہلاں جدوں راولپنڈی ریڈیو سٹیشن پشاور روڈ تے ہوند اسی میں انگ
وچ انکلیا ہو یا سی۔ مینوں ریڈیو والیاں اک اڑوئی وچ بھسا دتا سی جے میں دساں کہ مینوں تضاؤں

* ایہہ مقالہ پروفیسر شریف کنجاہی مرحوم ہوریں دی حیاتی وچ چھیمائی "کھوج" دے شمارہ نمبر 41 وچ
چھاپے چڑھ چکیا اے۔ شاہ حسین دی حیاتی تے فکر دے حوالے مال علمی ادبی صلغیاں وچ ایہدی بڑی چچا
ہوئی۔ چنانچہ ایہدی خاص اہمیت پاروں لہنوں اشاعت ہائی دے طور تے شائع کیتا جا رہیا اے۔ (مدیر)
۶۱۔ مرغزار کالونی، کجرات آپ دی رہائش سی۔ وفات نگروں مولانا غنیمت گجہی دے مزار واقع کجہ
وچ دہن ہوئے۔ (مدیر)

کسے جزیرے دی تنہائی جے کر مقدر کر دتی جائے تے ایہہ رعایت کیتی جاوے کہ میں اپنے نال کوئی اک کتاب لے جا سکاں تاں اوہ کیہڑی کتاب ہووے دی۔ ریڈیو والیاں ولوں ایہہ اڑوئی منور حفیظ ہوراں پائی سی جے اوہ ای گل ٹور یعنی کمپیئر سن۔ تھوڑا جیہا سوچ کے میری چھیویں حس نے (جس نوں ربی کمپیوٹر آکھیا جاسکدا اے) شاہ حسین [1539ء - 1599ء] ⁽¹⁾ دیاں کافیاں دے روپ وچ جواب میرے سامنے لے آندا۔ جس تے منور حفیظ ہوراں مینوں ذاتی طور تے جان دیاں ہویاں اک دو مٹھیاں مٹھیاں چونڈیاں وی بھریاں سن جے ”نانک دکھیا سب سنسار“ والے مضمون وچ صوفیاں نوں نندن تے مارکس وادی تے رسل وادی الارکھن والے بندے نے اوہ کافیاں کیوں چنیاں نیں تے اوں لڑی دے کسے ہور شاعر نوں کیوں نہیں چھیا۔ گل بات زبانی کلامی سی تے مینوں جواب پوری طرح یاد نہیں پر موٹے حساب نال جواب کجھ ایس طرح داسی۔

اپنے اوں مضمون وچ میں دو جی تہی صاف دے شاعر صوفیاں نوں ننیا سی تے اوہ صوفی شاعر اوں شمار وچ نہیں سی لیاندے جیہناں بارے روایتاں دسدیاں سن جے اوہناں لوکاں نوں اپنی سوچ دے مطابق جگان دی تے جگائی رکھن دی گل کیتی سی۔ جتھوں تائیں میرے مارکس وادی یا رسل وادی ہون دا تعلق سی میں جواباً آکھیا سی جے بندے دی چون اوں دے مخصوص حالات نال سدا توں بھوی آئی اے تے کسے بے آبا دجزیرے وچ اوہناں دوآں سوچلیاں دی کوئی کتاب میرے کسے کم نہیں سی آسکدی، تے حسینی کافیاں داناں میں ایس کر کے لیا اے جے میرے نزدیک ایہہ کافیاں کسے تنہائی مارے بندے دیاں ابھاسر نیاں نیں تے کسے جزیرے دی تنہائی وچ اوہناں توں ودھ کے تنہائی نوں نالمن تے بھچلان والی کوئی شے میرے خیال وچ نہیں سی ہوسکدی۔ اوہ کافیاں اک الہم نیں جس وچ آسیں اک اک کافی نوں اک اک تصویر سمجھ کے جذبات دی اکھ نال تک سکے آں۔ اوہناں تصویراں یعنی کافیاں داپس منظر کجھ ایس طرح اک مزاج دا اے جے اوہ الہم کسے ملاپ یا جدائی دی داستاں بن جاندا اے جس نوں جزیرے وچ دا قیدی مرضی نال اک اک کر کے ویکھ سکدا اے۔ جس طرح آسیں اج وی دُور گیاں یا دُور جان والیاں دیاں تصویراں بار بار تکدے رہنے آں تے اوہناں دیاں خطاں نوں مڑ مڑ کے پڑھنے آں۔

اوں سوال جواب توں ہٹ کے اج وی ورھیاں چکھوں میری پسند ایڈھر اوڈھر نہیں

ہوئی۔ بے وقت نے جتھے مینوں اک آزاد وطن وا آزاد شہری بنا دتا سی او تھے مینوں اک جزیرے
 دے حوالے وی کردتا سی۔ بلکہ سچ تاں ایہہ وے بے میں پٹلاں تے تیزیاں کولوں تنگ اک کے
 آپ ای جزیرے ول ترن ٹرن لگ پیاسی۔ پچھلے گھٹ توں گھٹ پنجاہ سال دا پیڈ امیرے تہاڈے
 سامنے وے تے اگلا پیڈ اوی اندر دی اکھ توں او ہلے نہیں۔ میرے ایہہ سڑن اک تھکیویں دا
 اظہار سی تے ہار دا اک ان بولیا اتراری تے میریاں 1980ء دیاں نظماں ”جیہڑا اپنا آپ
 پچھانے“ تے ”پندھ تے پاندھی“ ایس مہاڑ دا حلفی بیان سی جس وچ میں پہلی تے آخری واری
 آکھیا سی:

فانی شے نوں جس نے ایویں چھے مارے

اس دی مہنگے مل وہاج اے

ایہہ سائیں دی واج اے⁽²⁾

ایس توں بعد میرے دانے مک گئے سن۔ پر ایہہ اظہار تے ایہہ اترار مینوں حسینی کافیاں

ای ویسیاں۔

اکبری دور [1556ء-1600ء]⁽³⁾ دے اوس شاعر دے سامنے وی اوہ سارا دوری

جس نوں آسیں محمد بن قاسم توں ٹور دے آں تے ٹوہر پسند ہون پاروں فخر مال ٹور دے آں، پر شاہ

حسین تے فریدی سوچ والا بندہ سی تے خالی خیالی ٹوہراں توں آزاد سی۔ اوس دے سامنے اوہ

ساری لوکائی سی جس نوں کوئی سیاسی، سماجی تے معاشی رستہ نہیں سی دسیا گیا تے جس طرح آسیں

اج ایہناں شعراں تے افسانیاں دیاں کتاباں دے مال پڑھ کے وی مایوسی تے ڈوبل پن دا شکار

ہو جانے آں اوہ طرح شاہ حسین وی لوکاں دے چہریاں دیاں کتاباں جدوں پڑھدا سی اندوہی

تے مایوس ہو جاندا سی۔ بابا فرید [1188ء-1280ء]⁽⁴⁾ دی طرح تے فیر لگدا اے بے اوہ بھی

تھک کے شعراں والے جزیرے آگیاں جے شاعری دا دارو وی جان دا اے تے ابھاسر وی ہوندا

اے۔ اوس دی خوش نصیبی سی جے اوس کول اک نظریہ سی۔ اوس اپنے آپ نوں اک کڑی دے

روپ وچ سوچیا تے سہانیا جس نوں شوہ نے کسے دن آکے لے جانا ایں۔ اوس آون والے کولوں

میرے اندر دے ڈرنے مینوں شاعری توں وی دور کیتا تے اوس نظریے توں وی میں اکھ چر اندا

بچاندا آرہیاں۔

حسین نوں یقین سی جے لیجان والے نوں راضی کیتا جاسکدا اے تے داچ کیوں تیار کیتا جاسکدا اے تے بعض کافیاں وچ جاچ دا اشارہ وی ملدا اے تے اوں جاچ واسطے کسے پیسے دھیلے دی لوڑ نہیں سی۔ ایہہ اوہو جاچ سی، جیہڑی سانوں فریدی بولاں وچ دی دسدی اے تے حسینی کافیاں وی دسدیاں نیں جے لوکائی اوں جاچ نوں بھادیں ٹوہر پسندی پاروں ورتیا نہیں سی پر کافیاں نوں آون والیاں تک اپڑائی جانا دسد اے اوہ اوں نوں بالکل بھل نہیں گئے سن۔

فریدی شلوکاں دی طرح حسینی کافیاں وچ وی موت دی گل تھان تھان کیتی ملدی اے۔ جس نوں ڈولی دے پردے وچ شاید ایس کر کے چھپلیا گیا سی جے اوں دی کڑتن نوں گھٹا دتا جائے۔ اج ایس ساہ لکان والیاں کاہڈاں نال، موت نال عمر دے ہر حصے وچ گھلدے آرہے آں۔ حسینی ویلے جان والا دو جیاں نوں کوئی وصیت کرداسی۔ اج اوں ویلے نال ڈرپ لگ جاندی اے تے اوں دے نال ای ڈرپ سین ہو جاند اے۔ موت توں ہٹ کے شاہ حسین نے چہرے دے اوہلے گل کیتی سی۔ ایہہ چہرہ تیاری دا اک سبل سی تے جس طرح حسینی کافیاں وچ دسیا ہویا ملدا اے اوں توں اندازہ ہوندا اے جے اوہ اوں سے دے لوک گیتاں وچ ورتیا جاند ا ہووے داتے جے سانوں باوا فرید دے شلوکاں وچ نہیں ملدا تاں ایس دا کارن میرے خیال وچ ایہہ سی جے باوانا تک دے کلام وچ ایس دی ورتوں وی میری حامی بن جاندی اے تے میں سمجھناں جے اوں رجتل دی گل اوہناں ضرور چہرے دے پردے وچ کیتی ہووے گی جس دا اشارہ سانوں ایس شلوک وچ ملدا اے:

جت دہاڑے دھن وری ساہے لئے لکھاء
ملک جو کتیں سنی دا منہ وکھا لے آء *

تے ایہہ ممکن نہیں سی جے اپنے سے دے سماجی ماحول توں بے خبر ہوندا یاں اوہناں آکھیا ہووے:
جندو ہئی مرن ور، لے جاسی پرنا ⁽⁵⁾

فریدی بول ایہہ بھی دسدے نیں جے ویاہ دی ایہہ مورت تے علامت لاہورتوں ملتان تائیں کھلری ہوئی سی جس پاروں فریدی بول وچ سانوں اشارہ ملدا اے۔

* محمد آصف خاں ہوراں دی تحقیق موجب ایہہ شلوک بابا ناک دا نہیں سگوں بابا فرید دا اے۔ بحوالہ
آکھیا بابا فرید نے ص 141 (مدیر)

”دیکھو بندہ چلیا چونہ جنیاں دے کنہہ“۔ تاں حسینی کافی وچ ایہہ گل ایس طرح ملدی اے ”چونہ
جنیاں تیری ڈولی چکی ساہورے پنچائی“،⁽⁶⁾ تے اسیں اے وی اوں بتر نوں ڈولی ای کہنے آں
جس وچ بندے نوں کفن توں بعد دفنان واسطے لے جایا جاندا اے۔

ایسے طرح جے شاہ حسین کہندا اے ”رات اندھیری گلیں چکڑ“ تاں ایس توں بڑا مشہور
فریدی بول چیتے آجاندا اے:

گلیں چکڑ دور گھر (7)

تے گل ایہناں دو بولاں دی ای نہیں۔ شوہ رادن دی ریت ماہ جانی، کہے حسین سہاگن ہوئی، مان
لے رنگ رلیاں، گلیاں وچ پھریں لکھیدی، جو بن گیا تاں گھولیا، ربا تیری مہر نہ جائے، ورگیاں
کافیاں وچ کیہ سانوں اوہ فریدی کھر انہیں لبھدا جس دا پتہ ایہہ شلوک دیندے نیں۔ صاحب کی
میں سار ماہ جانی، کالیں جہناں ماہ راویا دھولیں راوے کو، جو بن جاندا ہے نہ ڈراں جے شوہ پریت نہ
جائے، وے سن گہیلے باد کے مانیں کیا رلیاں، ایسے طرح جتھے شاہ حسین کہندا اے۔ سیناں دے
بھلا دے بھلی، جھولی لینا جگ بسے او تھے کور وراہاں دا ایہہ بول:

میں جانا وڈا ہنس ہے تاں میں کیٹا سنگ

جے جاناں بگ بنہرا جنم نہ بھیڑی انگ*

وسدا اے جے بگ تے ہنس اپنے اک رلدے ملدے روپ پُر وکھرے ورتارے پاروں پنچابی
شاعری دا حصہ بنے آرہے سن۔

شاہ حسین نوں بعض کافیاں دے حوالے مال جلا ہو وی سمجھیا گیا اے۔ حالاں اوں تے
اپنے آپ نوں (میری سوچ سمجھ دے مطابق) علامتی رنگ وچ جلا ہا آکھیا سی۔ چہرے والے پچھو
کڑ وچ چہرہ کیہ اے؟ کپاہ دیاں پھٹیاں وچوں پیڈے دانے کڈھ کے اس نوں ویلنا، تنبنا، پنچنا
تے پونیاں بنا کے چہرے راہیں سوتر بنا کے جلا ہے کولوں کپڑا بنوانا۔ چہرہ کپاہ داروہ بدل کے

* ایہہ شلوک وی بابا فرید دا اے۔ بحوالہ آکھیا بابا فرید نے، ص 272۔ اصل اشلوک ایس طرح اے:

میں جانا وڈا ہنس ہے تاں میں کیٹا سنگ

جے جانا بگ بنہرا جنم نہ بھیڑی انگ

(مدیر)

اوس توں کم دی شے بنان دا اک ذریعہ سی جس توں بعد وی جلاہے دی واری آندی سی تے انسانی عمل وی اک لحاظ نال ایسے طرح دا اے۔ اک نئے جیہے قدم نوں اوس پاسے ٹورنا جے اوہ بندے دے اپنے واسطے وی تے دوجیاں دے واسطے وی مفید ہو جائے۔ چرخے توں بعد دا سارا کم گھروں باہر دے کسے سیانے دی مدد نال ای ہوسکد اسی تے اوہ سیانا ای جلاہے سی، تے شاہ حسین دا اپنے آپ نوں جلاہا آکھنا دسد اے جے لوکی اوس نوں مرشد یعنی راہ دس مندے جان دے سن، تے جے اوہ سچ مچ جلاہے سی تاں اوس کول فن دی دیمل کتھے سی تے نو مسلم نے جلاہے کیویں ہونا سی۔

شاہ حسین دے حالات بارے ساڈے کول وی کوئی کوئی نہیں سوائے اوہناں کافیاں دے جیہڑیاں اپنی اک لوک کھج پاروں نسلونسی اگا نہہ پڑیاں آئیاں تے جکین آئیاں اوس توں قیاس ایہہ بھی کہند اے جے ضروری نہیں اوہ شاہ حسین دا پورا کلام ہووے۔ گل کرن والی ایہہ وے تے سوچن والی وی جے شاہ حسین بارے آکھیاں گئیاں [گلاں] دی تصدیق سانوں کافیاں وچوں ہندی نہ ملے تاں اوہناں نوں من تے قبول کرن وچ احتیاط کرنی چاہی دی اے۔ جویں اوہناں دے ملامتی ہون دی گل اے۔ جے مراد ایہہ لیئے کہ اوہ لوکاں نوں ملامت کردے سن تاں وی پنجاب یونیورسٹی والے انسائیکلو پیڈیا دے اعتراض دے باوجود ایہہ گل منی جاسکدی اے جے اوہناں مت دے حوالے نال لوکاں نوں وی مخاطب کیتا اے۔ پر جے ایہہ مراد لیئے کہ لوکی اوہناں نوں ملامت کردے سن تاں سوچنا پوے دا جے آخر کس گل توں؟ اوہناں دے کلام وچوں کوئی اجیہا مندا بول وی نہیں ملدا جس توں اوہناں نوں ملامت کرنا ضروری سمجھیا جاندے۔ اوہناں دیاں کافیاں تے اوہ متاں سن جیہڑیاں فریدی بولاں نال رل دیاں نیں۔ تے پتہ نہیں لگدا کیوں اوہناں نوں شراب پی کے نچن والا سمجھ لیا گیا تے کویں اک ہندو منڈا وی اوہناں نال چموڑتا گیا تے آکھیا جے اوس داناں مادھولال سی۔ میرے خیال وچ شاہ حسین دا اصل ناں ای لال حسین سی تے اوہناں دی ڈیانی کچھ بعض نے مادھو دا لفظ چموڑتا ہووے دا تے بعض تے شاہ دا۔ مادھو دا اصل روپ مدھ شراب پین والا نہیں سی۔ ایہہ اوہ لفظ سی جیہڑا مہادیو دے نیڑے جاند اے (جویں مہاتما دا لفظ) تے سام وید دے اک نفاذ داناں مادھو سی۔ ایسے طرح گپتا خاندان دے راجیاں وچوں اک داناں مادھو اسی۔ ستویں صدی عیسوی دے اک مالوے دے حاکم دا وی مادھو اسی تاں سی۔ باجی راڈ پیشوا داناں وی مادھو اسی تے اوس انگریزی حکومت ولوں

سر دا خطاب قبول کرن والے داناں وی مادھو اوسی جس نوں گیکو اردے بڑ دوہ توں بے دخل کرن توں بعد ایڈمنسٹریٹر بنایا گیا سی تے پٹھانکوٹ توں ذرا اُتاً نہہ راوی دے کنارے اک وستی مادھو پور اے، اوس وستی نوں ایہہ ناں دریائی کنارے پاروں دتا گیا سی جس توں خیال ایڈھر وی جاندا اے جے شاہ حسین نے مادھو ہوسکدا اے اپنے آپ نوں دریائی حوالے نال آکھیا ہووے یا ایہہ شکر گنج دا ای ترجمہ ہووے۔ مدھ توں شہد وی مراد اے۔ اتھے اوس دانو مسلم ہونا جے کر من لیا جائے تاں اوس نوں شاہ اوس دی کسے روحانی وڈیائی پاروں آکھیا گیا ہووے دا۔ ملا متی ہون پاروں نہیں سی آکھیا جاسکدا تے نہ شراب پی کے نچن پاروں۔ تے شاہ دا لفظ اوس راجنل وچ ای نہیں 1947ء توں پہلاں تائیں وی وڈیان والا لفظ سی تے شہوکارا کرن والے ہندو آں نوں وی شاہ ای آکھیا جاندا سی۔ بلکہ اوہناں نوں شاہ آکھن توں ای اوہناں دے کاروبار نوں شاہوکار آکھیا جاندا سی، پر وقت لکھدا گیا تے وڈیان والے عربی فارسی دے لفظ اگیرے ہو گئے تے ہندی پنجابی دے لفظ پتھیرے ہو گئے سی یا اوہناں دے معنی بدل دتے گئے جس توں سائیں دا مطلب ساڈے دل ہو گیا تے سندھ دل اے وی ہور اے۔

منڈیاں دی سنگت تے اوہناں نوں نیڑے رکھن دی ریت روایت پنجاب دی نہیں سی۔ ایہہ پچھی کوانڈوں آئی سی تے اودھروں آیاں ای آکھیا سی جے مجازی عشق حقیقی عشق دی پوہڑی اے۔ ایہہ پوہڑی اودھروں لیا کے پتہ نہیں کس طرح ساڈے ای ویہڑے نہیں شاہ حسین دے ویہڑے کھلوا دتی گئی تے اوس دے چاہنا کرن توں اپنے چہ بعد جے لوکاں اوس نوں اوسے گھر دی پوہڑی سمجھ لیا۔

اج چار سو سال بعد اوس دی یاد تازہ کردیاں میں ایہہ آکھن دی جسارت کرناں جے اوس مہاکوی تے مہاپرش دے ویہڑے وچوں اوہ پوہڑی چک دتی جائے۔ لہندے دیاں تاریخاں دسدیاں نہیں جے اوہ لوک غلام خرید دے سن تے اوہناں نوں پال دے ای نہیں سن وڈیاں کرسیاں تے وی بٹھاندے سن۔ اج پالنا بٹھانا اودھر دی ریت سی۔ ایسے ریت پاروں ای اکوں چل کے لاہور دا کورنر ہون والے منڈے نے جدوں ٹنڈ کروائی سی تے بے والے سرنوں ویکھے کے محمود غزنوی نوں بہت افسوس ہویا سی تے اوسے ویلے چہار مقالہ لکھن والے نظامی عرضی دے کہن مطابق اک اچی پدھر دے شاعر نے اینٹی بانیک دے دتی سی جے۔ ”آراستن سر روز پیر استن

است“ یعنی سر و نون چھا لگیے تے اوہ ہور سوہنا ہو جاندا اے۔ پر غزنویاں دے لہوری دور وچ سانوں ایہہ روایت نہیں ملدی تے اکوں ایہہ آئے مغلاں وچ وی نہیں ملدی۔

میں مثالاں دے اشارے دے کے ای دسنا چاہناں جے کیہ ایہناں کافیاں نون پرہمن والا ملامتی یا اوس وادی دا ہوسکد اسی! جس بارے میں ہنے گل کیتی اے۔ پہلی کافی کس نون یاد نہیں ہوئی۔ ”ربا میرے حال دا محرم توں“ ایسے طرح سوئی کم و چار کے کچھے جھاں انت نہیں پچھتاؤنا، اک دن تینوں سپنا تھیں گلیاں باہل والیاں، سوئی راتیں لیکھے پوسن جو مال صاحب دے جالیاں، اتھے رہنا نہیں کوئی بات چلن دی کروو، تے ایہہ دو چار کافیاں ای نہیں ساریاں کافیاں لوک عدالت وچ اپنا مقدمہ پیش کردیاں نیں تے کہندیاں نیں جے ساڈے رچن والے نون ساڈے شیشے وچوں وی ویکھو۔ اوس دے سے دا کیہڑا جگاوری سی جس ایہہ آکھیا ہوئے دا:

گل سنی نہ جاندی سچی
سچی گل سینوے کیوں کر
کج ہڈاں وچ رچی

تے اوس دربار پرست دور وچ ایہہ بھی اوس ای آکھیا سی تے دلی یقین مال آکھیا سی جے ”ور چنگے مال منگی آں“ یعنی میرا پیوند رب مال اے۔

چنگا ور ذاتاں تے جھاتاں دے جال وچ پھاتی تے عہدیاں دی عادی اوس سماج واسطے اک لاکاروی سی تے اک نوریناروی سی جے ”کالے چنے ملن محمد ماہ بن بہن پرانے“ باہل والیاں گلیاں نون سُفنا آکھنا ایہہ سی جے دنیاوی زندگی اک بے مقصد دلچسپی اے تے اوس دیاں دلچسپیاں ”وس گندلاں نیں“ تے ایس دی سچائی واسطے کوئی کہانی گھڑن دی لوڑ نہیں سی۔ کیہ علامہ اقبال نے جدوں آکھیا سی:

یہ مال و دولت دنیا یہ رشتہ و پیوند
بتان وہم و گماں لا اِلہ الا اللہ

تاں اوہناں اوہ آیت پڑھ کے ای موڑا کھادا سی؟

شاہ حسین کہندا اے جے ”ماہ میں صوفی ماہ میں بھنگی“ تے اوس نون کسے حوالے توں بغیر شرابی آکھنا زیادتی اے۔ اوس نے اپنے آپ نون فقیر آکھیا اے۔ سائیں دا فقیر آکھیا اے۔

تسببیں اوس نوں فقیر کہو۔ فقیری والا حوالہ سانوں ایس قرآنی آیت ول لے جاندا اے، یعنی تسببیں سارے ای اللہ دے گھر دے فقیر او۔ کیہ ”فقیر سائیں دا“ ایسے دا ترجمہ نہیں لگدا، تے ایہہ کیوں نہ سمجھ لیا جاوے جے اپنے آپ نوں فقیر آکھن ویلے اوس دے سامنے ایہہ آیت سی جیڑی اوس دے ملاستی ہون دی وی نفی کردی اے تے شرابی ہون دی وی۔

لغتاں والے دسدے نیں جے فقیر اوہ ہوندا اے جس کول [مال اسباب] اوس دی ضرورت توں گھٹ ہووے۔ (جس نے اوس لقمے نوں پہلاں ای کھان توں ہتھ کھچ لیا ہووے جس مال اوہ رج جاندا ہو یا محسوس کرے۔ یعنی بھکھ رکھ کے کھائے تے دولت دی بھکھ رکھ کے اگا نہہ ہونا سکھے)

شاہ حسین دے اپنے آپ نوں سائیں دا فقیر آکھن وچ شاید اک ہور اشارہ ہووے تے ایس پاسے کھوجن دی لوڑ اے۔ میرے اپنے نگر وچ اک فقیراں دا گھر سی تے پنڈاں وچ اک ادھ گھر اوہناں دا ہوندا سی۔ پنڈ دا ان لکھیا فرض ہوندا سی جے اوس گھر نوں کسے مزار دا نگران بنا تا جاندا سی تے اوس دے نذرانے اوہ گھر لیندا سی۔ اک ایہہ سی جے اوس نوں دارے دا سنبھالیا گن لیا جاندا سی۔ اوس دارے دوالے کجھ تھاں وی ہوندی سی۔ دارے دار او تھے اگ دھنائی رکھدا سی جے ڈبیاں توں پہلاں ایس دا کسے اک تھاویں دھندار ہنا ضروری سی۔ پنڈ اتھوں ای آکے گھراں واسطے اگ کھڑدا سی تے ایہہ میرے بچپن تک دی گل اے۔ ایس دے بدلے فصل دے فصل زمیندار اوس گھر نوں فصل وچوں حصہ دے دیندے سن۔ ایہہ فقیر گھر گھر جا کے منگدے نہیں سن، پر زوراں والیاں دے اک طرح محتاج ضرور ہوندے سن، تے اوہناں نوں کسے مزار یا کسے دارے دی حاضری دینی ہوندی سی، تے ہوسکدا اے جدوں حسین نے ایہہ آکھیا ہووے۔ ”جے میں سائیں دا فقیر آں“ اوس نے اوس محتاجی دی نفی کیتی ہووے۔ اوس پابندی دی نفی کیتی ہووے۔ فقیر کدے وڈیائی والا لفظ سی تے ایس توں بے نیاز مراد سی۔ لوکاں توں بے نیاز تے بے غرض۔ لوکی سماجی رواج تے مذہب دیاں پابندیاں وچ سدا تھیں سوڑ جیہی محسوس کردے آئے نیں۔ تے اوس دے مال نکران دے واسطے کوئی مناسب موڈھا بندوق دھرن واسطے جاچدے رہے نیں۔ ساڈیاں لوک کہانیاں وی موڈھے ورتن دیاں کہانیاں نیں۔ ادباں دے کردار ساڈیاں سدھراں دے گھرے ہوئے بت نیں۔ ایس طرح دا اک بت اسان لال حسین

نوں بنالیا سی جے ایڈھر اوہناں نوں ہوڑن ہٹکن والا کوئی نہیں سی۔ جدکہ دو جے صوفی شاعراں
دیاں گدیاں نوں سائھن والے ڈانگ سوئے والے سن۔

اوس دیاں کافیاں داموڈھا ورتن والی شے سی پر اوہناں واسطے، چہڑے درداں پاروں
پوری پوری ہوئے ہون۔ جے چنگی شاعری دی اک ایہہ خوبی اے تے سیہان ایہہ وی ہندی
اے جے اوہ مرہم تے نکور داکم وی دیندی اے تے حسینی کافیاں وچ ایہہ دودیں گلاں ملدیاں
نیں یا مینوں ملیاں نہیں۔

حوالے:

- 1- مولابخش کشتہ: پنجابی شاعراں داتذکرہ؛ عزیز پبلشرز اردو بازار لاہور 1988ء ص 53
- 2- شریف کنجاسی: اوڑک ہندی لو؛ پبلیشر پبلی کیشنز، لاہور، 1995ء ص 33
- 3- اقبال صلاح الدین: تاریخ پنجاب؛ عزیز پبلشرز اردو بازار لاہور 1988ء ص 191
- 4- محمد آصف خاں: (مرتب) آکھیا بابا فرید نے؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور 1978ء
ص 25
- 5- ایضاً ص 143
- 6- ڈاکٹر نذیر احمد: (مرتب) کلام شاہ حسین؛ پیپلز لمیٹڈ لاہور 1979ء ص 51
- 7- آکھیا بابا فرید نے (مذکور) ص 167

اک شاہ حسین فقیر ہے

☆ ڈاکٹر نبیلہ رحمان

Abstract

In this article written has discussed the 'Fuqr' of Shah Hussain and has said that 'Faqeer' is a much difficult path. Shah Hussain was a 'Faqeer'. She claims that scholars can discuss him from his appearance but they don't have the power to gaze into his inner world. Shah Hussain was a 'Malamti Faqeer' and was a symbol of 'Darweshi'. The foundation of his 'Faqeer' and 'Darweshi' was laid on the true 'Ishq'.

شاہ حسین نے اپنی دو کافیاں وچ اک مصرع ورتیا اے:
 ع اک شاہ حسین فقیر ہے، تئیں آکھو نہ کوئی پیر ہے
 شاہ، حسین تے فقیر، تن اسم، اسم بہ مصفا، اوسدا پورا تعارف، تن رماں شاعی، حسینی
 تے فقیری آلیاں، رمز وکھرپ ہندی اے، وکھرپ تے اول دے سارے جیون وچ اے،
 بالین، جوانی، وڈھپا، عمر دے تاں پراں وچ افغانستان دے کوہ پنج شیر دی غارتوں اک درویش
 دے حکم تے حضرت بہلول دریائی " والا ہور ابو بکر بگھوی" دے مدرسے وچ پڑھدے حسین دی
 تربیت دی ذمے واری لئی اپنا، (مرشد دی مرید لئی بھال دی ایہہ اک وکھری مثال وی اے)

اتے عمر دے ایسے حصے وچ خواجہ حضرت دے فیض مال صرف ست پارے حفظ کرن والے حسین دا
 رمضان دیاں تر او بچاں وچ پورے قرآن دا پڑھنا اوسدے بالین دا پہلا وکھرپ اے۔
 ظاہری تعلیم تے تربیت مکمل کر کے اوس ویلے دے منے پر منے اُستاداں، عالماں تے
 بزرگاں دی صحبت توں فیض پان والے حسین اُتے ربی علم دی اک پرت ایویں کھلدی اے جد
 اوس نے تفسیر مدارک پڑھ دیاں قرآن دی آیت ”وما الحیوة الدنیا الا لہو و لعب“ دے مطلب
 تے اپنے اُستاد مال ایہہ بحث چھیڑی کہ ایس دا مطلب ایس توں اڈ نہیں ہوسکدا کہ ”دُنیا کھیڈ
 تماشے توں دکھ کجھ نہیں ہے“ اتے ایہہ آکھ دیاں اوسے مدرسے دے ویڑے وچ نچنا، گانا شروع
 کر کے ملاستی پنتھ وچ رل جانا، ایہہ اوس دی حیاتی دادو جا وکھرپ اے، اتے بدھپے دی سر دل
 تے پیر دھر دے 56 ورھے دی عمر وچ اک نوجوان ہندو منڈے مادھو مال دیوانہ وار عشق حسین دا
 تیجا وکھرپ اے۔

ایہہ اوہ ساریاں بنیا دی گلاں نیں جیہناں وچ اوہدی شاعری تے فقیری دیاں رمزاں نیں
 اتے جیہناں وچ کپے تے کچے عقیدے والیاں لئی کئی سوال نیں۔ پکیاں پتھیاں والیاں لئی شریعت
 دے اصولاں دیاں بیشار خلاف ورزیاں تے طریقت دے قاعدیاں دیاں ان گنت من گھڑت
 دلیلاں نیں۔ جیہناں وچوں کئی اوہناں نوں خوفناک سگوں عبرتناک بنا بنا پیش کر دے نیں پر رب
 وافتقر جدیج نوں پالیندا اے اوہدے اُتے حقیقت واہو جانندی اے، اصل تے قدیم دے پردے
 کھل جان دے نیں، بھاویں کھلدے اوہدی بت تے ظرف مطابق ای نیں تے اوس دی آواز
 وچ وکھرپ آ جاندا اے۔ اوسدی سوچ اچرچ چاپن لگدی اے۔ شاہ حسین دی ظاہری حیاتی تے
 فتوے لانا بہت سوکھاسی، سواوہ جگ نے لائے، لائی بیٹھا اے، اوہدے باطن یاں روحانی مرتبے
 واکوہ لانا ساڈے وسوں باہر اے۔ اسیں تے اوس نوں فقیر جاتا ہے جو یں لوکائی جان دی ہے،
 اوس دی شاعری توں کہ اوہ آکھدا ہے:

اک شاہ حسین فقیر ہے، تسیں آکھو نہ کوئی پیر ہے
 سانوں گوڑی گل نہ بھاندی⁽¹⁾

چلو ایہدے مال ایہہ گل تے نتر گئی کہ پیری وچ، ایس مصرعے دے پہلے حصے وچ
 موجوداں آلیاں صفتاں تے نہیں ہوسکدیاں، اوہ خود نوں نمانا، ناتنا فقیر سدیندا ہے خورے

ایہو اوس دی شاعی اے کہ شاعی تے فقیری وچ سانجھ وی اے تے اسانجھ وی۔ سانجھ اوہناں لئی
 جیہناں رمز پچھاتی حسین دی تے اسانجھ اوہناں لئی جیہناں مستی جاتی پیری دی، اتے ایس نوں
 شاعی تجھیا۔ شاعی، مایا پیری دی، دھن دھونس آلی، چٹے بانے، گٹھے جسے، ریشمی گدیاں، ایہناں
 دی چکار، گدی نشیناں اگے دُنیا دیاں غرضاں لوڑ دے لبھدے مُنکھاں دے ننھے ہتھ، درباری
 لاکڑیاں دے حکماں تے فتویاں وچ پھاتی دُکھی مُنکھتا اسانجھ آلی چٹی چادر دے داغ نیں جس لئی
 حسین نے آکھیا:

بھٹھ پئی تیری چٹی چادر چنگی فقیراں دی لوئی
 نماںیاں دی ربا ربا ہوئی (2)

مُنکھ، مُنکھتا، مُنکھتا دے کئی بھید، کئی بھیس، اک دا ظاہر دوجے لئی اوہ نہیں جیہڑا پہلے لئی
 سی، اکھیں دُکھی دوجے لئی کسے ہور پچھوکر مال ہور ہو جاندی اے۔ اک ویلے دا سچ، دوجے ویلے دا
 گوڑ، اک ویلے دا گوڑ دوجے ویلے دا سچ، عام مُنکھاں دی ایہہ صدیاں بدھی کتھا اے۔ عجب کھیڈ
 اے، عجب تماشا اے۔ ایہو گل تے کھلی سی جد حسین نے ملاستی پنٹھ وچ پیر دھریا سی، ”ملا مت“،
 ”میں“ مریدی اے اتے ”توں“ جگیندی اے ”توں“ جگے تے ”میں“ دی سمجھ تھیندی اے:

کیس باغے دی مولی حسینا! توں کیس باغے دی مولی
 باغاں دے وچ پھل عجاب، توں بھی اک گندھولی
 اپنا آپ پچھانے ناہیں، اوراں ویکھ کیوں بھولی (3)

اصل وچ ”ملا مت“ والی ایہو اوہ سُرت سار اے جس اُپر شاہ حسین دی پوری کلا کھلوتی
 اے۔ ایس ملا مت دے پچھوکر وچ حقیقت اے دُنیا دی، دھرماں دی، بھرماں دی، رشتیاں دے
 کوڑ سچ دی، مایا پالاں دے دھرم اُچھاڑتے ویہار دی، طالب دی تے مطلب دی:

دُنیا طالب مطلب دی وو! سچ سُن وو فقیرا
 مطلب آوے مطلب جاوے مطلب پوجے گر پیرا
 مطلب پہناوے، مطلب کھلاوے، مطلب پلاوے نیرا
 کہے حسین جن مطلب چھوڈیا، سو میرن سر میرا (4)

شاہ حسین نے دُنیا نوں دُنیا داری دے ایہہ مطلب سمجھا کے لوکائی نوں علم، مایا، مال

تے دھن دھرم دے مان، گمان تے تکبر تے ایس تکبر دے نتیجے وچ اُسر دے بھو توں چھکارا دویا اے۔ کیوں جے ایہہ بھو، ایہہ خوف ای تاں ہے جیہڑا لوکائی وچکار کتری تے برتری دیاں سوڑیاں تے اُچیاں کندھاں اُسار دیندا اے اتے ایہناں اُسار و آں نوں ای شاہ حسین نے زہری ناگ تے کاگ آکھیا اے۔ ایہناں دے ہڈاں وچ ای کچی رچیندی اے جیہڑی سچی سنی نہیں جاندی، اندر دے کچ نے اوہناں نوں اکلا کر چھڈیا اے، دوواں دھراں نوں روز اک نواں بھو، خوف رہندا اے، ایہناں وچوں طاقت دے ہنکار بھرے دھرنی اوس آکھیا:

اتھے رہنا ناہیں، کوئی بات چلن دی کر وو
وڈے اُچے محل اُساریو، کور نمائی تیرا گھر وو
جس دیہی دا توں مان کریناں، جیوں پرچھاویں ڈھر وو
چھوڑ ترکھائی، پکڑ صلیبی، بھے صاحب تھیں ڈر وو
کہے حسین حیاتی لوڑیں، تاں مرن تھیں اگے مر وو⁽⁵⁾

اتے دو جے پاسے نمائری لوکائی نوں سچ بات کہن دا حوصلہ تے جرات دتی، اتے قدرت دی مالکی دی جوت اوہناں دے دلاں وچ جگائی تے اوہناں دے غماں داوردی بن گیا:

میہناں نوں نم کہا، سائیں جیہناں دے ول
سوئی صورت دلبر والی، رہی آکھیں وچ گل
اک پل بجن جدا نہ تھیوے، بیٹھا اندر مل
کہے حسین فقیر سائیں دا، چلن اج کہ کل⁽⁶⁾

ایس ساری سُر ت سارنوں سمجھان لئی شاہ حسین نے کئی ویسی تے رتھلی علامتاں ورتیاں۔ ایہناں وچوں بنیادی علامت چہرے دی اے، ایس نوں انسانی وجود سمجھو یاں سماں، دوویں حرکت دے استعارے نیں۔ جمود موت اے ایس لئی شاہ حسین نے وجود تے سے دی تند نوں اکوتائی وچ بُیا اے کہ وجود دا سے تے صحیح تند نہ کتن اکتن بن جاندا اے، اصل سے تے کتن وچ لکھ اڑکاں ہوندیاں نیں، ہر سماج وچ چلدے ویہار وچلے کاگ جھٹھی وی مریندے ہن، چورنت چوریاں وی کریندے ہن پھر اس جیوں نوں سدھ پگناتے ٹھدھ کھیڈنا ہی اصل جیوں ہے کہ:

ساچی ساکھی کہے حسینا، جاں جیویں تاں ہی سکھ چینا
 پھر نہ لہیا، پچھو تاؤ
 وت نہ آؤنا بھولڑی ماؤ

ایہو واری تے ایہو داؤ، بھلا کریں تاں جج لے ماؤں⁽⁷⁾
 کتنن دا ایہہ عمل ہر منکھ دے اپنے تندوی تانی اُپر اے، جیہا تند جیہی تانی۔
 شاہ حسین فقیر ہے ملا متی فقیر، درویشی دی علامت، اوہو درویشی جس لئی بابا فرید آکھیا سی:
 فریدا در درویشی گا کھڑی چلاں دُنیا بھت
 نھ اٹھائی پوٹلی کتھے ونجاں گھت⁽⁸⁾
 اتے فقیری جس لئی حضرت سلطان باہو آکھیا:

ع نام فقیر تنہاں دا باہو، جن لا مکانی جائیں ہو⁽⁹⁾

یاں:

ع ندا فانی تنہاں نوں حاصل، جو وسن لا مکانی ہو⁽¹⁰⁾
 ایہہ فقیری راہ سو لا نہیں، سکھالا نہیں کہ صرف عشق اے اتے عشق وچ گور نہیں، مان
 نہیں، گمان نہیں، مصالحت نہیں، بھو نہیں بس شوہ ہے تے اوس دا درد، بھرتے فراق، اتے فراق
 دی جو تصویر کشی فقیر حسین کیتی اوس نے تے کھل لوکائی دے دلاں دیاں ہاواں بھاواں نوں جذب
 کر کے رکھ دتا اے:

مانیں نی کہنوں آکھاں درد وچھوڑے دا حال
 دھوآں ڈھکھے مرے مرشد والا جاں پھولاں تاں لال
 سولاں مار دیوانی کیتی برہوں پیا ساڈے خیال
 دکھاں دی روٹی سولاں داساں، آپں دا بالمن بال
 جنگل نیلے پھرے ڈھونڈیندی، اے نہ پایو لال
 کہے حسین فقیر نما، شوہ ملے تاں تھیواں نہال⁽¹¹⁾

بھر فراق دی ایہہ تڑپ اوہناں اندر اٹھدی اے جیہناں دامن جگدا ہووے، من
 جگے تے عمل دی جوت جگید اے، عمل اجیہا جیہڑا منکھتا دے موہ توں شروع ہو کے ایس اُپر

ای مکتداے:

عملاں اُپر ہوگ نیڑا کیا صوفی کیا بھنگلی
جورب بھاوے سوای تھیبسی، سائی بات ہے چنگلی (12)

ایہہ ہے شاہ حسین فقیرتے اوس دی بانی دی اک پرت۔

حوالے:

- 1- محمد آصف خان: (سوہمن ہار) کافیاں شاہ حسین: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور 1989ء
ص 70
- 2- ایضاً ص 84
- 3- ایضاً ص 53
- 4- ایضاً ص 62
- 5- ایضاً ص 60
- 6- ایضاً ص 52
- 7- ایضاً ص 67
- 8- محمد آصف خان: (مرتب) آکھیا بابا فرید نے: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور 1989ء
ص 141
- 9- ڈاکٹر نذیر احمد: (مرتب) ایات باہو: پیپلز لمیٹڈ لاہور ص 3
- 10- ایضاً ص 43
- 11- کافیاں شاہ حسین (مذکور) ص 81
- 12- ایضاً ص 62

شاہ حسین تے راگ کیدارا

☆ سعادت علی ثاقب

Abstract

In this article, Saadat Ali Saqib has discussed 'Raag Kedara' in Shah Hussain's kafis. The writer says that Shah Hussain was well versed in 'Raag' as much as a musician can be. That is why he wrote his each 'Kafi' in the best suited 'Raag', keeping in consideration the meanings of his words. 'Raag Kedara' has the expressions of a young girl's sorrows and discontent. Shah Hussain has used this particular 'Raag' with the same expressions in his 'Kafis'.

شاہ حسین لاہوری پنجابی شعری صنف کافی دے موڈھی دی حیثیت نال پچھانے
جاندے نیں۔ اوہناں دی کافی جتھے تصوف توں وکھ دو جیاں بے شمار فکری پرتاں نوں ساڈے
سامنے لیاندی اے او تھے اوہناں کول ان گنت فنی خوبیاں وی موجود نیں۔ یہناں وچوں اک خوبی
موسیقی تے راگاں بارے اوہناں دی جانکاری اے۔ اتھے آسیں اوہناں دی راگ کیدارا بارے
معلومات تے ایس راگ وچ رچیاں کافیاں بارے مختصر گل کراں گے، پر اک جھات اوہناں

دیاں بحر اُتے وی ماروے چلیے۔ شعری کو ملتا تے بیان دی چاشنی دے نال نال اوہناں دے کلام وچ مترنم بحر اے اپنا اک الگ حسن قائم کیتا ہویا اے۔ لمی بحر اوہناں کول بہت گھٹ اے جد کہ کئی تے مختصر بحر وچ بوہتا کلام ملدا اے۔ لمی بحر وچ اوہناں زیادہ تر 28 ماتراں تک دی کافی لکھی اے۔ پنجابی وچ محمد آصف خان تے اردو وچ ڈاکٹر سمیع اللہ اشرفی نے شاہ حسین دے اوزان نوں ونگی وجوں پیش کیتا اے۔ جیویں ایہہ شعر:

من چاہے محبوب کو/ تن چاہے سکھ چین (11/13) = 24 ماتراں

دوئے راجے دی سیدھ میں / کیسے بنے حسین (11/13) = 24 ماتراں

پر شاہ حسین کول مختصر بحر اک نوینکلی بہار دکھادی اے۔ آپ نے کافی نوں کسے خاص ہیئت دا قیدی بنان دی تھاں اوہنوں مختلف بحر ایاں لڑیاں وچ پرویا اے۔ انج اوہناں گھٹو گھٹ کافی وچ 14 ماتریاں دی بحر ورتی اے۔ جتھوں تک موسیقی بارے اوہناں دے شعور دا تعلق اے، شاہ حسین نے اپنی ہر کافی نوں کسے نہ کسے راگ وچ ترتیب دتا اے۔ اوہناں دیاں کافیاں نوں کوہ نال پڑھ کے ایہہ کویر لایا جاسکدا اے جے اوہناں کافی اتے راگ داناں سہہ سجا ای نہیں لکھ چھڈیا سگوں ایہدے پچھے اوہناں دا موسیقی بارے علم کم کردا دکھالی دیندا اے۔ مثلاً موسیقی دے مڈھلے تے سویر ویلے دے راگ بھیروں ول جدوں آسیں دھیان مارنے آں تے پتہ چلدا اے کہ ایہہ راگ رات دے تن چار وچے توں لے کے چھاہ ویلے (بعضیاں دے نزدیک سورج نکلن) تک گایا جاندا اے۔⁽²⁾ ایہو کارن اے کہ ایس راگ وچ زیادہ تر اللہ پاک دی حمد، دعا، التجا، مناجات، نعت، مناقب تے بھجن وغیرہ دے بول بنھے گئے نیں۔ راگ ودیا دیاں پرانیاں کتاباں وچ ہر راگ دی تاثیر اوہد اوقت تے اوہدی پوری تصویر کھچی گئی اے۔ بھیروں دی تصویر پیش کرن والیاں لہنوں اک خوبصورت سنیا سی فقیر نال تشبیہ دتی اے، جیہڑا امنہ اُتے بھجوت تے سر اُتے جٹاں لے کے بیٹھا اے۔ متھے اُتے ہلائی شکل دا تشقہ اے، اوہنے ہاتھی دی کھل موڈھے اُتے رکھی ہوئی اے۔⁽³⁾ بھیروں دے ایہہ بول دیکھو:

اللہ اللہ جلی شان اللہ

نام لیاں میری ہووے تسلی (تسلی) (4)

ایس راگ نوں زیادہ تر مردانہ صفات نال جوڑیا جاندا اے۔⁽⁵⁾ ایس راگ وچ شاہ حسین دی لکھی کافی دے بول وی ملاحظہ فرماؤ:

جس نگری ٹھا کر جس ماہیں سو کا کر کو کر بہتی ہے
اگر چندن کی سار نہ جانے پا تھر سیتی گھستی ہے
چھیلاں سیتی گھونگھٹ کا ڈھے پیلاں پتی بہتی ہے
کہے حسین فقیر سائیں دا سوا سیر کی مستی ہے⁽⁶⁾

جتھوں تیک راگ کیدارا تعلق اے، ایہہ بلاول ٹھاٹھ دا کھاڈو راگ اے۔ ایہدی آروہی (اُپر ول جانا) تے آروہی (یعنی تھلے نوں آنا) وچ چھ سر لگدے نیں۔ آروہی وچ رے (رکھب) تے آروہی وچ گا (گندھار) نہیں لائے جاندے۔ ایس پاروں ایہہ راگ سپاٹ (سدھا) نہیں سگوں ملدا اے۔ آخر علی خاں موجب بعض گائیک ایہنوں کلیان ٹھاٹھ داراگ من دے نیں پر عام طور تے کوئل مدھم اتے زور ہون پاروں ایہہ زیادہ تر بلاول ٹھاٹھ داراگ نیا جاندا اے۔⁽⁷⁾

دوواں مدھماں دی تکرار ایس راگ وچ حُسن پیدا کردی اے تے ایہو تکرار ایس دی خاص پہچان وی اے۔ پیچیدہ راگ ہون پاروں ایہنوں بوہتی تیز لے دی بجائے بلہپت (ہولی) لے وچ گایا گیا اے۔ آروہی آروہی انج اے:

آروہی: سا۔ ما۔ گا۔ ما۔ پا۔ دھا۔ نی۔ سا

آروہی: رے نی سا۔ دھا۔ پا۔ ما۔ پا۔ دھا۔ ما۔ رے۔ سا

یاد رہوے کہ آروہی وچ 'ما' دوویں (یعنی تیور کوئل) لگے نیں جیہڑے اکو سر گئے جاندے نیں۔ دوواں آروہی وچ 'رے' پر والے 'سا' توں اگلا سر اے تے 'نی' تھلے والا اے۔ باقی سُر اگے کچھے لگدے ہوئے تھلویں 'سا' تک آ جاندے نیں۔ سُر اں اُتے لگیا ہویا (۶) دانٹان کوئل تے (۸) تیور نوں ظاہر کردا اے۔ (—) پر لگے ایس نشان دا مطلب اے، اُپر والا رکھب۔ انج ایہہ وکرت (بکھریا ہویا راگ اے)۔ ایس راگ دا واوی سُر مدھم تے سموادی کھرج اے۔ شاہ حسین نے ایس راگ وچ تن کافیاں لکھیاں نیں، جیہناں نوں ایس اتھے راگ دی شکل و صورت تے تاثیر دے حوالے نال بیان کراں گے۔ راگ کیدارا جتنا پیچیدہ تے ولد اے اونا ای پُر تاثیر وی اے۔ ایہو وجہ اے کہ ایہد اذکر موسیقی دیاں قدیم ہندی کتاباں وچ وی ملدا اے۔ منشی کرم امام

خاں نے موسیقی دے قدیم گرنٹھاں دے حوالے نال کیدارا نوں بھرت مت موجب مالکوں دے نو
پتراں وچ شمار کیتا اے، (8) پر منشی ہوری آپوں اگے چل کے لکھدے نیں:
”اور بلاول و کیدارا اور چھایا نت ان کا میل زیادہ صحیح ہے۔“ (9)

کویا سُر اں دے ملاپ پاروں ایہہ راگ بلاول دے زیادہ قریب اے۔ ایہدی مثال اک دُلی تلی
کڑی ونگوں اے جیہڑی کسے تھاں بے فکری نال بیٹھی ہوئی ہووے۔ عادل شاہ ابراہیم لکھدے نیں:
”کیداری ایک بے حد خوبصورت عورت ہے جو ہاتھ سے رخسار کو تھامے بیٹھی
ہے۔ دلی تلی اور چہرے کا رنگ سفید ہے۔ بیٹھی اپنے جسم پر چندن کا سفوف
چھڑک رہی ہے۔ وہ پنکھڑی کی طرح نازک اور چاند کی طرح روشن ہے۔“ (10)

ہُن بے فکری نال بیٹھی ہوئی ایس عورت ول دھیان کریئے تاں آون والے ون سونے
سُنے اوہدے دماغ وچ نیں تے اوہ ایہناں ان ویکھے، ان جانے سُفیاں دی وگن وچ لگی ہوئی اے۔
پٹھیاں پٹھیاں اوہ دُنیا اُتے غور وی کر رہی اے۔ اونوں کتے خوشی نظر آ رہی اے تے کتے غم۔
اوہدے خیالاں وچ جیہڑے مدّ و جزریاں اُتار چڑھاؤ موجود نیں ایہناں سارے خیالاں تے سوچاں
نوں شاہ حسین نے بڑے ای من کچھویں بولاں داروپ دے کے ساڈے توڑی پڑیا اے، جیویں:

مائے نی میں بھئی دیوانی ، ویکھ جگت میں شور
اکناں ڈولی ، اکناں گھوڑی ، اک سوے اک کور
اک شاہ اک دلدری ، اک سادھو اک چور
کہے حسین فقیر نما ، بھلے اساتھوں ڈھور (11)

ایس کافی نوں یکتا (12ماترے) وچ آسانی نال گایا جاسکدا اے۔ ایسے راگ وچ

رچی اک ہور کافی دے بول ویکھو:

میاں گل سُنی نہ جاندی چھی
چھی گل سنیوے کیونکر ، کچی ہڈاں وچ رچی
چھی گل سنی تنہاں چنگ جہاں تن چھی
زہری ناگ پھرن وچ گلنیں جیہڑی شوہ لڑگی پچی
کہے حسین سہاگن سوئی جو گل تھیں واندی چھی (12)

اسیں ویکھیا کہ نوجوانی دے نشے وچ مخمور اک بے فکر گوی دے دل وچ آون والے
 وکھو وکھ خیالاں نوں شاہ حسین نے کس خوبصورتی مال راگ کیدارا دے روپ وچ پیش کینا اے،
 پر ایس راگ دی اک ہور صورت وی سنگیت دیاں کتاباں وچ ملدی اے چنانچہ عنایت الہی ملک
 ایس راگ دا نقشہ انج پیش کر دے نیں:

”جنگل میں آدھی رات کا سماں ہے۔ چاروں طرف خاموشی ہے۔ چاند اپنی
 پوری تابانی سے چمک رہا ہے۔ چاندنی جنگل کی ہر چیز پر چھائی ہوئی ہے۔
 ایسے میں ایک دوشیزہ سفید ساڑھی پہنے جنگل میں کھڑی اپنے محبوب کا انتظار
 کر رہی ہے۔ اس نے بالوں کا جوڑا کر رکھا ہے۔ جوڑے اور گلے میں
 موتیوں کے ہار مہک رہے ہیں۔ جوڑے میں سے سانپ نکل کر اس دوشیزہ
 کو ڈس رہا ہے اور وہ کرب، بے چینی اور انتظار میں مبتلا ہے۔ راگ کیدارا
 میں یہی کیفیات پائی جاتی ہیں۔“ (13)

جنگل وچ کھڑی کلم کلی کڑی جیہڑی چن دی بے پناہ چاننی توں بے پرواہ اپنے محبوب دی
 اڈیک وچ کھلوتی اے۔ دو جاڈ کھتے تکلیف اوہنوں سہ دے ڈسن ولوں اے جیہڑا اوہدے اپنے
 ای جوڑے وچوں نکلیا ہویا اے تے بار بار اوہنوں ڈنگ ماری جا رہیا اے۔ جے کراوس سوانی دے
 ڈکھ داناں راگ کیدارا اے تے شاہ حسین ہوریں وی ایس راگ وچ کافی لکھ کے ڈکھاں ماری اوں
 گوی دی پوری تصویر ساڈیاں اکھاں سامنے لے آندی اے۔ کافی دے بول ملاحظہ کرو:

مائے نی کہنوں آکھاں ، درد وچھوڑے دا حال!
 دھواں دھنچے مرے مرشد والا ، جاں پھولاں تاں لال
 سولاں مار دیوانی کیتی ، برہوں پیا خیال
 ڈکھاں دی روٹی سولاں داساں ، آپیں دا بالمن بال
 جنگل نیلے پھراں ڈھوڈندی ، اے نہ پاپو لعل
 کہے حسین فقیر نما ، شوہ ملے تاں تھیواں نہال (14)

راگ کیدارا وچ ترتیب دتے گئے لیہناں بولاں نوں پڑھ کے اسیں ایہہ گویرا تاں لا
 ای سکے آں کہ شاہ حسین علم موسیقی بارے ودھیری جانکاری رکھدے سن۔ پر خورے اسیں ایہہ

اندازہ نہیں لاسکے کہ اوہ راگاں دے پچھو کڑ، اوہناں دے گرام، لچھن، مورچھنا، مانیکہ تے ٹھاٹھ نوں چنگی طرح سمجھدے نیں۔ ایہناں راگاں دے گاؤں دے اوقات تے موسمی اثرات نوں جانچ کے ایہناں دی اچھی طرح مشق وی کیتی۔ فیر کدھرے جا کے آپ نے ایہناں راگاں وچ بول ترتیب دتے۔ قدیم گرنٹھاں وچ راگ دیاں تصویریاں، وقت تے تاثیر بارے دس پائی گئی اے۔ شاہ حسین ایہناں ساریاں گلاں نوں مکھ رکھ کے راگاں وچ کافی دے بول ترتیب دیندے نیں۔ ایہناں بولاں دی اہمیت اوویں ای اے جیویں موسیقی دے ماہراں قدیم زمانیاں وچ راگاں وچ دھرپد، خیال، ہوری، ٹھمری تے داوہ وغیرہ دے بول بنھے نیں۔ ایس طرح ایہہ آکھ سکے آں کہ شاہ حسین دیاں ایہہ کافیاں دراصل پنجابی وچ لکھے گئے دھرپد نیں، جیہناں دیاں دھناں (طرزاں) اوہناں نے ضرور متعلقہ راگاں وچ ترتیب دتیاں ہون گیاں پر ٹیپ ریکارڈرتے ایکٹرانک میڈیا دے نہ ہون پاروں ایہہ دھناں ساڈے توڑی پڑ نہ سکیاں پر ایہہ کافیاں تے ایہناں دے بول ساڈی ایس گل دی کوہی لئی کافی نیں۔

حوالے:

- 1- اشرفی، سمیع اللہ، ڈاکٹر: اردو اور ہندی کے جدید مشترکہ اوزان؛ انجمن ترقی اردو پاکستان کراچی اشاعت اول 1989ء ص 256
- 2- نواب جانی، محمد اشفاق علی خاں، صاحبزادہ: نعمات الہند؛ نظامی پریس لکھنؤ (سن) ص 141
- 3- نواب علی خاں، ٹھاکر: معارف النعمات؛ (جلد اول) مرتبہ بدرا لڑماں لاہور (سن) ص 261
- 4- کپورتھلہ گھرانے دے ماہر موسیقی جناب ارشاد علی خاں توں انٹرویو
- 5- امام خاں، محمد کرم، منشی: معدن الموسیقی؛ بزم سدا رنگ لاہور 1925ء ص 129
- 6- محمد آصف خاں: (مرتب) کافیاں شاہ حسین؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور دو جی وار 1989ء ص 83

- 7 اختر علی خاں ذا کر علی خاں: نورنگِ موسیقی؛ اردو سائنس بورڈ لاہور طبع سوم 1991ء ص 161
- 8 امام خاں، محمد کرم نشی: معدن الموسیقی ص 168
- 9 ایضاً ص 176
- 10 امراہیم، عادل شاہ: نورس؛ مرتب نذیر احمد، دانش محل کھنوو، 1955ء، ص 35
- 11 کافیاں شاہ حسین (مذکور) ص 82
- 12 ایضاً ص 82
- 13 ملک، عنایت الہی: راگ رنگ؛ لاہور 1972ء ص 112
- 14 کافیاں شاہ حسین (مذکور) ص 81

شاہ حسین دی فکر و مختصر تاریخی تے عمرانی مطالعہ

☆ منصور احمد شاہ

Abstract

This article, by Mansoor Ahmed Shah, is about the social and political aspects of Shah Hussain's philosophy. The writer has claimed that Shah Hussain was the follower of Ibn-ul-Arabi. Shah Hussain perpetuated the Punjab of his time through the local symbols. Shah Hussain's poetry exhibits his political and social knowledge which had a deep impact not only on his senses but on his philosophy too. The writer has declared Shah Hussain's poetry as the upholder of the truthful emotions, and the combination of humility and down to earth nature.

پنج دریاواں دی دھرتی پنجاب دی شروع توں ای اک وکھری پہچان رہی اے۔ دنیا دیاں قدیم ترین قوماں ایسے دھرتی تے آباد رہیاں، دنیا دی قدیم ترین کتاب دی تخلیق ایسے دھرتی تے ہوئی، دنیا دے قدیم ترین انسان نے وی ایسے دھرتی تے ہی اکھ کھولی، دنیا دے عظیم ترین صوفیائے کرام و ابیراوی ایسے دھرتی تے ہی رہیا۔ پنجابی دے عظیم صوفی شاعر ابا فرید گنج

شکر، سید بلھے شاہ، سلطان باہو، وارث شاہ، میاں محمد بخش“ تے خواجہ غلام فرید“ ورگیاں ہستیاں نے ایسے دھرتی تے ہی اپنے کلام نال لوکاں دے دلاں نوں چائن بخشیا تے رہندی دنیا تک امر ہو گئے، پر ایہناں ہستیاں وچوں اک ماں ایسا وی اے جیہنے اک نما نے بندے دے روپ وچ عام لوکاں وچوں علامتاں لے کے اجیہی شاعری کیتی کہ لکھاں کروڑاں دلاں دی دھڑکن بن گیا۔ ایہہ ماں شاہ حسین ہوراں دا ہے۔ جیہناں نے پنجابی نوں اک نویں صنف ”کافی“ دتی تے اپنا پیغام عام لوکاں تیکر اپراں لئی وکھرا رنگ تے ڈھنگ اپنایا۔ شاہ حسین نے لاہور دے مشہور ٹیکسالی دروازے دے اندر 1539ء نوں اکھ کھولی۔ شاہ حسین راجپوتان دی مشہور کوت ڈھڈی نال تعلق رکھدے سن۔ اپنا ابتدائی تعارف کراندے ہوئے شاہ حسین آکھدے نیں:

”ناؤں حسین تے ذات جابا، طعنے دیندیاں تانی والیاں وو“

مڈھلی تعلیم ٹیکسالی دی وڈی مسیت وچوں مولانا ابوبکر ہوراں کولوں حاصل کیتی تے دساں سالاں دی عمر وچ شاہ حسین ہوراں نے قرآن پاک حفظ کر لیا۔ اک دیہاڑے اک مشہور بزرگ حضرت بہلول دریائی“ نال ملاقات ہوئی۔ شاہ حسین نے مرشد دے حکم نال عبادت تے ریاضت شروع کر دتی۔ رات راوی دے کنڈھے گزار دے تے سویر ویلے حضرت دانا گنج بخش“ ہوراں دے مزار تے آجان دے۔ چھتیاں سالاں دی عمر وچ شاہ حسین ہوراں تے مجذوبی کیفیت طاری ہو گئی۔ شیخ سعد اللہ“ ہوراں کولوں تفسیر پڑھدیاں ہویاں اک دیہاڑے ”سورة الم نشرح“ دی ایہہ آیت پڑھ کے جیہد اتر جمہ سی کہ ”دنیا دی حیاتی کھیڈ تماشے دے سوا کجھ نہیں“ شاہ حسین ہسدے ہوئے مستیوں نکل آئے تے فیر آپ دی حیاتی وارخ ای بدل گیا۔ شاہ حسین دی حیاتی وچ ایہہ اجیہا موڑ آیا کہ شاہ حسین ہوراں داڑھی کچھ صاف کروا دتی تے لال بانا پا کے لاہور دیاں گلیاں وچ نچدے گاؤندے بھون لگ پئے۔ شاہ حسین ہوری شاہ حسین نہ رہے تے لال حسین بن گئے۔

شاہ حسین طبعاً تے مزاجاً صوفی سن۔ جو عاجزی تے انکساری شاہ حسین کول اے اوہ شاید ای کسے ہور شاعر کول نظر آوے۔ قرآن پاک دے اک سچے تے سنجیدہ پاہڑو دی حیثیت نال بندے تے رب تعالیٰ دی حقیقت شاہ حسین تے واشکار ہو چکی سی۔ رب تعالیٰ تے بندے دی حیثیت اوہ جان چکے سن۔ رب نال عشق سوکھالا نہیں۔ شاہ حسین ایس حقیقت دے جانوسن تاہیوں

فرماندے نہیں:

عاشق ہوویں تاں عشق کماویں
 راہ عشق دا سوئی دا نکا
 دھاگا ہوویں تے جاویں
 باہر پاک اندر آلودہ
 کیہا توں شیخ کہاویں (1)

شاہ حسین ابن العربی دے پیر وکار نہیں۔ ابن العربی اپنی کتاب ”ترجمان الاشراف“ وچ
 ربی عشق نوں ای اپنا سب کجھ آکھیا سی۔ شاہ حسین ہوراں ایس عشق نوں اک دکھرے روپ وچ
 پیش کیتا۔ عاجزی تے انکساری مال زمانی دے روپ وچ پیش ہوکے اپنے آپ نوں رب تعالیٰ
 دی باندی آکھیا تے پنجاب دی دھرتی دے اک لافانی رومانی کردار ہیر دے روپ وچ رب تعالیٰ
 نوں رانجھا آکھ کے اک نواں انداز اپنایا:

رانجھن میرا، میں رانجھن دی، کھیڑیاں نوں گوڑی جھاک
 لوک جانیں ہیر کملی ہوئی، ہیر دا اور چاک
 کہے حسین فقیر سائیں دا، جاندا مولیٰ پاک (2)

شاہ حسین ہوراں پہلی واری ہیر تے رانجھے دے کرداراں نوں علامت دے طور تے
 ورتیا۔ ہیر تے رانجھے دے عشق دی داستان نوں سب توں پہلی واری دمودر نے نظم کیتا، پر ہیر
 رانجھے دے ایہہ رومانی تے لافانی کردار بطور علامت سانوں پہلی وار شاہ حسین ہوراں دیاں کافیاں
 وچ ای دسدے نیں۔ شاہ حسین نے جیہڑے من کھچویں انداز مال اپنیاں کرداراں نوں علامت بنا
 کے پیش کیتا ہے اوہدی وگی سانوں ہور کدھرے نہیں ملدی:

جن بن راتاں ہونیاں وڈیاں
 رانجھا جوگی میں جگیانی کملی کر کر سڈیاں
 ماس جھڑے جھڑ پنجر ہو یا کر کن لکیاں ہڈیاں
 میں لانی نیونہہ کیہ جاناں برہوں تنداواں گڈیاں
 کہے حسین فقیر سائیں دا، دامن تیرے میں لکیاں (3)

شاہ حسین ہوراں دیاں اپنیاں علامتاں راہیں سانوں اوں ویلے دے پنجاب دے
وسیرکاں دی نفسیات دا پتہ چلدا اے۔ اپنیاں علامتاں راہیں سانوں پنجاب دی زحمتل پھتل دا اوہ
عکس دسد ا ہے جیہڑا ہور کسے صوفی شاعر کول نہیں نظریندا۔ ہیر تے رانجھے دے نال شاہ حسین
ہوراں کھیڑیاں، نیلے، چاک تے تخت ہزارے دیاں علامتاں نوں وی پیش کیتا اے:

جنڈی ڈڑی رانجھن مینگے

جنگل نیلے پھراں ڈھوڈینڈی، رانجھن میرے سنگے

مُجھیں آئیاں ڈھول نہ آیا، ہیر کوکے وچ جھنگے

راتیں دیہاں پھراں وچ تھل دے، پُون بولاں کنڈے

کے حسین فقیر نما، رانجھن مل کت ڈھنگے (4)

شاہ حسین ہوراں دا دور سولہویں صدی دا دور ہے۔ ایہہ دور مُغل حکومت دا دور اے۔
شاہ حسین ہوراں دی شاعری دا ہرکھ بھریا لہجہ ساڈے سامنے سولہویں صدی دی سیاسی تے عمرانی
تاریخ نوں لیا کھلہا ردا اے جدوں شاہ حسین کہندا اے:

انی حسینو جلا ہا نہ اس مول نہ لایا (رہاؤ)

نہ اوہ منگیا نہ پرنا یا

نہ اوں گنڈھ نہ ساہا

نہ گھرباری، نہ مسافر

نہ اوہ مومن نہ اوہ کافر

جو آہا سو آہا (5)

’کافی‘ وچ شاہ حسین اپنا پورا تعارف دیندا اے۔ ایسں شاہ حسین دے دُکھ تے ہرکھ
دے وی جانو ہوندے ہاں۔ شاہ حسین دے دور دی سیاسی تے عمرانی تاریخ ساڈے سامنے
آؤندی اے۔ سولہویں صدی وچ ای بھگتی، چشتیہ تے قادری فکر اک دو جے نال دان پردان کر
رہیاں سن۔ راج گدی ولوں عام خلقت نال نا انصافیاں دیاں شکایتاں سن۔ زحمتلی قدراں دے
اٹن فقیراں تے درویشاں دی راج گدی دی پدھر تے کوئی زیادہ قدر نہیں سی۔ رب دے نال عشق
دے فلسفے دی ٹھیک طرح تشریح نہیں کیتی جارہی سی۔ سرکاری کارندے ویسپی قدراں نوں راجے دی

فکر موجب ڈھال رہے سن۔ شاہ حسین ہوری آکھدے نیں:

چور کرن نت چوریاں (رہاؤ)
 عملی عملاں دیاں گھوڑیاں، کامی نوں چتا کام دی
 اساں طلب سائیں دے ماؤں دی
 پانتا ہاں نوں پانتا ہیاں، شاہاں نوں اگر اہیاں
 مہراں نوں پنڈ گراؤں دی
 اک بازی پائیاں سائیاں، اک اچرج کھیل ناہیاں
 سب کھیڈ کھیڈ گھر آؤندی
 لوک کرن لڑائیاں، شرم رکھیں توں سائیاں
 سب مرم خاک ساؤندی
 اک شاہ حسین فقیر ہے، تسیں نہ آکھو کوئی پیر ہے
 اساں گوڑی گل نہ بھاؤندی⁽⁶⁾

درویشاں دی خلقت نال محبت تے لوکائی دا اوہناں ول مہاڑ راجے، عالماں تے
 قاضیاں نوں کدی نہیں بھایا۔ اوہناں ہمیش ایس رمز دے معنی اتلے میل دے خلاف بغاوت سمجھے۔
 شاہ حسین دے سے وسیب تے لوکائی دی حالت ایس توں وکھ نہیں سی۔ شاہ حسین پٹھلے میل واسگی
 اے۔ اوہ پٹھلے میل نال پیار کردا اے۔ پٹھلے میل نال ہون والیاں نا انصافیاں تے ظلم دا رونا
 روند اے۔ شاہ حسین نے اپنی کوتا وچ بھلا ہے نوں پٹھلے میل دی علامت بنا کے پیش کیتا اے۔
 اتنا طبقہ بھلا ہے نوں اک معمولی تے پنا تصور کردا سی جدوں کہ اوں سے دا پنجاب چرے تے
 کھڈی دے گرد گھمد اسی۔ ایس حوالیوں شاہ حسین دے نیڑے جولا ہا زندگی نوں تحریک دین والا
 تے محرک کرن والا اے۔ 'جلا ہا' تند تند تے تانی تانی بڑی محنت نال جوڑ دا اے۔ ایہہ لوکائی دی
 انتھک محنت دا استعارہ اے۔ جلا ہے دے اکھر وچ ای سوٹھویں صدی دی معاشی حالت وی
 ساڈے سامنے آ جاندی اے۔ جدوں شاہ حسین آکھدا اے۔ "گھم چرھویا" تے انج لگدا اے
 جیویں سے دے معاشی پیہے اتے ایسے میل دا ای ہتھ اے۔ جے ایہہ میل پہیا نہ گھماوے تے
 نازک جٹیاں اتے ریشم دے لیڑے حسن دی چکا چوند وچ وادھا نہ کر سکے، پر اوں دیاں اپنیاں

اکھاں چنھیاں رہندیاں نیں:

انی سہیو نی! میں کندی کندی بُٹی (رہاؤ)
 اتن دے وچ کوہڑے زلدے، ہتھ وچ رہ گئی جٹی
 سارے ورھے وچ چھلی اک کتی، کاگ مریندا جھٹی
 سدیحجے آواں، کمت نہ بھاواں، کائی وگ گئی قلم اُپٹی
 بھلا بھیا، میرا چرخہ بھنا، میری جند عذابوں چھٹی
 کہے حسین فقیر سائیں دا، سب دنیا جاندی ٹھٹی⁽⁷⁾

اتھے شاہ حسین نے 'کاگ' دا اکھر ورت کے جاگیر داراں دے سبھے چلیاں دے پول
 کھول دتے نیں۔ اکبر دا دور امن، برداشت تے صلح کھل دا آکھیا جاندا اے۔ حاکم میل دے حیلے
 راج گدی نوں پکیاں کرن لئی ہوندے نیں۔ لوکائی مال اوہناں نوں کوئی خاص سا نگانہ نہیں ہوندا۔
 اکبر دا دُلے بھٹی مال ونگرا خورے ایہو ای سی۔ دُلا بھٹی پٹھلے میل دا آکو بن کے سامنے آؤندا
 اے۔ اکبر تے اوں دے کارندیاں دا کاروبہار اصل وچ پٹھلے میل مال بیتن والی حاکم دی فریجی
 وسدی اے۔ شاہ حسین دے لاگے دُلے بھٹی دی کوئی حیثیت سی یاں نہیں پر ایہہ گل کچی ہے پئی
 شاہ حسین دُلے بھٹی دے نظریاں دا احترام کروا آؤندا اے۔ بقول شفقت تنویر مرزا:
 ”ویسے بھی اتنی کوئل فکر رکھنے والا شاعر مجرموں کی سرعام پھانسی کے واقعے کو
 کوئی اہمیت نہیں دے سکتا مگر اپنے آدرش کی خاطر پھانسی پر جھول جانے
 والوں کے لیے شاہ حسین کے دل میں احترام کا بے پناہ جذبہ موجود
 ہے۔“⁽⁸⁾

شاہ حسین نے اپنے کلام وچ 'منصور دی تلیج جتھے ورتی اے اوہ اصل وچ اوہناں لوکاں
 لئی ہے جیہناں اپنی جان دے دتی پر اپنے نظریے نوں نہیں چھڈیا۔ ایس وچ وی عشق دی گھجی رمز
 ہے۔ ایہہ رمز ویسی رتھل مال عشق دی ہے۔ ایسے کر کے تے شاہ حسین آکھدا اے:
 عشقے دے دریاؤں کراہیں، منصور قبولی سولی⁽⁹⁾

یا دلبر یا سر کو پیارا⁽¹⁰⁾

دے دے لعل لباب دے لارے
سولی پر چڑھ لے ہلارے (11)

توڑے سرو نچے دھڑ مالوں،
تاں بھی حال نہ کہئے وو (12)

سجاد شیخ شاہ حسین بارے آکھدے نیں:

“Shah Hussain's poetry gives ample evidence of his love for common humanity and his unbounded sympathy for the multitudes of miserable, downtrodden people. It also reveals his fierce opposition to his conventional social and economic system based on class distinctions and social injustice. His verses depict a bitter criticism and unequivocal condemnation of the centuries old feudal system as well as its chief traditional supporters the Mullah and the Qazi, who represent corrupt judiciary and religious orthodoxy.” (13)

شاہ حسین دے کلام وچ ’سز‘ دی رمز و سببی رمز تے تاریخی قدراں تے حقیقتاں توں
پھھدی ہے۔ جدوں اوہ اپنے سماج وچ رکھیا نوں نہیں ویکھدا اوں دا انگ انگ تر پھ اٹھدا اے۔
شاہ حسین فقیر اے۔ فقیر داندیب تے مسلک انسانیت، محبت بھائی وندی اے۔ شاہ حسین اپنی
شاعری وچ ایہناں قدراں دے راکھے دے طور تے سامنے آؤندا اے۔ شاہ حسین کول اپنے
ویلے داسیاسی، سماجی تے عمرانی مطالعہ حسی پدھرتوں فکر تائیں آؤندا اے۔ شاہ حسین دا اکھر اکھر
رمزاں پڑتیا اے:

میں وی جھوک رانجھن دی جانا مال میرے کوئی چلے
پیریں پوندی متاں کردی جانا تاں پیا اکلے
کہے حسین فقیر نما سائیں سنبھوڑے گھلے (14)

شاہ حسین ہوراں دی شاعری وچ سچائی دا اک ڈنگھا جذبہ دکھائی دیندا اے۔ ایہہ ڈنگھا احساس تے جذبہ تے شاہ حسین دی سوچ رل کے ایسی کیفیت پیدا کردیندے نیں، جیہدے نال شاہ حسین دی شاعری دلاں تے نقش ہون دا کمال حاصل کر لینی اے۔ شاہ حسین ہوراں دی شاعری وچ جیہڑی عاجزی انکساری تے جیہڑا امٹھا لچ نظر آؤندا اے اوہ سانوں ہور شاعراں کول نہیں لبھد:

مائے نی میں کہنوں آکھاں درد وچھوڑے دا حال
دھواں دُٹھے میرے مرشد والا جاں پھولاں تاں لال

حوالے:

- 1- محمد آصف خان: (مرتب) کافیاں شاہ حسین؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور 1987ء ص 62
- 2- ایضاً ص 93
- 3- ایضاً ص 103
- 4- ایضاً ص 119
- 5- ایضاً ص 141
- 6- ایضاً ص 113
- 7- ایضاً ص 119
- 8- شفقت تنویر مرزا: شاہ حسین؛ لوک ورثہ اشاعت گھراں اسلام آباد 1989ء ص 106
- 9- کافیاں شاہ حسین (مذکور) ص 75
- 10- ایضاً ص 136
- 11- ایضاً ص 136
- 12- ایضاً ص 69
- 13- Sajjad Shaikh, Our Legendary Intellectuals, Lahore
Punjab Institute of Language art and Cultrure, 2008, P.74
- 14- کافیاں شاہ حسین (مذکور) ص 93

شاہ حسین کی فکری روایت

☆ ڈاکٹر راشد متین

Abstract

In this article, the writer has presented Shah Hussain's philosophy in the background of the religious traditions of the Indo-Pak subcontinent. He has also tried to prove that Hussain's philosophy is the product of the combination of the Indian and the Iranian Sufism. He was Indian in respect of thought and belief but had adopted the lifestyle of the Iranian Sufis. He was the follower of Mansoor bin Hullah. Shah Hussain was possessing a 'Malamti' body with a 'Qadri' soul. Many a scholars have claimed that he was a follower of 'Wahdat-ul-wujood'. But in fact he has much inclination towards 'Wahdat-ul-Shahood' too.

ربا میرے حال دا محرم توں!

اندر توں ایں باہر توں ایں روم روم وچ توں

توں عی تا توں عی بنا سب کجھ میرا توں

کجھ حسین فقیر سائیں دا میں ناہیں سب توں

عشق حقیقی میں ڈوبی ہوئی یہ آواز ایک درویش صفت اور مست است انسان کی آواز

ہے جو آج سے تقریباً ساڑھے چار سو سال قبل خطہ پنجاب میں کوچی اور پھر دیکھتے دیکھتے برصغیر میں پھیل گئی۔ یہ آواز شاہ حسین کی آواز تھی۔

برصغیر میں مسلم فکر کے ارتقاء میں بھگتی تحریک کو ایک نمایاں حیثیت حاصل ہے۔ بنیادی طور پر یہ تحریک ہندوستان کی دو عظیم تہذیبوں کے درمیان ترکیب پیدا کرنے کی شعوری کوشش کا نتیجہ تھی۔ اس عمل کا آغاز ہند میں مسلمانوں کی آمد کے ساتھ ہی شروع ہو گیا تھا۔ چنانچہ ابتدائی دور میں ہند کے نو مسلموں نے عرب عہد حکومت میں اپنے سابقہ مذہبی دیوتاؤں کے اسلامی نام رکھنے شروع کر دیئے تھے۔ اس تحریک کے اولین رہنماؤں نے جو وحدانیت کی جانب واضح میلان رکھتے تھے شکر اچاریہ کی مطلق احدیت کو مسترد کر کے ”ویدانت“ کے فلسفے پر اپنے فکر کو ترقی دی اور اپنی توجہ ہندوؤں کی نچلی سطح پر مرکوز رکھی۔ رمانند جو اس تحریک کا بانی تھا، کے بعد بھگت کبیر نے اس تحریک کو آگے بڑھایا۔ وہ غالباً پیدائشی طور پر مسلمان تھا اور پرورش اس نے ہندو گھرانے میں پائی تھی۔ اس لیے وہ کہتا تھا کہ وہ بیک وقت خدا اور رام کا بیٹا ہے۔ اس کی سوچ راسخ الاعتقادی کی صورت پسندی اور روحانی آمریت کے خلاف شدید احتجاج کا درجہ رکھتی تھی۔ انسانوں کے لئے خارجی رہنمائی سے زیادہ باطنی رہنمائی پر زور دیتے ہوئے وہ مذہب کے ظوہر کو مکمل طور پر مسترد کر دیتا ہے۔ یہی امر اسے مسلمان صوفیاء کے قریب تر لے آیا تھا۔ وہ مابعد الطبعی سطح پر ہندومت اور اسلام دونوں کو مسترد کر کے انہیں یکساں طور پر اہم قرار دیتا ہے۔ پندرھویں صدی کے پنجاب میں بھگتی اور باغیانہ صوفیاء کے افکار کی وسیع تر اشاعت اور عوامی مقبولیت نے ہندو مسلم تفریق کو بڑی حد تک کمزور کر دیا تھا اور برصغیر کے مذہبی و ثقافتی ثانوی گروہوں کے ملاپ سے متحدہ قومیت کے احساس کی داغ بیل ڈالی جا رہی تھی۔ یہی زمانہ شاہ حسین کا زمانہ تھا۔ ان دنوں قادر یہ سلسلہ پنجاب میں رواج پا چکا تھا۔ آئین اکبری کے ایک اندراج سے معلوم ہوتا ہے کہ اکبری عہد میں اس سلسلے کا بہت احترام کیا جاتا تھا مگر اسے ہنوز ایک تسلیم شدہ صوفیانہ دبستان کی حیثیت حاصل نہ ہو سکی تھی۔ مگر اس سلسلے کی مقبولیت اور اس کی آزاد خیالی و حقیقت بھگتی تحریک کے اثرات کا نتیجہ تھی۔ قادر یہ مکتبہ فکر نے ان اثرات کو جذب کر کے انہیں اظہار کی ایک نئی جہت عطا کی تھی۔ قادر یہ بغاوت کا اولین اظہار ہمیں شاہ حسین کے ہاں ملتا ہے۔

ان کی بھگتی تحریک کے دوسرے رہنماؤں کو رو ارجن اور چھجھو بھگت کے ساتھ دوستی خاصی گہری تھی۔ جس کے واضح اثرات ان کی شخصیت اور فکر پر محسوس کئے جاسکتے ہیں اور ان کے

افکار پر ہندوسریت کے اثرات بھی ظاہر ہیں۔ فنا کے صوفیانہ تصوف میں ایمان رکھنے کے باوجود وہ انتہائی مرحلے سے گریزاں ہیں، جہاں انا الحق کی صدا بلند ہوتی ہے۔ عقیدہ پرستی کی نفی، مابعدالطبعی حوالوں سے مغائرت کے روپ میں، ان کے فکر و عمل میں پر جوش اظہار پاتی ہے۔ فکر و فن دونوں اعتبار سے وہ بھگت کبیر سے مشابہت رکھتے ہیں۔ ان کی انسان دوستی، عقیدہ پرستی سے انحراف، مذہبی تقسیموں سے بے زاری، زندگی کے مفہوم کی تلاش اور طبقاتی سوچ زندگی کی لابعیت کا احساس دونوں کو ایک دوسرے کے قریب تر کر دیتا ہے۔

شاہ حسین کی بے خودی اور وارفتگی میں دنیا کی بے ثباتی کا جذبہ اور فقر و استغناء کا احساس بدرجہ اتم موجود تھا۔ وہ احساس کی اس منزل پر پہنچ چکے تھے جہاں انہیں خدا کی ذات کے سوا ہر چیز فانی نظر آنے لگی تھی۔ دنیا جہان کی نعمتیں ان کے سامنے ہیچ تھیں۔

حسین کا تصوف اپنی نوعیت کا انفرادی تصوف ہے جو کہ ہندی اور ایرانی تصوف کا ملاپ نظر آتا ہے۔ وہ خیالات و عقائد کی بنا پر تو ہندی تھے مگر زندگی کا طریق انہوں نے ایرانی صوفیاء جیسا اختیار کر رکھا تھا۔

وہ فنا میں ایمان رکھتے تھے لیکن ”انا الحق“ کے مظہر کو قبول نہیں کرتے تھے۔ ان کا مسلک عشق اور صرف عشق تھا۔ وہ عشق حقیقی میں سراپا گم تھے۔ مادہ کی محبت اسی عشق کی ایک ظاہری صورت کہی جا سکتی ہے۔ ”خزینۃ الاصفیاء“ کا مصنف ”حقیقت الفقراء“ کے حوالے سے رقمطراز ہے کہ شاہ حسین صوفیاء کے ملائیمہ فرقہ سے متعلق تھے۔ جس کا طریق یہ ہے کہ خدا کی راہ میں سچے اور اچھے کام کئے جائیں، اور دنیا والوں کی پرواہ نہ کی جائے یعنی دنیا جس قدر برا کہے گی، جتنی زیادہ ملامت کرے گی، اتنا ہی خدا کی جانب رغبت ہوگی۔ یہی طریقہ شاہ حسین نے اپنایا تھا۔ وہ دن بھر مست است اپنے عقیدت مندوں اور داڑھی منڈے معنیوں کے ساتھ گلی کوچوں میں گھومتے اور باجوں گاجوں کے ساتھ رقص کرتے پھرا کرتے۔ خود حافظ قرآن تھے اس لئے قرآن کی آیتوں کی تشریح کرتے اور اکثر اوقات نیا مفہوم بیان کرتے۔ ملائیموں کے مطابق اصلاح اور تربیت نفس کے لیے ضروری ہے کہ لوگ انہیں ملامت کریں۔ کسی کے ساتھ برائی کئے بغیر ملامت کا تختہ مشق بنا آدمی کے مقبول بارگاہ ہونے کی علامت ہے۔ کیونکہ مومنوں کی صفات میں ایک صفت قرآن کریم میں یہ بھی بیان کی گئی ہے کہ ”خاصان خدا ملامت کرنے والوں کی

ملا مت سے نہیں ڈرتے اور یہ صفت اللہ کے فضل کے بغیر پیدا نہیں ہوتی۔“ (12) اسی لئے ان لوگوں نے ملا مت کو قرب الہی کے ذریعہ کے طور پر اختیار کیا ہے۔ مگر گنج بخش کا کہنا ہے کہ ملا مت کی شرط یہ ہے کہ مخلوقات کو اپنے سے متنفر اور ملا مت پر آمادہ ایسے طریق سے کرے کہ شرع کو اس سے نقصان نہ پہنچے۔ اس کے لئے گناہ کبیرہ تو درکنار صغیرہ گناہ کا ارتکاب بھی جائز نہیں۔ (13) اگر ہم فلسفہ کی تاریخ پر نظر دوڑائیں تو احساس ہوگا کہ سقراط بھی لامتی تھا۔ وہ پھٹے پرانے کپڑے پہن کر سر اور پاؤں سے برہنہ ایتھنز کی گلیوں میں پھرا کرتا تھا۔ یہی حال دیوجانس کلبی کا تھا۔ ہندوؤں میں ماتھ پنٹھ والے جوگی سنیا سی بھی لامتی ہیں۔ چین میں تاؤ مت والے عیسائیوں میں ولی فرانسسی کے چیلوں کا یہی حال تھا۔ سرمد بھی، ایک لامتی ہی تھا۔ پنجاب میں شاہ حسین کی شاعری میں اول اول ملا مت کی ریت کھل کر سامنے آئی ہے۔ وہ نشے میں مخمور گلیوں میں ماپتے گاتے پھرتے تھے اور اپنے آپ کو ”نمانا“ اور ”نمانا“ کہتے تھے۔ وہ اپنی شاعری میں علامتوں کا سہارا لے کر مابعد الطبعی گتھیاں سلجھاتے ہوئے نظر آتے ہیں۔ ان کی علامتوں میں استعاراتی شواہد کے لئے اگر ہم باطنی مطالب تلاش کریں تو بات کھل کر سامنے آ جاتی ہے۔ کتہ، کتہا، داغ، کاگ، جیون، سس، پنج پونیاں، ست پونیاں، کالا ہرن، مچھڑا، سُر اں، لیکھا، ڈولی، دو جے، نوں دروازے، دسواں دروازہ، مکنا ہاتھی، لڈی، ہمیری کوٹھڑی، مکلاوا، پیکا، سوہرا، پنج ندیاں، چرخہ، سکھیاں اور سالو وغیرہ ایسے الفاظ ہیں جو علامتوں کے طور پر حسین نے بکثرت استعمال کیے ہیں اور تمثیلیہ، رمزیہ انداز میں ان کی شاعری لوک ریت کی مقبول ترین صورت میں سامنے آتی ہے۔ خدا کی ذات، عملوں کی جواب دہی، بندے کی حقیقت، ذکر، خوف، عشق، عیوب پر نظر، فقر، بندے کی تخلیق، فضیلت، فانی دنیا وغیرہ ایسے موضوعات ہیں جن کو شاہ حسین نے اپنی کافیوں میں جا بجا استعمال کیا ہے۔ شاہ حسین نے وحدت الوجود کا مسلک اختیار کیا مگر عملی طور پر ملا متیوں کے ساتھ متعلق ہو گئے۔ کہتے ہیں:

راٹھن مینوں سب کوئی آکھو ہیر نہ آکھو کوئی

ماہی ماہی کوکدی میں آپے راٹھن ہوئی

منصور نے تو سیدھا سادا ”انا الحق“ کہہ ڈالا تھا لیکن شاہ حسین نے تمثیلی انداز میں بات

تو وہی کی ہے مگر یہ کلمہ ”انائے مجازی“ کے لئے نہیں ہے، بلکہ انائے حقیقی کے لئے ہے۔ وجودیوں

کی طرح ان کا نظریہ ہے کہ اشیاء کا وجود تو محض اعتباری ہے کیونکہ اشیاء فانی ہیں۔ لیکن وجود مطلق صرف ذات باری تعالیٰ کا ہے اور ہر شے میں اسی ذات کے مظاہر ہیں۔ وہ لامتناہی صوتی ہونے کے باوجود اپنے معاشرے پر بھی نظر رکھتے ہیں۔ دنیا کی بے ثباتی کو اپنی کافیوں کا مخصوص موضوع بناتے ہیں اور کہتے ہیں کہ بندے کو دنیا کی بے ثباتی سے مایوس ہو کر غم کا شکار نہیں ہو جانا چاہیے۔ عمل پر بے حد زور دیتے ہوئے کہا کہ ہر بندے کا فیصلہ آخر اس کے عملوں کی بنا پر ہی کیا جائے گا۔ شاہ حسین نے خدا کے ساتھ جب اپنا رشتہ جوڑا تو اس میں شکوہ یا شکانت کا پہلو ہرگز نہیں تھا بلکہ قناعت، توکل، صبر اور شکر کی علامات محسوس ہوتی ہیں۔ تقدیر کے مسئلے کا حل یوں پیش کرتے ہیں کہ تقدیر کو اختیار میں لے آنا ہر کسی کے بس کی بات نہیں۔ جبر اس وقت ہی اختیار میں بدلتا ہے جب کہ تکبر چھوڑ کر حلیمی کا لڑ پکڑا جائے۔ ان کی کافیوں میں خیال کی گہرائی، جذبے کی مستی اور احساس کی شدت کے ساتھ ساتھ موسیقی کا بھرپور تاثر بھی ملتا ہے۔ ان کی شاعری میں جذبہ اور خیال دونوں ساتھ ساتھ چلتے ہیں ایسا کہیں نہیں ہوا کہ خیال جذبے سے الگ ہو جائے یا محض جذبہ رہ جائے۔⁽¹⁷⁾ دنیا ان کے نزدیک ایک سرائے، ایک میلہ، ایک رات کے سوا کچھ نہیں۔ انسان ایک مسافر ہے جو آج آیا ہے کل چلا جائے گا۔ دنیا کی بے ثباتی کی اس سے بڑھ کر تو جیہہ اور کیا ہو سکتی ہے۔

اگر مابعد الطبیعیاتی افکار کی جستجو میں شاہ حسین کی کافیوں کی درجہ بندی کی جائے تو واضح طور پر ان کافیوں میں 'جنتو' کے درواہ ہوتے چلے جاتے ہیں۔ اول الذکر وہ کافیاں ہیں جن میں انہوں نے ذات مطلق کا اعتراف اپنی ذات کی نفی کر کے کیا ہے۔ ثانی الذکر وہ کافیاں ہیں جن میں خدائے بزرگ و برتر کو پالینے کی سعی کا خواہاں انسان، تسکین کی منزلوں سے گزرتا ہے۔ ثالث الذکر وہ کافیاں ہیں جن میں انہوں نے اپنی ذات کی حد درجہ ملامت کی ہے اور اپنے آپ کو کمترین ظاہر کر کے بھی ذات سے نحراف نہیں کیا۔ آخر الذکر وہ کافیاں ہیں جن میں شاہ حسین زندگی کے لغو ہونے اور کائنات کی لایعنییت کا بھرپور اظہار کرتے نظر آتے ہیں۔ لیکن وہ کافیاں بھی غیر اہم نہیں ہیں۔ جن میں وہ زندگی کی بے ثباتی کو اس لحاظ سے جانچتے اور پرکھتے نظر آتے ہیں کہ اپنے اعمال انہیں سچ نظر آتے ہیں اور تصور مغارت انہی تانوں بانوں میں الجھی ہوئی ذات کا پس منظر محسوس ہوتا ہے۔⁽¹⁸⁾ وہ اپنی ذات کا اظہار جس شد و مد کے ساتھ کرتے ہیں اسی قدر اپنے آپ کو کم تر کہتے ہیں۔ ذات مطلق کی اوج پر اپنی ذات کی پہنچ ناممکن پاتے ہیں مگر خود کو

اپنی ذات میں گم کر کے ہی ملاپ کے سفر کے آغاز کا ارادہ کرتے ہیں۔ فنا کے تصور میں ایمان رکھنے کے باوجود وہ انتہائی مرحلے سے گریزاں نظر آتے ہیں۔ ذات مطلق کے حضور فرد کی مکمل لاشیبت کا احساس ان کی کافیوں میں بھرپور نظر آتا ہے اور قدر و مرجہ روایات سے فرار کے باوجود وجود مطلق کی عظمت شعوری اور اک کا موجب بنتی ہے۔ ایک کافی میں کہتے ہیں:

اساں موریوں لنگھ پیاسے

بھلا ہویا گڑ کھیاں کھا دا اساں بھن بھنان توں چھٹیا سے

ڈھنڈ پرانی کتیاں لکی اساں سرور مانہہ دھتیا سے

کے حسین فقیر سائیں دا اساں پٹن ٹپ نکلیا سے

یہاں ”اساں“ کی میں یا ذات کی تنہائی واضح طور پر محسوس کی جا سکتی ہے۔ باریک سوراخ یا چھوٹے سے راستے میں سے اپنا آپ گزار لینا قناعت کی دلیل ہے اور اگر غور کریں تو اس ”اساں“ کی جمع میں اپنی اور محبوب کی اکائی جلوہ گر ہے اور دوسروں سے اس کی اجنبیت بھی واضح ہو جاتی ہے اور مکھیوں اور گتوں کے اطوار کے حوالے سے اپنی قدر کا ذکر کرتے ہیں حالانکہ مکھیوں اور گتوں کا طیرہ ہی یہ ہوتا ہے کہ جھوٹھا جھاٹھا کھا لیا اور چپکے ہو رہے۔ حسین اسی امر کو افضل گردانتے ہیں وہ تو اپنی ”اساں“ میں گم ہیں۔ ارد گرد جو چاہے ہوتا رہے وہ خود اکائی کی صورت میں امر بن جانے کے خواہاں نظر آتے ہیں۔ اس طرح ایک اور کافی کی اگر بہ نظر باطن تشریح کی جائے تو مابعد الطبیعی علامتوں کا رمزیہ انداز مزید کھل کر سامنے آ جاتا ہے۔ وہ کہتے ہیں کہ:

دل درداں کیتی پوری وو

لکھ کروڑ جنہاں دے جڑیا سو بھی جھوری جھوری

بھٹھ پئی تیری چٹی چادر چنگی فقیراں دی بھوری

سادھ سنگت دے اوہلے رہندے بدھ تنہاں دی سوری

کے حسین فقیر سائیں دا خلقت گئی ادھوری

نی دل درداں کیتی پوری

یہاں چٹی چادر مال و زرمع کرنے والوں کی علامت ہے اور جھوری جھوری کے معانی سے ان کی نفی ہوتی ہے۔ اور ذات کی انفرادیت فقیراں دی بھوری کی صورت میں ظاہر ہوتی ہے۔

فقیراں دی بھوری داندار ہے اور یہی ”چٹی چادر“ کی موت بھی۔ کويا ”چٹی چادر“ علم ہے دوری کا اور لفظ ”تیری“ میں جہاں حسین نے علیحدگی کا اظہار کیا ہے وہاں ”میں“ شامل کرنے کی درخواست بھی کی اور آخر میں خلقت کی مائلی پر افسوس کا اظہار کیا ہے۔ ایک اور جگہ کہتے ہیں:

ایویں گزاری رات کھیڈن نہ تھیا
 سبھے جاتی وڈی نیانی فقیراں دی ذات
 کھیڈ گھنوں کھڈائے گھنوں تھی گئی پر بھات
 کھڑا پکارے پاتنی بیڑا کپڑا وات
 شاہ حسین دی عاجزی کاف کہاڑے وات

یہاں لفظ ”کھیڈن“ میں معانی کا ایک خزینہ ہے اور علامتوں کی بھرمار۔ کہ یہ زندگی بھی ہے اور بندگی بھی۔ جذبوں سے بھرپور کھیل کی یہ علامت شاہ حسین وجود کے پتھر ہونے کے لئے استعمال کرتے ہیں۔ کھوکھلے وجود اپنی تشفی کے لئے ہاتھ پاؤں مارتے تو ہیں لیکن ”اکلاپا“ پھر بھی بڑھتا چلا جاتا ہے۔ وہ خود کم تر ہیں اور دوسرے برتر۔ یہ برتری عمر کی ہے، قد کی ہے، رتبے کی ہے، مال و دولت کی ہے، معاشرے کی ہے اور جانے کس کس کی ہے اور یہ برتری اور کم تری کا فرق مٹانے کے لئے اور انہیں برابری دلانے کے لیے شاہ حسین ذات کا اوزار استعمال کرنے کو کہتے ہیں کہ فرد کی عاجزی تو لکڑیاں کاٹنے والے کلہاڑے کی صورت ہوتی ہے:

گھر کتھے ای سمجھ نداناں
 آپ کمیہ تیری عقل کمینی کون کہے تو داناں
 بہنیں راہیں جانڈے ڈٹھے میر ملک سلطاناں
 آپ مارے تے آپ جیوائے عزرائیل بہاناں
 کہے حسین فقیر سائیں دا بن مصلحت اٹھ جاناں

عقل کو کمیہ کہہ کر یہاں شاہ حسین نے انسان کو پست قرار دیا ہے۔ وہ انسان جو عقل پر انحصار کرتے ہیں دنیا کی بے ثباتی سے بے خبر ہیں۔ اُن میں عاجزی اور انکساری جو انسانیت کی معراج ہے، کس طرح پیدا ہو سکتی ہے۔ ایک ذات قادر مطلق ہے اور اس نے اپنے انفعال کے لئے بہانے رکھ چھوڑے ہیں:

پیارے لال کیا بھروسہ دم دا
 اڈیا بھور تھیا پردیسی اگے راہ اگم دا
 گوڑی دنیا گوڑا پیارا جیوں موتی شبنم دا
 جہاں میرا شوہ رجھایا تنہاں نہیں بھو جم دا
 کبے حسین فقیر سائیں دا چھوڑ سریر بھسم دا

یہاں انسان کو فانی جسم کا خیال چھوڑ کر فانی اللہ ہونے کی ترغیب دی گئی ہے کہ غم کے بادل اسی طور چھٹ سکتے ہیں کہ اپنے آپ کو اس حد تک اپنی ذات میں گم کر لیا جائے کہ خدا اور فرد ذات کی اکائی بن جائیں۔ جھوٹی دنیا بنا کر تنہائی کے لمحوں کو سامان راحت بنا لیا جائے۔

ان کی شاعری میں ایک اور بات بے حد اہم ہے کہ وہ محبت نہیں ہیں بلکہ خود محبوب بن جاتے ہیں اور از خود چاہتے ہیں کہ خدا کی ذات ان سے محبت کرے۔ کیونکہ وہ تو اس کی اتنی شدت کے ساتھ چاہت کر چکے ہیں کہ خود محبوب ہو گئے ہیں۔ یہی تصور ان کی زیادہ تر شاعری کی اساس بنتا ہے۔ یہ کشفی تجربہ بھی دراصل ذات ہی کی نفی کا ایک رنگ ہے۔ وہ فرید کے ”گناہیں بھریا میں پھراں“ کی طرح اپنے آپ کو ”اوگناں“ کا شکار کہتے ہیں۔⁽¹⁹⁾ زندگی کا مقصد پا لینے کے بعد فنا کا خوف بے معنی ہو جاتا ہے۔ زندگی کے کھیل سے بچ کر نکل جانا دراصل فنا کے وار سے بچ جانے کے مترادف ہے۔ مگر یہ دوسری بات ہے کہ وجود پُور پُور ہو جاتا ہے۔ اس خیال کی روشنی میں شاہ حسین زندگی کے بارے میں Existentialist معلوم ہوتے ہیں۔ کیونکہ ان کی شاعری میں ایک شدید قسم کی تیاری کا احساس پایا جاتا ہے۔ ”میں ناہیں سب توں“ میں تقدیر کی بدتری اور بیچارگی کا بڑا گہرا احساس ہے۔ جہاں کسی احتجاج کی گنجائش باقی نہیں رہتی۔⁽²⁰⁾ ان کے شعوری تجربے میں جو کہ ان کی ذات پر گزری واردات کا نتیجہ ہے، دنیاوی آخر کا گہرا شعور ہے۔ دنیا ایک لمبی مسافت کی صورت میں ظاہر ہوتی ہے جس کا وہ مہمان بھی ہے اور مسافر بھی۔ وہ مزید کہتے ہیں کہ ان کا دل تو محبوب کا خواہشمند ہے مگر جسم سکھ چین کا طلبگار۔ ان دو حریف طاقتوں کے درمیان میرا وجود کس طرح تشفی محسوس کرے گا۔ ان کے نزدیک شخصی تجربے کی اہمیت بے حد ہے۔ حقیقت کے ساتھ ذاتی رابطے کی بنا پر صوفی مذہب کی بندشوں سے آزاد ہو جاتا ہے۔ ان کی شاعری فرد، اس کے ذاتی وجود اور داخلی حیثیت کے چاروں طرف گھومتی ہوئی

محسوس ہوتی ہے۔ انہیں احساس تھا کہ محض کتابی اصولوں کی پابندی قدروں کو سمجھانے اور بنانے کا بوجھ نہیں اٹھا سکتی۔ اسی بنا پر ان کے یہاں حقیقت ایک نظام کے طور پر نہیں بلکہ منزل بن کر سامنے آتی ہے۔⁽²¹⁾ تخیل سے کام لیتے ہوئے بھی ان کے قدم زمین پر قائم رہے۔ اس لئے وہ واضح تر تصورات پیش کرتے ہیں۔ پھر ان کی کافیاں مختلف راکوں سے تعلق رکھتی ہیں جنہیں آسانی کے ساتھ گایا جاسکتا ہے۔⁽²²⁾

شاہ حسین کا جسم ملامتی تھا اور روح قادری۔ ان پر مے نوشی، امرد پرستی، سماجی قدروں اور مذہبی اصولوں سے انحراف، اصل میں ملامتیہ مسلک کے اثرات ہیں تاہم ان کے خیالات میں بہت سے ایسے اثرات موجود ہیں جو انہیں اس گروہ سے ممتاز کرتے ہیں۔ اسی لئے قاضی جاوید کے مطابق⁽²³⁾ سید علی عباس جالپوری کا یہ فیصلہ درست نہیں کہ شاہ حسین کی شاعری میں ملامتی روایت کا مکمل طور پر اظہار ہوتا ہے۔ روایت ملامت سے ممتاز کرنے والے خیالات میں اہم ترین ان کا وحدت الوجود کے فلسفے سے خاصی حد تک گریز ہے۔ حسین کے نزدیک خدا اور انسان ایک ہی ذات کے دو مظاہر ہیں۔ یہ قائم بالذات وجود ہیں ان کے مابین وحدت ممکن ہے مگر یہ عارضی ہوتی ہے۔ علاوہ ازیں یہ وحدت دو مختلف اور قائم بالذات ذوات کا ملاپ ہے، جو ایک دوسرے میں ضم نہیں ہوتیں بلکہ اپنی اپنی شخصیت برقرار رکھتے ہوئے ایک دوسرے سے ملتی ہیں۔⁽²⁴⁾ جیسا کہ انہوں نے ”تسبیل رل مل دیو مبارکھاں“ والی کافی میں کہا ہے کہ انسان فانی ہے، خدا الافانی ہے، کوئی انسانی جدوجہد یا کامرانی انسانی زندگی کو ابدیت سے ہمکنار نہیں کر سکتی۔ اسی لئے شاہ حسین کی مابعد الطبیعیات فلسفہ وحدت الوجود سے مختلف اور فلسفہ وحدت الوجود سے قریب تر ہے۔ شاہ حسین کے اس خیال کی جڑیں قرآن حکیم میں بھی تلاش کی جاسکتی ہیں۔ جو واضح طور پر خدا کی ماورائیت کا درس دیتا ہے۔ بھگتی تحریک کے علاوہ بابا کورونانک بھی اسی تصور کا پرچار کرتے تھے۔ مگر بہت سے تذکرہ نگاروں اور نقادوں نے انہیں وجودی ثابت کرنے کی کوشش کی ہے۔ جن میں حقیقت الفقراء کے مصنف پیر محمد بھی شامل ہیں۔ حالانکہ اصل یہ ہے کہ ان کے یہاں وحدت الوجود کے فلسفے اور تجربے کی جانب رجحان ملتا ہے۔ غالباً اسی لئے شیخ احمد سرہندی جو کہ فلسفہ وحدت الوجود کے بانی سمجھے جاتے ہیں، کے ایک مرید شیخ محمد طاہر قادری نے کہا تھا کہ ”اگر مجھے علماء ظاہر کے طعنوں کا خدشہ نہ ہوتا تو میں اکثر شیخ حسین کے مزار پر جا کر استمداد کرتا۔“⁽²⁵⁾

حوالے:

- 1- باوا بدھ سنگھ: ہنس چوگ، ص 23
- 2- مولوی دین محمد شاہ پوری: بانخ اولیاء ہند: محمد معظم محمد اعظم تاجران کتب لاہور (سن) ص 152
- 3- تاضی جاوید: برصغیر میں مسلم فکر کا ارتقاء: ادارہ ثقافت پاکستان لاہور 1997ء ص 97
- 4- شفیع عقیل: پنجابی کے پانچ قدیم شاعر: انجمن ترقی اردو پاکستان کراچی 1970ء ص 182
- 5- ڈاکٹر لاجپتی رام کرشن: پنجابی دے صوفی شاعر: مجلس شاہ حسین لاہور 1966ء ص 103
- 6- محمد داراشکوہ قادری: سکیتہ الاولیاء: الفیصل ناشران لاہور 1992ء ص 268
- 7- نور احمد چشتی: تحقیقات چشتی: الفیصل ناشران لاہور 1996ء ص 301
- 8- محمد لطیف: ہسٹری آف لاہور: بحوالہ بہاریہ ص 145
- 9- ڈاکٹر لاجپتی رام کرشن: پنجابی دے صوفی شاعر ص 49
- 10- ایضاً ص 52
- 11- سید علی ججویری: کشف الجوب ص 213
- 12- القرآن - 5/54
- 13- سید علی ججویری: کشف الجوب ص 221
- 14- GIBB, H.A.R., The Structure of Religious Thought in Islam, P-185
- 15- مقالات ٹونگ: ترجمہ از انگریزی ص 663
- 16- ڈاکٹر خلیفہ عبدالکلیم: حکمت رومی ص 167
- 17- شفیع عقیل: پنجابی کے پانچ قدیم شاعر: ص 107
- 18- راشد متین: شاہ حسین اور تصور مغائرت۔ مقالہ ص 122
- 19- مولیٰ سنگھ بولل: صوفی مت تے شاہ حسین داندہب۔ شاہ حسین نمبر پنجابی ادب ص 87
- 20- مسعود اللہ خان: شاہ حسین تے اوہداسائیں۔ شاہ حسین نمبر پنجابی ادب ص 88
- 21- راحت نسیم ملک: شاہ حسین نمبر پنجابی ادب ص 102
- 22- سید فیاض محمود: تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند: پنجاب یونیورسٹی لاہور (جلد 13)
- 1971ء ص 290
- 23- تاضی جاوید: پنجاب کے صوفی دانشور: فلکشن ہاؤس لاہور 2005ء ص 157
- 24- ایضاً ص 162
- 25- محمد اقبال مجددی: تہنیت صحیفہ لاہور جولائی 1972ء ص 75

دو جا حصہ

شعبہ پنجابی دا تحقیقی کم - مقالات ایم اے پنجابی

سال 2003ء

☆ پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زہد

Abstract

In this article, the writer has given the detailed introduction of the theses of M.A. Punjabi, which were submitted in the year 2003. The article is helpful for the research scholars who require the basic information of these topics as well as the topics of the same nature. In the past, there was tradition of one line introduction which was not much helpful for the researchers, but now for the first time a detailed introduction is given along with the analysis of the articles.

پنجاب یونیورسٹی وچ شعبہ پنجابی 1970ء وچ قائم ہویا۔ ایم اے دی کلاس شروع ہونداں سار پہلے سال ایس گل دی لوڑ محسوس ہون لگ پئی کہ پنجابی زبان تے ادب بارے تحقیق دی روایت قائم کرنا ات ضروری اے۔ کیوں جے ماضی وچ پنجابی نہ تے کدے تدریس دی زبان رہی تے نہ ای دربار سرکار دی سرپرستی پٹھہ تحقیق دی روایت قائم کرن ول توجہ دتی گئی۔ یونیورسٹیاں تدریس ای نہیں بنیادی طور تے تحقیق دے ادارے ہونداں نیں تے وڈیاں کلاساں

وچ تدریس وچ وی تحقیق دا انداز ہوندا اے۔ ایہو وجہ اے کہ ایم اے دی سطح اُتے ہر سال طلبہ دی قابل ذکر تعداد تحقیقی مقالے لکھن لئی مانگھدی اے پر ہر سال وکھو وکھو موضوعات اُتے تحقیقی مقالے صرف اوہناں طالب علماں توں لکھوائے جاندے نیں جیہڑے تحقیق دا مزاج رکھدے ہوں۔ تحقیق دا ایہہ کم بھانویں وکھو وکھو طالب علم اپنی اپنی صلاحیت دے مطابق کردے نیں تے ہر کسے دا اسلوب تے معیار اک دو جے توں وکھ ہوندا اے، پر جدوں ایہناں مقالیاں نوں اک سیدھ وچ رکھ کے تکیا جاوے تے ایہناں ساریاں وچ اک ایکتا وی دکھائی دیندی اے تے اوہ اے پنجابی زبان ادب تے ثقافت بارے تحقیقی حوالیوں کوئی نہ کوئی نویں گل، نویں معلومات، جیہدی روشنی وچ کئی ایہیے شاعر سامنے آ جاندے نیں جیہناں نے ساری حیاتی پنجابی شعر و ادب دی خدمت کیتی پر لاہور ورگے مرکز توں دور ہون کر کے اوہناں نوں چھپن چھپان دا موقع نہ مل سکیا تے نہ ای اوہناں نوں اوہ ماننا ملی جیہدے اوہ حقدار سن۔ ایسے طرح کئی کتاباں منظر عام اُتے آ جاندیاں نیں جیہناں دے متن اُتے غور کرن نال علم و ادب دے اکوں کئی چراغ روشن ہو سکدے نیں۔ اپنی تہذیب تے ثقافت وچ عہد بہ عہد ہون والیاں تبدیلیاں بارے جانکاری لہج جاندی اے جیہڑی بنیادی طور تے لوکائی دی ذہنی صورتحال دی عکاسی کردی اے۔ لوکائی دی سوچ حیاتی گزارن دے انداز تے تاریخ دے سفر دوران آؤن والے بعض ایہیے واقعات ریکارڈ وچ آ جاندے نیں جیہڑے عام طور تے تاریخ دانوں دیاں تکھیاں نظراں توں وی اوہلے رہ گئے ہوندے نیں۔ ادب ایہناں نوں غیر محسوساتی طریقے نال انج اپنے کلاوے وچ لے لیئدا اے کہ ایہہ ماضی دی سچی کوہی بن کے ادب پاریاں نوں ہمیشہ دی زندگی دے جاندے نیں۔ یافیر ادب پاریاں راہیں ایہہ حقیقتاں آؤن والے سہ دے تاریخ دانوں زمانے دی گرد تھلے لگے ہوئے سچ نوں سامنے لیان دا بھجا دیندیاں نیں۔ ادبی حوالیوں ایہیے مقالیاں دی اک اہمیت ایہہ وی بندی اے کہ ایہناں راہیں اپنی بولی دالسانی پکھوں مطالعہ وی بڑی آسانی نال کیتا جاسکدا اے، جیہدے نال مختلف سمیاں وچ ہون والیاں تبدیلیاں دی دس پائی جاسکدی اے۔ انج اکھان محاوریاں، ضرب المثلّاں تے ون سونیاں اصطلاحواں راہیں زندہ رہن والی لفظاں تے لوک دانش دا سفر جاری رہندا اے۔ ایس پس منظر وچ اتھے جیہڑے مقالیاں دا تعارف کروایا جا رہیا اے اوہناں وچ ایہہ سارا کجھ موجود اے۔

ایس توں پہلے کھوج دے شارے نمبر 51 وچ ”شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی دا تحقیقی کم (اک جانکاری)“ دے سرناویں پیٹھ ایم۔ اے پنجابی دے سطح اُتے لکھے جان والے 1971ء توں 2002ء تک دے 192 مقالیاں دا تعارف پیش کینا جا چکیا اے پر بہت ای مختصر انداز وچ۔ جدوں کہ ایس مقالے وچ 2003ء دے تحقیقی مقالیاں بارے جانکاری تفصیل نال دتی جا رہی اے تاں جے تحقیق دے میدان وچ آگے ودھن والیاں نوں اکونظر وچ مقالے بارے بنیادی معلومات مل جان تے اوہ اپنی ضرورت دے مطابق لوڑیندا حوالہ یا مواد آسانی نال حاصل کر سکن۔ کوشش کیتی گئی اے کہ ہر مقالے دی باب ونڈ نال اوہدے صفحے وی دس دتے جان تاں جے پڑھن والیاں نوں اک نظر وچ ای اندازہ ہو جاوے کہ مطلوبہ موضوع اُتے مزید کم کرن لئی ایس موجود تحقیقی مواد توں کئی گو مدد تے رہنمائی مل سکدی اے۔ ایس پہلو نوں ہور زیادہ مفید بنان لئی ہر مقالے دی اہمیت دے حوالے نال تھوڑے تھوڑے لفظاں وچ اپنی رائے دا اظہار وی کر دتا گیا اے۔ [دے اندر دتی گئی معلومات ساڈے اپنے ولوں ادا اے۔]

مقالات

(1) احمد راہی حیاتی تے شاعری — کل صفحے: 98

مقالہ نگار: رنگ علی — نگران: ڈاکٹر نبیلہ عمر

باب ونڈ: پہلا باب	ص 10-23
(الف) احمد راہی دی حیاتی	ص 10-17
(ب) [احمد راہی دے عہد دے] سیاسی تے سماجی حالات	ص 18-23
دوجا باب:	ترقی پسند تحریک تے احمد راہی
تیسرا باب:	[جدید نظم دی نورتے احمد راہی دی شاعری]
چوتھا باب:	احمد راہی دی شاعری [تنقیدی ویرا]

جدید پنجابی نظم دے حوالے نال احمد راہی اک معروف ناں اے۔ اجوکی صدی وچ آؤن والے سیاسی انقلابات نوں اوہناں بڑا نیڑے ہو کے تکیا تے اوہناں دے نتیجیاں نوں

اپنی شاعری وچ بڑی خوبصورتی نال پیش کیتا۔ ایس مقالے وچ احمد رانی ہور ان دی شاعری دا مطالعہ اوہناں دے عہد دی سیاسی سماجی صورتحال نال ہون توں وکھ اوہناں دی شاعری دا تنقیدی ویرواوی شامل اے۔ درمیانے درجے دا مقالہ اے۔

(2) پروفیسر شارب دی پنجابی ادبی سیوا — کل صفحے: 174

مقالہ نگار: نصرت سردار — نگران: ڈاکٹر سعید بھٹا

ونڈ: مڈھلی گل ص 4-1

باب 1: پروفیسر شارب حیاتی تے لکھتاں ص 41-5

(الف) حیاتی تے حالات: ص 6-20، (ب) لکھتاں دی جان پچھان:

ص 21-32، (ج) شارب سمکالیاں دی نظر وچ: ص 33-41

باب 2: شارب دی شاعری ص 106-42

(الف) نظم نگاری: ص 43-71، (ب) غزل کوئی: ص 72-85،

(ج) کافی: ص 86-106

باب 3: شارب بحیثیت نوک لورسٹ ص 137-107

(الف) ڈھولے: ص 110-119، (ب) ماہیا: ص 120-124،

(ج) دستکاریاں: ص 125-127، (د) ٹھپہ سازی: ص 128-129

(ه) پنجابی کی باریں: ص 130-131، (و) بولیاں: ص 132-137

باب 4: پھنکل لکھتاں ص 152-138

(الف) تنقید نگاری: ص 139-146، (ب) افسانے: ص 147-149

(ج) ہڈ بیتی: ص 150-152

باب 5: شارب دی پنجابی دین ص 157-153

ضمیمے ص 167-156

سومے ص 174-168

پروفیسر شارب پنجابی زبان تے ادب دے میدان وچ پہلے شارب انصاری دے ماں

نال مشہور ہوئے تے بعد وچ پروفیسر شارب - اوہ نظم غزل تے کافی دے شاعر ہون دے نال نال محقق تے نقاد وی سن - اوہناں دے کہتے کم بارے جانکاری توں وکھ ایس مقالے دی اک خوبی ایہہ وی اے کہ مقالے دے اخیر وچ شارب دیاں تعلیمی سنداں دیاں نوٹوں کا پیاں دا عکس دتا گیا اے تے نال ای اوہناں دی شخصیت تے شاعری بارے بزرگ شاعر افضل جعفری ہوراں دے ہتھ لکھتی تاثرات وی شامل نیں -

(3) تحصیل وزیر آباد دا لوک ادب — کل صفحے: 132

مقالہ نگار: امتیاز علی ڈھلوی ---- نگران: خالد ہمایوں

باب ونڈ:	دیناچہ	ص 7-9
پہلا باب:	تحصیل وزیر آباد دا تاریخی پچھوکر	ص 10-15
دوجا باب:	تعلیمی تے انتظامی اداریاں بارے معلومات	ص 16-20
تیجا باب:	تاریخ دے دوسہری ورتے	ص 21-27
چوتھا باب:	خاص خاص تھاواں	ص 28-35
پنواں باب:	علمی تے ادبی شخصیتاں	ص 36-48
چھیواں باب:	شعری تے نثری لوک ادب	ص 49-131
	کتابیات	ص 132

تحصیل وزیر آباد پنجاب دی اک معروف تحصیل اے جہنے علمی ادبی دنیا وچ کئی نامور شاعر پیدا کیئے - اک لحاظ نال ایہہ صنعتی شہر وی اے - صنعتی ترقی نے ایہتھوں دے لوکاں دی حیاتی اُتے جیہڑے اثرات مرتب کیئے اوہناں دا عکس ایہتھوں دے لوک ادب اُتے ویکھیا جاسکدا اے - وزیر آباد دے مختصر تاریخی پچھوکر وچ ایہتھوں دے شعری تے نثری لوک ادب دی تفہیم دے حوالے نال سلاہن یوگ تحقیقی کم اے -

(4) سب تحصیل ماموں کانجن والوک ادب — کل صفحے: 108

مقالہ نگار: عدنان حیدر قادری — نگران: خالد ہمایوں

4-1 ص	آپس دی گل	ونڈ:
5 ص	سب تحصیل ماموں کانجن والتعارف	
7-6 ص	ناؤن کمیٹی ماموں کانجن	
13-8 ص	ماموں کانج دے سیاسی حالات	
16-14 ص	سواری	
20-17 ص	جامعہ تعلیم الاسلام ماموں کانج	
32-21 ص	قطب عالم حضرت فضل شاہ	
40-33 ص	حضرت پیر ماموں کانجن	
45-41 ص	میاں احمد حسین حسو والیا	
51-46 ص	حضرت شیر محمد صاحب (پھوساں والی سرکار)	
54-52 ص	کور کمانڈر لیفٹیننٹ جنرل مشتاق حسین	
55 ص	عبدالحمید سندھیلہ (ستارہ جرات)	
59-56 ص	محمد افضل (قومی فٹ بالر)	
63-60 ص	ماموں کانجن دے سینکاں دے رسم تے رواج	
70-64 ص	ماموں کانجن دے لوکاں دی توہم پرستی	
73-71 ص	13 مارچ 1988ء دا واقعہ	
79-74 ص	اک گنجے دی کہانی	
99-80 ص	وارتر ہانے بھونے	
102-100 ص	حضرت یوسف واقصہ	
108-103 ص	ڈھولے تے ماچے	

لاہور ورگے علمی ادبی مرکز توں دور بیٹھے شاعراں دا کلام چھپن چھپان تے میڈیا دی

سہولت نہ ملن پاروں گھے کوڈیاں رل جاندا اے۔ ایہو حال لوک ادب دا اے جدوں کہ کسے وی علاقے والو لوک ادب اوتھوں دے وسیرکاں دی نفسیات نوں سمجھن وچ بنیادی کردار ادا کردا اے۔ ویکھن وچ پنجاب دے وکھو وکھ علاقیاں وچ اکوجہیاں رسماں ریتاں تے لوک صفیاں نظر آؤندیاں نیں پر ہر علاقے دی مٹی دی خوشبو تے اوتھوں دی لوکائی دی حیاتی واکس اوہنوں دوجے علاقے توں وکھ کردا اے۔ پنجاب دے دوجے ضلعیاں تے تحصیلاں توں ایہو وکھراپن ایس مقالے وچ نظر آؤندا اے۔ مقالے دے وکھو وکھ باب بنان دی تھاں مسلسل اکو باب وچ سارا کجھ سمیٹ دتا گیا اے۔ درمیانے درجے دی تحقیق قرار دتی جاسکدی اے۔

(5) سلیم شاہد دی سوئی داویروا — کل صفحے: 119

مقالہ نگار: ارم شبیر — نگران: ڈاکٹر سعید بھٹا

- باب ونڈ: پہلا باب: سلیم شاہد، حیاتی تے شخصیت ص 1-31
 (الف) سلیم شاہد دی حیاتی دے حالات تے واقعات: ص 2-19، (ب) لکھتاں دی
 جان پچھان: ص 20-23، (ج) سلیم شاہد سمکالیاں دی نظر وچ: ص 24-31
 دو جا باب: سوئی مہینول دی کہانی سلیم شاہد دی زبانی ص 32-51
 تیجا باب: سلیم شاہد دی سوئی داویروا ص 52-116
 سوے ص 117-119

پنجاب دے رومانوی قصیاں وچوں سوئی دے قصے نوں ایس پکھوں وی شہرت حاصل اے کہ ایہہ دو وکھو وکھ دھرتیاں دے تہذیبی ملاپ واقعہ اے۔ قربانی، وفاتے مر کے زندہ رہن دی داستان اے۔ کئی نامور تے گننام شاعراں ایہدے تے طبع آزمائی کیتی پر سید فضل شاہ توں اگے کوئی نہ نکل سکيا۔ سلیم شاہد نے وی ایہہ قصہ روایتی انداز وچ لکھیا۔ مقالہ نگار نے شاعر دے فکر فن اُتے جاندار تبصرہ کیتا اے۔

(6) صوفی عبدالرحیم مسکین — کل صفحے: 160

مقالہ نگار: سائرہ بانو — نگران: خالد ہمایوں

باب ونڈ: دیباچہ	ص 4-7
پہلا باب: عبدالرحیم مسکین دے حالات زندگی	ص 8-95
دو جا باب: عبدالرحیم مسکین دے ویلے دے سیاسی سماجی تے شعری رجحانات	ص 96-126
تیجا باب: عبدالرحیم مسکین دی شاعری دافنی تے فکری جائزہ	ص 127-155
چوتھا باب: ملدی گل — حوالے — کتابیات	ص 156-160

پنجابی زبان دے ان گنت شاعر جیسے نہیں جیہناں اپنے سے دیاں چالو سیاسی سماجی تحریکاں توں نہ صرف متاثر ہو کے ادب تخلیق کیتا سگوں اوہناں تحریکاں نوں پروان چڑھان وچ وی اہم کردار ادا کیتا پر ویلا لکھن دے مال مال اوہ ناقدری دا شکار ہو گئے۔ صوفی عبدالرحیم مسکین وی ایسے شاعر اں وچوں نہیں۔ ایسے مقالے وچ خاکسار تحریک مال سمبندھ رکھن والے ایسے شاعر دے تعارف، سیاسی سماجی حالات دے پس منظر وچ اوہناں دی شاعری دافنی تے فکری جائزہ پیش کیتا گیا اے۔

(7) لاہور دے بالائیاں دیاں لوک کھیڈاں — کل صفحے: 94

مقالہ نگار: حافظ محمد شاہد شیری — نگران: خالد ہمایوں

جیویں لوک گیت پکھلیاں نسلاں دی صدیاں بدھی تہذیبی تے سماجی حیاتی دے تجربات دا نچوڑ پیش کرن دے مال مال ہر عہد دی موجود نسل نوں غیر محسوساتی طریقے مال بہت کجھ سکھا رہے ہوندے نہیں۔ ایسے طرح لوک کھیڈاں راہیں بال اپنی اپنی عمر مطابق بہت کجھ سکھن دے عمل وچوں گزر دے نہیں۔ لاہور صدیاں توں علم ادب تے تہذیب و ثقافت دا مرکز چلیا آ رہیا اے تے مختلف نسلاں دے اک جگہ جمع ہو جان مال ثقافت دی اک سانجھی جیہی حیاتی دا من کچھواں نک نقشہ پیش کردا اے۔ ویکھن وچ ایہہ لوک کھیڈاں پنجاب دے دکھو دکھ دیہاتاں وچ وی مل جاندیاں نہیں پر لاہور تے مضافات دے بالائیاں دی نفسیات وچ واضح فرق نوں ظاہر

کر دیاں نہیں۔ ایسے مقالے راہیں لہجہیاں حقیقتناں دا مطالعہ کیتا جاسکدا اے۔

(8) لہور دے وسنیکاں دی توہم پرستی — کل صفحے: 75

مقالہ نگار: عرفان علی فانی — نگران: خالد ہمایوں

لاہور صدیاں توں تعلیمی، تہذیبی، ثقافتی مرکز ہون کر کے ان گنت نسلاں نوں ۶ تھے آکے آباد ہون لئی پرینا دیندار ہیا اے۔ وکھو وکھو نسلاں، قبیلیاں تے قوماں دی سانجھ نے ایتھوں دے رہن سہن والیاں دی حیاتی اُتے بڑے گہرے اثرات مرتب کیتے۔ خاص طور تے مختلف عقیدیاں تے مذہباں دے حوالے نال رنگا رنگی ایتھوں دے وسنیکاں دے مزاج دا حصہ رہی اے۔ ایسے طرح توہم پرستی دے پرچھانوئیں وی کسے نہ کسے انداز وچ انسانی حیاتی دے نال سفر کر دے آ رہے نیں۔ سگوں جے ایہہ آکھیا جاوے کہ آج دے ترقی یافتہ دور وچ وی کجھ ایسے وہم تے رسماں اپنے پورے رنگ روپ نال موجود نیں تے غلط نہیں ہووے گا۔ ایسے مقالے وچ ایہناں بارے جانکاری دین دی کوشش کیتی گئی اے۔ مقالے وچ بھانویں گہرائی نہیں تے روایتی درجے دی تحقیق اے پر فیروئی کجھ بنیادی گلاں ول دھیان دو اندا اے۔

9- مجلس شاہ حسین لہور — کل صفحے: 88

مقالہ نگار: عرشی ارشاد — نگران: ڈاکٹر سعید بھٹا

باب ونڈ:	مڈھلی گل	ص 1-4
پہلا باب:	مجلس شاہ حسین دا چھوکر	ص 5-18
دوجا باب:	مجلس دی تاریخ	ص 19-38
تیجا باب:	شاہ حسین کالج لہور	ص 39-49
چوتھا باب:	مجلس دیاں چھپتاں دا ویروا	ص 50-81

(الف) کلاسیکی شاعری: ص 51-53، (ب) جدید شاعری: ص 54-61،

(ج) ڈرامے: ص 62-64، (د) تنقید: ص 65-69، (ه) ترجمے: ص 70-75،

(و) فارسی کتاباں: ص 76-77، (ز) سوونیر: ص 78-81

پنچواں باب: مجلس شاہ حسین دی پنجابی نوں دین ص 82-84

سوے تے ضمیمے ص 85-88

معروف پنجابی صوفی شاعر دے ماں تے قائم کیتی ”مجلس شاہ حسین“ نے اپنے قیام توں لے کے آخری ساہواں تک پنجابی زبان تے ادب دی جیہڑی خدمت کیتی، ایہہ مقالہ بنیادی طور تے اہدی جا نکاری مہیا کر دے۔ مجلس دے تحت چھپن والے ادب وچ کلاسیکی شاعری، جدید شاعری، ڈرامے، تنقید تے ترجمے شامل نیں۔ پنجابی توں اردو تے انگریزی ترجمہ کروا کے چھاپیاں جان والیاں کتاباں وچوں شاہ حسین دیاں کافیاں دا انگریزی ترجمہ ”از غلام یعقوب انور“ مختلف کشمیری شعرا دیاں نظماں دا انتخاب ”زر گل“ دا اردو ترجمہ، ڈاکٹر لاجپت دے ڈاکٹریٹ دے مقالہ دا ترجمہ پنجابی دے صوفی شاعر دے ماں مال، کلام بابا فرید دا انگریزی ترجمہ از مقبول الہی تے احمد سعید بنگالی دے ڈرامے دا ترجمہ ”جنگل وارا کھا“ از نجم حسین سید ذکر یوگ نیں۔ شاہ حسین دی حیاتی دے اک اہم ماخذ ”حقیقت الفقراء“ دا پنجابی ترجمہ وی متعارف کروایا گیا۔ مقالے دے آخر وچ مجلس شاہ حسین دی ممبر شپ دے فارم واکس تے ورتیاں گئیاں کتاباں توں وکھ گل بات راہیں معلومات دین والے لکھاریاں دے ماں وی شامل نیں۔ بھانویں اج مجلس شاہ حسین عملی طور تے مک مکا چکی اے پر ایہہ مقالہ مجلس دے کماں دے حوالے مال اہم دستاویز اے۔

10- میاں محمد بخش دی سوہنی، تحقیقی تنقیدی ویروا — کل صفحے: 74

مقالہ نگار: شانلہ فاروق — نگران: ڈاکٹر سعید بھٹا

باب ونڈ: مڈھلی گل ص 2-5

پہلا باب: میاں محمد بخش دی حیاتی تے لکھتاں ص 6-20

(الف) میاں محمد بخش دی حیاتی: ص 7-15، (ب) لکھتاں: ص 16-20

دوجا باب: [قصہ] سوہنی مہینوال دی ریت میاں محمد بخش تیکر ص 21-41

تیجا باب: سوہنی مہینوال دی کہانی میاں محمد دی زبانی ص 42-48

چوتھا باب: سوئی مہینول دا ویروا ص 49-70

ورتیاں کتاباں ص 71-74

حضرت میاں محمد بخش "قصہ سیف الملوک دے لکھاری ہون نا طے کسے تعارف دے محتاج نہیں پر بہت گھٹ لوک ایس حقیقت توں جانو نہیں کہ میاں صاحب نے کئی دو جے قصے وی نظمائے جیہناں وچ سوئی وی شامل اے۔ ایہہ قصہ سیف الملوک دے مقابلے یا مثل دا نہیں اے۔ انج لگدا اے جیویں ایہہ میاں صاحب دی ابتدائی شاعری اے۔ مقالہ نگار نے قصہ سوئی دی روایت میاں صاحب دے عہد تک تلاش کرن دے نال نال قصے دا فکری فنی ویروا پیش کرن دی خوبصورت کوشش کیٹی اے۔ آخر وچ ورتیاں گکیاں کتاباں دی فہرست وی شامل اے۔

11- ہیر چگتا۔ سودھ تے ویروا — کل صفحے: 109

مقالہ نگار: ادا علی — نگران: ڈاکٹر سعید بھٹا

باب ونڈ: پہلا باب: چگتے دی حیاتی دے حالات ص 1-20

(الف) تاریخی پچھوکر: ص 2-10، (ب) چگتے دی حیاتی: ص 11-20

دوجا باب: ہیر ادب دی ریت چگتے تیکر ص 21-2

(الف) فارسی قصے: ص 22-25، (ب) عربی قصے: ص 26-27، (ج) ہندی قصے:

ص 28-29، (د) پنجابی قصے: ص 30-42

تینجا باب: ہیر دی کہانی، چگتے دی زبانی ص 43-50

چوتھا باب: ہیر چگتے دا متن ص 51-85

(الف) متن: ص 52-72، (ب) بندوار فرہنگ: ص 73-85

پنجاں باب: ہیر چگتے دا [تنقیدی] ویروا ص 86-105

سوے ص 106-109

ہیر دا قصہ اپنے اندر صدیاں توں پنجاب دے وسیلکاں لئی دلچسپی دا سامان رکھدا آیا اے۔ ان گنت شاعراں نے ایس پریم کہانی نوں اپنے اپنے انداز وچ لکھیا۔ پروارث شاہ دے

سامنے کسے دادیوا نہیں بلایا۔ جدوں کہ زبان و ادب دے حوالے مال بہت سارے شاعراں دے قسے معیاری ہون دے باوجود اکھوں اوہلے رہے۔ ہیر چگتا وی ایہناں وچوں اک اے۔ ایس مقالے وچ چگتا تے اوہدے لکھے ہوئے قصہ ہیر دا تنقیدی جائزہ پیش کرن دے مال مال متن دی سو دھکاری وی شامل اے۔

(12) قادر یار: اے کرٹیکل انٹروڈکشن (ایم۔ اطہر طاہر) دا پنجابی وچ ترجمہ۔ کل صفحے: 84

مقالہ نگار: اکبر علی — نگران: خالد ہمایوں

باب ونڈ: پہلا باب: پنجابی تے منہ زبانی	ص 11-21
دو جا باب: کجھ مشتبہ (مشکوکاں)	ص 22-27
تیجا باب: [معراج نامے]	ص 28-35
چوتھا باب: قادر یار دا معراج نامہ	ص 36-44
چھیواں باب: ہری سنگھ نلوادی وار	ص 45-46
ستواں باب: روزہ نامہ	ص 47-59
یارواں باب: پورن بھگت	ص 60-84

قادر یار پنجاب دے پنڈاں وچ پڑھیا جان والا بہت ای مشہور شاعر اے۔ معروف لکھاری تے دانشور اطہر طاہر ہوراں انگریزی وچ قادر یار دے کم دا تنقیدی حوالیوں تعارف لکھیا۔ ایہہ مقالہ بنیادی طور تے اوہدا پنجابی ترجمہ اے جیہڑا قادر یار دے فکر نونوں سمجھس لئی کجھ نویں پہلو سامنے لیاند اے۔ پنجویں، اٹھویں، نویں، دسویں تے بارھویں باب دا ترجمہ نہیں کیتا گیا۔

۶ تھے جیہناں مقالیاں بارے جانکاری دتی گئی اے ایہہ سارے دے سارے شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی اوری انٹیل کالج دی سیمینار لائبریری توں وکھ پنجاب یونیورسٹی لائبریری نیوکیسپس وچ وی ویکھے جاسکدے نیں۔

بابا فریدؒ تے اوہناں دے کلام دے انگریزی ترجمے

☆ ظہیر احمد شفیق

Abstract

Bāba Farid is the first Punjabi Sufi poet. Besides his widely recognition for his mystic service and excellence in this part of Asia, he is also known for his literary contributions especially for his mystic poetry. Given the importance of his poetry, a lot of people have rendered his work into English.

This article presents a comparative study of the six different translations of Baba's poetry. The style and diction of Baba Farid's poetry have been discussed in details in the beginning of the article whereas in the end, it has been concluded that the translation of Baba's work by Muzaffar A. Ghaffar is the best of all available translations.

بابا فرید سلسلہ چشتیہ دے ایسے منکھ نہیں جیہناں نے پنجاب تے پنجابیاں نوں نہ صرف جیون داچھ دیا سگوں اپنے نملے بولاں راہیں ساڈی ماں بولی نوں اجیہا شہکار یا کہ اوہدے سپہن نوں صدیاں دی مار دھاڑتے زمانے دی بے قدری وی گھٹ نہ کر سکی۔ بابا جی نے پنجابی زبان و ادب وچ صوفیانہ شاعری دی اک سلکھنی روایت دائدھ مھیا جیہدا گھیرا ویلے دے مال مال وصال ہوندا چلا گیا تے ایہدے وچ کوئی شک نہیں پئی پنجابی زبان وچ خدا نوں جانن سمجھن تے اوہنوں پالین لئی ایہتوں دی لوکائی نوں عشق تے محبت دی راہ بابا فرید ای وکھالی اے۔ کیوں جے اوہناں تصوف دی بنیاد عشق الہی دے تصور اے تے قائم کیتی۔ ایہدے لئی اوہ عشق مجازی دی وی لوڑ محسوس

☆ لیکچرار شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

نہیں کر دے۔ اوہناں اپنی فکر دی اساری صرف نظریاتی بینہاں اُتے ای نہیں اساری سگوں ایہہ عملی اوراک دیاں گلاں سن۔ ایہہ تے اک صوفی دے من اُتے واپرن والیاں جیہیاں حقیقتناں سن جیہناں وچ سانوں کدھرے جذب تے مستی دارنگ وکھالی دیندا اے تے کدھرے توحید تے عشق دی گل اے تے کدھرے بابا جی دی شاعری دا پیغمبرانہ لہجے والا رنگ وکھالی دیندا اے۔ ایہو وجہ سی کہ بعد وچ آؤن والے صوفی شاعر ایسے رنگ وچ رنگے جا پدے نیں جیویں سید افضل حیدر ”زندگی نامہ بابا فرید گنج شکر“ وچ لکھدے نیں:

”بابا فرید کی شعری روایت انداز سخن اور سوچ ہر لحاظ سے زندہ جاوید نظر آتی ہے۔

اُن کی روح بھگت کبیر، میراں، ہاشم شاہ، حافظ برخوردار، سلطان باہو، پیلو،

خواجہ فرید اور کئی دیگر صاحب حال صوفی شعراء کے ہاں بھی جلوہ گر ہے۔“ (1)

پر بابا جی دے بولاں وچ جیہڑا خاص ٹھہراؤ تے دھیما پن وکھالی دیندا اے اوہ کسے دو جے دے حصے وچ نہیں آیا۔ اوہ جذب تے مستی دے رنگ وچ وی شریعت توں وکھ نہیں ہوندے تے سنسار نوں سکھی کرن لئی رنگ و نسل تے مذہبی تقریق توں اُتے ہو کے انسانیت دی بنیاداں تے پیار، محبت و مڈن دا آہر کر دے نیں۔ اوہ اپنی ایس فکر دے پر چار لئی، جیسے ڈھنگ نال گل کر دے نیں کہ اوہناں دا عام جیہا بول وی اک پڑھے لکھے عالم فاضل توں اڈ اک سدھے سادھے بندے نوں وی اپنے لگن وچ لے کے اوہنوں سوچن تے مجبور کر دیندا اے۔ بقول ڈاکٹر آلم رانا:

”بابا جی دے سارے کلام وچ اک الہامی کیفیت دا احساس موجود اے تے

الہام دا اک وکھراتے نوں بکھلا جاو ہوند اے جیہڑا رسمی کاریگری دا محتاج نہیں

ہوند ا۔“ (2)

بابا جی دی زبان تے طرز عمل تے فکر دا ایہو جاو سی پئی اجودھن جیسے ویران علاقے ول ہندوستان دے طول و عرض توں لوکائی کھچی چلی آئی۔ بابا جی اک پاسے آؤن والیاں دی علمی تے روحانی پیاس بجھاندے تے دو جے پاسے سہمدی انسانیت دے دکھاں درواں اُتے پیار تے محبت دے پھاہے رکھدے گئے۔ ایہہ وی آکھیا جاندا اے کہ بابا جی دے خطاب ”گنج شکر“ دے پچھے اک وجہ بابا جی دی خاص کرامت توں ہٹ کے اوہناں دی زبان دی مٹھاس تے محبت دا ورتا را وی ہو سکدا اے۔ دراصل شیخ فرید نوں انسان تے انسانیت نال ڈاڈا پیار سی۔ خورے ایہہ وی

خالق مال محبت دا ای نمونہ سی۔ ایہو وجہ سی کہ جدوں بابا صاحب اپنے پیر و مرشد دی خانقاہ توں نکل کے ہانسی پہنچے تے اوتھے اوہناں دے دوالے لوکائی دی بھیڑ لگ گئی۔ دکھاں درواں دی ماری مخلوق اوہناں ول کچھی چلی آؤندی۔ اپنی ایس پہچان لئی اوہناں نوں کسے کرامت دی لوڑ نہیں سی۔ سکھ مؤرخ بلونت سنگھ آئند بابا فرید بارے بالکل سچ آکھیا:

”بابا فرید جیسے بزرگوں کو اپنا روحانی مرتبہ منوانے کے لیے کرامت کی ضرورت نہیں ہوتی۔ ان کے پاس وہ سب صفات تھیں جو کہ کسی صوفی کو انسانوں میں بے حد محترم اور پرستش کے قابل اور محبوب خدا بنا دیتی ہیں۔“⁽³⁾

خواجہ معین الدین چشتی ”دے مطابق خدا ہر اہل بندے مال محبت کردا اے جیہدے وچ دریا جیہی سخاوت، سورج جیہی کریم الفسفی تے دھرتی جیہی مہمان نوازی ہووے تے بابا جی دی ذات ایہناں صفتاں دا ای مظہر سی تے فیر اوہ خالق تے خلق خدا دے محبوب کیوں نہ ہوندے۔ اوہ اپنے خالق نوں راضی کرن دے مال پوری حیاتی خلق خدا دے مال جڑے رہے۔ بابا جی نوں ایہہ اعزاز وی حاصل اے بلکہ سلسلہ چشتیہ دی تاریخ دا اک اچھا اعزاز جیہڑا کسے ہور دے حصے وچ نہیں آیا کہ اوہناں نوں اوہناں دے پیر خواجہ بختیار کاکئی تے فیر پیر دے پیر خواجہ معین الدین چشتی ”مل کے دعا دتی۔ اوہ وی انج کے سچی بانہہ خواجہ غریب نواز دے ہتھ وچ تے کھی خواجہ قطب الدین بختیار کاکئی دے ہتھ وچ سی۔ بقول شبیر حسین چشتی:

”اوہناں دوہاں بزرگ ہستیاں اسماں ول مونہہ کر کے فریاد کییتی: یا جل اللہ
جلا لہ فرید کو قبول فرما کر درویش کامل کا مرتبہ عطا فرما۔ ندا آئی ہم نے فرید کو
قبول کیا، فرید یگانہ روزگار ہوگا۔“⁽⁴⁾

ایہو وجہ سی پئی بابا جی شریعت، طریقت تے روحانیت دے سارے اکتسابی تے غیر اکتسابی علماں وچ کمالاں نوں پیجے ہوئے سن۔ اوہ علم تے گیان دے چائن دے مال مال سلوک دی سکھیا وی لوکائی وچ وند دے رہے تے فیر اک ویلا اوہ آیا جدوں بغداد تے خراسان توں گھرے عالماں فاضلاں دے علمی نقطیاں دیاں گتھیاں اجودھن وچ آ کے سلجھدیاں سن۔ بابا فرید دے اشلوک وی اُچ پدھر دی سوچ تے فکر دے حامل نیں کیوں جے اوہناں دی بنیاد قرآن تے سنت اُتے رکھی گئی اے۔ دراصل اوہ اسلامی تہذیب دے شاعر سن۔ ایس توں اڈ اوہناں نوں پنجابی

صوفی شاعراں واجد امجد تے پنجابی صوفیانہ شاعری دے موڈھی ہون داوی اعزاز حاصل اے۔
 اوہناں دے ہر اشلوک وچ اک مکمل مضمون سمایا ہویا اے۔ بلونت سنگھ انند دے بقول:
 ”ہر اشلوک اپنی جگہ پر ایک مکمل اکائی ہے اور اس میں کسی ایک خیال یا تحریر
 کی پوری وسعت سما گئی ہے۔ وہ اپنے فلسفیانہ خیالات کو جذبات میں ڈھال
 دیتے ہیں اور تشبیہات اور استعارات کے ذریعے اپنے مفہوم کی ترسیل
 ان پڑھ لوگوں تک بھی کر دیتے ہیں۔“⁽⁵⁾

اگرچہ بابا فرید نے اپنی گل کہن لئی تشبیہاں کولوں عام شاعراں طرح کم نہیں لیا۔ اوہناں
 دا انداز بیان سدھا سادہ تے براہ راست اے تے اس انداز وچ ای اوہناں شریعت تے طریقت
 دے سارے رنگ بیان کر چھڈے نیں تے اثر انگیزی وی اپنی تھاں قائم رہی۔ اسیں آکھ سکے
 آں کہ بابا فرید پہلے صوفی شاعر نیں جیہناں کول شریعت، طریقت دے نال نال تصوف دے
 مختلف سلاسل دے تقریباً سارے عقیدے تے نقطہ نظر ملدے نیں، جتھے شریعت دی گل ہووے
 او تھے اوہناں دا ایہہ اشلوک بندے نوں غفلت توں جگاؤندا دکھالی دیندا اے:

فریدا بے نماز کتیا ایہہ نہ بھلی ریت
 کبھی چل نہ آیا پنچے وقت مسیت⁽⁶⁾

والوں کئی پل صراط، کنیں نہ سنی آء
 فریدا کوی پوندی ای کھڑا نہ آپ گہاء⁽⁷⁾

ایہناں اشلوکاں وچ بابا ہوریں سانوں مکمل طور تے اسلامی تہذیب تے شریعت اُتے
 کار بند تے خدا دا اوہو تصور پیش کر دے دکھالی دیندے نیں جس تاںیں اپن لئی نماز باجماعت،
 روزہ، فرشتے، پل صراط ورگیاں اوکڑاں تے منزلاں سامنے آؤندیاں نیں تے جدوں اوہ ایہہ
 آکھدے نیں:

فریدا رتی رت نہ نکلے جے تن چیرے کوء
 جوتن رتے رب سیوں تن تن رت نہ ہوئے⁽⁸⁾

آپ سنواریں میں ملیں میں ملیاں سکھ ہوئے
 فریدا جے توں میرا ہوئے رہیں سبھ جگ تیرا ہوئے⁽⁹⁾

تے فیر اوہ سانوں حقیقت دے پردے چاک کر دے تے اپنے معشوق دے رنگ وچ رنگے
 ہوئے اک مکمل صوفی دکھائی دیندے نیں۔ ایس توں اگے ٹریے تے بابا جی سانوں صلح کل دے
 حامی لوکائی دے دکھ درد و مڈن والے اوہناں دے دکھاں نوں اپنے دکھ چا پدے ہوئے سبھ دا بھلا
 تے سبھ دی خیر دا بابا پا کے رنگ نسل تے مذہبی فرقیاں دی رنگا رنگی توں اُتے ہو کے سہکدی
 انسانیت دے زخماں اُتے محبت دے پھاہے دھر دے دکھائی دیندے نیں۔ اتھے اوہ انسان تے
 انسان دے پیراں پٹھ آؤن والی دھرتی نوں وی برا کہن تے منع فرماندے نیں سگوں جیہڑا
 اوہناں نوں دکھ دین دی گل کردا اے اوہدے لئی وی بھلائی تے خیر دی دعا کردے دکھائی
 دیندے نیں:

فریدا جوتیں مارن مکیاں تنہاں نہ ماریں گھم
 آنپڑے گھر جائیکے پیر تنہاں دے چُم⁽¹⁰⁾

ایسے طرح ای بابا جی کول عاجزی تے انکساری دا انگ انج دکھائی دیندا اے

فریدا کالے مینڈے کپڑے کالا مینڈا ویس
 گناہیں بھریا میں پھراں لوک کہن درویش⁽¹¹⁾

اپنی ذات دی ایس طرح ننڈیا کرن توں علاوہ بابا جی نے لوکائی توں لگ چھپ کے
 عبادت کرن نوں وی سلاہیا اے۔ کیوں جے اندر دا ہمیر ایس ای عبادت مال مکدا اے جس وچ
 نہ دکھاوا ہووے تے نہ ای ریا۔ بابا جی آکھدے نیں:

فریدا کنھ معلّا، صوف گل، دل کاتی گرووات
 باہر دے چاننا، دل اندھیاری رات⁽¹²⁾

بابا جی دی شاعری دے ایہناں سارے انگاں نے مل کے اوہناں دے کلام دی اثر
 انگیزی نوں سکھرتے اپڑا چھڈیا اے۔ اوہناں دے کلام تے فکر دارنگ مسلم تے غیر مسلمان
 ساریاں اُتے اکو جیہا چڑھیا دکھائی دیندا اے۔ اوہناں نوں ہندوستان بھردی لوکائی اپنا پیر گروتے
 سادھو مندی اے۔ انج دے ایس دور وچ بابا جی ورگے صوفی دی ات لوڑا اے جیہڑا لوکائی دے

دکھ درد و مژن دے نال نال اوہناں نوں حقیقت دا پیغام سناوے۔ بابا جی دے کلام وچ انسانی جیون لئی قدم قدم تے سچے سبق دی رنگارنگی تے اثر انگیزی پاروں اوہناں دے کلام (اشلوکاں) دے دوجیاں زباناں وچ ترجمے ہو چکے نیں۔ جیہناں وچ انگریزی زبان دے ترجمے خاص اہمیت دے حامل نیں۔ ساڈا اپنے ایس مضمون وچ اصل مقصد تے اوہناں دے کلام دے انگریزی زبان وچ ہون والے ترجمیاں دا ویروا کرنا ای سی، پر ایس توں پہلاں بابا جی دے کلام دے خاص پہلوواں دا ذکر کرنا ایس لئی ضروری سمجھیا گیا تاں جے ایہہ گل نتر کے سامنے آ جائے پئی اوہناں دے کلام نوں دوجیاں زباناں وچ ترجمیاں دی ضرورت کیوں پیش آئی۔ بابا فرید دے کلام دے انگریزی وچ ترجمیاں دے حوالے نال ہن میکسر جیہڑیاں کتاباں چھپ کے سامنے آئیاں نیں اوہناں دی تفصیل انج اے:

- 1- Couplets of Baba Farid, translated by Maqbol Elahi, 1967
- 2- Songs of Sheikh Farid, (The Sloks) translated by Ernest Trumps, 1968.
- 3- Great Sufi Wisdom Baba Farid, translated by Prof. Saeed Ahmad, 2004.
- 4- Hymns of Baba Fareed Shakar Ganj, translated by S.S. Khalsa, B.M. Sagar, G.S. Talib, 2005
- 5- Baba Farid Ganj Shakar by Muzaffar A. Ghaffar, 2006
- 6- Our Legendary intellectuals by Sajjad Sheikh

پہلی کتاب جیہڑی Couplets of Baba Farid دے نال 1967ء وچ مجلس شاہ حسین لاہور ولوں چھپی۔ ایہدے مترجم مقبول الہی نیں۔ 107 صفحیاں دی ایس کتاب وچ بابا فرید دے 133 اشلوکاں تے چار بانیاں دا انگریزی ترجمہ کیتا گیا اے۔ کتاب وچ اصل متن تے ترجمہ آمنے سامنے دتا گیا اے۔ مترجم نے ایہدے وچ مفہومیہ انداز اختیار کیتا اے۔ مفہوم بیان کرن دے دوران اکثر اک مصرعے دا ترجمہ دو متن سطران وچ بیان کیتا گیا اے، وگنی ویکھو:

جند ووہٹی مرن ور لے جاسی پرنائے
آپن ہتھیں جوں کے کے گل گئے دھائے

ترجمہ:

Life is wife and Death her Husband

Husband takes his wife away

After yes to his proposal

How can She wuld back the day⁽¹³⁾

ایس اشلوک دے ترجمے وچ مترجم نے مفہوم نوں کافی حد تک واضح کر دتا اے۔ پر باباجی دے اشلوک والا تاثر تے چاشنی کدھرے دکھائی نہیں دیندی، پر ایس ترجمے وچ ایہہ گل سلاہن جوگ اے کہ مترجم کسے تھاں وی اصل مفہوم توں پرھے نہیں گیا جیہڑا کہ ترجمے دا اک اہم انگ ہوندا اے۔ کیوں جے بعض ویلے ساڈے مترجم مفہوم بیان کردے کردے اصل توں وی دراڈے جا پیندے نیں۔ جیویں ایہہ اشلوک دیکھو:

فریدا روٹی میری کاٹھ دی لاون میری بھکھ
جیہناں کھادی چوپڑی گھنے سہن گے دکھ

ترجمہ:

As if wood is Loaf of mine

Hunger is my Curry

Those who eat buttered bread

Shall taste grief and worry⁽¹⁴⁾

ایس اشلوک دے ترجمے وچ وی مترجم مفہوم نوں واضح کرن وچ کافی حد تک کامیاب رہیا اے، پر جتھے کدھرے مترجم نے باباجی دے اشلوک دے اصل متن نوں سمجھن وچ غلطی کیتی اے اوہ ترجمے وچ فرق آ گیا اے۔ یاں فیر کئی تھانویں اشلوکاں دے کجھ ایسے اکھر جیہڑے اوہدے متن وچ بنیادی اہمیت رکھدے نیں اوہ ترجمے وچ چھڈ دتے گئے نیں، وگی دیکھو:

فریدا اکناں آنا اگلا اکناں ناہیں لون
اگے گئے سنجھسن چوٹاں کھاسی کون

ترجمہ:

Some kneed flour of theirs with butter
others are deprived of curry
only after death we,ll know
who is the better of the two (15)

ایس ترجمے وچ مترجم نے صرف بابا جی دے لفظاں نوں سامنے رکھ کے اوہدے
انگریزی وچ متبادل جملے یاں محاورے لیاؤن دی بجائے صرف اپنی سمجھ دے مطابق مفہوم
بیانن دی کوشش کیتی اے۔ جویں دو جے مصرعے دے لفظ ”چوٹاں کھاسی کون“ دا ترجمہ صرف
who is better of the two کردتا گیا اے۔ جدوں کہ جیہڑا ڈر خوف بابا جی اپنے لفظاں
راہیں پیدا کرن دی کوشش کیتی اے اوہ متبادل انگریزی فقرے وچ کدھرے دکھالی نہیں دیندا۔
کیوں جے بابا جی اپنی شاعری وچ امیجز توں بہت زیادہ کم لیا اے۔ جیویں ایہہ اشلوک دیکھو:

فرید کوٹھے منڈپ ماڑیاں ایت نہ لائیے چت
مٹی پئی اتولویں کوئی نہ ہوئی مت

Fall not in love with houses high
with castles big and strong
when dust immeasured covers you
no friends by you will throng (16)

ایس اشلوک وچ کوٹھے منڈپ ماڑیاں خاص امیجز نہیں جیہناں نوں خاص رنگ وچ
ڈھالیا جاسکدا اے۔ مترجم نے ایہناں امیجز دا وی ای طرح لفظی ترجمہ کردتا اے جیہدے
نال مفہوم نوں واضح کرن وچ کمی رہ گئی اے۔ انج بابا جی دا خاص معنوی پہلو رکھن والا اشلوک وی
ترجمے وچ آ کے اک سدھاسادہ بیان ای چا پدا اے۔ کیوں جے مترجم بابا جی دی مخصوص علاقائی
لفظالی تے امیجز نوں محاوراتی پہناوا نہیں دے سکے۔ جیویں اوہناں دے اشلوک دا اک مصرعہ

اے:

فریدا من میدان کر ٹوئے ٹے لاه

Level off your hearts plain

Remove the hill and dales (17)

ہن ایس اشلوک وچ باباجی دی ٹوئے ٹے توں مراد شیطانی وسوسے نیں جیہناں توں
اوہ نفس نوں پاک کرن دی گل کر دے نیں۔ جدوں کہ مترجم نے ٹوئے ٹے دا لفظی ترجمہ
”Hill and dales“ کر دتا اے۔ جیہدے نال مفہوم اکا بدل جاندا اے۔ دراصل مترجم نے
اصل لفظاں توں باہر نکلسن واسوچیا ای نہیں جس پاروں انگریزی ترجمے وچ آ کے اصل مفہوم وچ
کچھ کمیاں رہ گئیاں نیں۔

○ بابا فرید دے کلام دے انگریزی ترجمیاں دے سلسلے دی دوجی کتاب ارنسٹ ٹرمپ دی
”Songs of Sheikh Farid the Sloks“ اے۔ ایہہ کتاب پنجابی ادبی لہر لاہور ولوں
1968ء وچ چھاپے چڑھی۔ ڈاکٹر ارنسٹ ٹرمپ مشرقی زباناں دے ممتاز محقق تے سکالرسن۔ اوہ
کئی ورھے آدھ گرنٹھ اتے تحقیقی کم کر دے رہے۔ ایہہ ذمہ داری اوہناں کول انڈیا آفس آتھارٹی
ولوں 1876ء تیکر رہی۔ ایس تحقیق دے دوران ای اوہناں دا دھیان باباجی دے اشلوکاں دے
انگریزی ترجمے ول گیا۔ 53 صفحیاں دی ایس کتاب وچ کل 130 اشلوکاں دا انگریزی ترجمہ کینا
گیا اے۔

ارنسٹ ٹرمپ ہوراں وی اپنے ایس ترجمے وچ اصل متن دے لفظاں دی ای پیروی
کیتی اے۔ جس پاروں ایس لہنوں لفظی ترجمہ آکھ سکے آں۔ لفظی ترجمے وچ بعض لفظ تے
اپنے معنی دے جان دے نیں پر کئی اکھر اپنا مفہوم واضح نہیں کر پاندے۔ اگرچہ ارنسٹ ٹرمپ
ہوراں بریکٹ وچ اضافی اکھر لکھ کے مفہوم نوں واضح کرن دی کوشش کیتی اے۔ وگئی ویکھو:

فرید کوٹھے منڈپ ماڑیاں ایت نہ لایئے چت

مٹی پئی اتولویں کوئی نہ ہوی مت

ترجمہ:

○ Farid, houses halls, upper Storied, do not apply

the mind to this

(when) the dust that is not to be weighed has fallen

(upon these) no or will be they friend⁽¹⁸⁾

ایس اشلوک دے تر جے وچ ایہہ گل واضح طور تے سامنے آؤندی اے پئی مترجم نے اصل متن دے لفظاں دی پیروی کیتی اے۔ حالانکہ کوٹھے منڈپ ماڑیاں دا ترجمہ جے صرف شاندار عمارت دے معیاں وچ لیا جاندا تے مفہوم زیادہ واضح ہو سکدا اسی۔ اتھے کوٹھے منڈپ ماڑیاں توں مراد بابا جی دی دنیاوی طمع لالچ تے دنیا مال محبت توں اے۔ اوہ محبت جیہڑی بندے نوں اوہدے رب توں غافل کر دیندی اے۔ انج ای بعض لفظاں دا پنجابی مطلب مترجم دے پوری طرح سمجھ وچ نہ آؤن پاروں ترجمہ اصل مفہوم توں پرے چلا گیا۔ وگئی دیکھو:

فریدا اکناں آنا اگلا اکناں ناہیں لون
اگے گئے سنجھسن چوٹاں کھاسی کون

ترجمہ:

○ Farid Some have much flour Some have no salt

(even) Having gone on (to the other world) they

will be known, who will be beaten in the face⁽¹⁹⁾

ایس تر جے وچ اوہناں ”اکناں ناہیں لون“ دا ترجمہ Some have no salt کرنا اے۔ جدوں کہ ساڈے پنجاب دی پنڈ ووسوں وچ لون توں مراد سامن لیا جاندا اے۔ جیہدا کچھ مقبول الہی ہوراں انگریزی ترجمہ Curry کیتا اے۔ انج ای تھلے دتے شلوک دے دو جے مصرے دا ترجمہ ای نہیں کیتا۔ وگئی دیکھو:

فریدا صاحب دی کر چاکری دل دی لاه بھرانہ
درویشاں نوں لوڑیئے رکھاں دی جیراند

ترجمہ:

○ Farid rendar Servises to the lord put a stop to the

wandering of they heart⁽²⁰⁾

ایس اشلوک دا دوجا مصرعہ ترجمے وچ کدھرے دکھائی نہیں دیندا۔ ہن پتا نہیں مترجم نوں ایس مصرعے دی سمجھ نہیں آئی یا فیر چھپائی ویلے کوئی گڑبڑ ہوئی اے۔
 انج ایس کتاب وچ مترجم اکثر تھانویں اشلوکاں دے مفہوم نوں واضح کرن وچ کامیاب وی رہیا اے۔ پر جتھے کدھرے باباجی نے محاوریاں دی ورتوں کیتی اے او تھے مترجم دی ناکامی کھل کے سامنے آ جاندی اے۔ ایہدی اک وجہ تے ایہہ وی اے کہ مترجم دا تعلق ایس وسیب مال نہیں سی۔

○ ایس توں بعد 2004ء وچ چھپن والی کتاب پروفیسر سعید احمد ہوراں دا ترجمہ اے جیہڑی Great Sufi Wisdom Baba Farid دے ناں مال چھاپے چڑھی۔ ایس کتاب نوں عدنان بک سٹیشنریز اینڈ کمپیوٹر، سیسرز لاہور نے چھاپیا اے۔ 78 صفحیاں دی ایس کتاب دے شروع وچ بابا فرید بارے اک تعارفی مضمون دتا گیا اے۔ مترجم نے اصل متن نوں روہن وچ دتا اے تاں جے اصل تلفظ نوں پرہن وچ اوکھائی نہ ہووے۔ ایس توں بعد مشکل لفظاں دے انگریزی معنی دتے نیں۔ فیر انگریزی ترجمہ کیتا گیا اے۔ انگریزی ترجمے توں بعد اصل متن دی پنجابی وچ تشریح کیتی گئی اے۔ اصل متن لئی اوہناں آصف خاں دی کتاب آکھیا بابا فرید نوں سامنے رکھیا اے تے کتاب وچ تقریباً 53 اشلوکاں دا انگریزی ترجمہ کیتا اے۔ ترجمے وچ مفہومیہ انداز اختیار کیتا اے۔ اوہناں ترجمے لئی سادہ تے عام سمجھ وچ آؤن والی انگریزی دے لفظ ورتوں وچ لیاندے نیں، جدوں کہ خاص ادبی ڈھنگ دی زبان نہ ہون پاروں ترجمے وچ پھکا پن نمایاں اے۔ اوہناں ترجمے وچ اشلوک دے اک مصرعے دا ترجمہ اک لائن وچ کرن دی وی کوشش نہیں کیتی۔ بعض تھاویں اک مصرعے دا ترجمہ تن چار لائناں وچ کیتا گیا اے۔ مفہوم دی وضاحت لئی ترجمے وچ کئی لفظاں دا اداوا وی کردے گئے نیں۔ وگی ویکھو:

فریدا میں جانا دکھ مجھ کوں دکھ سجا ایہہ جگ
 اُچے چڑھ کے ویکھیا تاں گھر گھر ایہا آگ

ترجمہ:

Farid I thought I alone was grief stricken

Where as when I was awakened I found that no

one was without grief⁽²¹⁾

ترجمے نوں ویکھ کے اندازہ ہوندا اے کہ مترجم بابا جی دے کئی لفظاں دا انگریزی ترجمہ بہتر متبادل وچ نہیں کر سکیا۔ جیہدے نال ترجمہ اصل مفہوم توں دراڑے جاندا دکھائی دیندا اے۔ جیویں کہ ”اُچے چڑھ کے ویکھیا“ دا ترجمہ ”when I awakened“ کیتا اے۔ جیہڑا کہ اصل معنی توں بہت دور دکھائی دیندا اے۔
اک ہور اشلوک دے ترجمے دی ونگی ویکھو:

فریدا میں نوں منج کر کئی کر کے کٹ
بھرے خزانے رب دے جو بھاوے سوکٹ

ترجمہ:

Farid crush your ego cut it in to pieces and only
then can you have access to the treasures of God
(Ras)⁽²²⁾

اتھے بابا جی جس انداز وچ انسان نوں اپنی ”میں“ مارن دی گل کر دے نیں اوہ ایتھوں دی لوکائی دا بندہ منج دے حوالے نال گل نوں جس طرح سمجھدا اے اوہدا متبادل انگریزی فقرہ Crush your ego اوس طرح مفہوم ادا نہیں کر سکیا تے فیر دو جے مصرعے وچ بھرے خزانے رب دے دا وی انگریزی وچ کوئی مفہوم بیان نہیں کیتا گیا۔ پروفیسر ہوراں نے اکثر اشلوکاں دے ترجمے وچ اشلوک نوں اک پاسے رکھ کے جیہڑا مفہوم اوہناں دی سمجھ وچ آیا بیان کر دتا اے۔ انج کئی حوالیاں نال ایہہ اک غیر معیاری ترجمہ جا پدا اے۔ کیوں جے ایس ترجمے وچ اوہ تاثر کدھرے وی قائم نہیں ہو سکیا جیہڑا اصل متن دی شان تے حسن اے۔

○ ایس توں بعد 2005ء وچ Hymns of Baba Farid Shaker Ganj دے ناں نال چھپ کے آون والا بابا جی دے اشلوکاں دا انگریزی ترجمے اے۔ ایہہ تن ترجمہ کار ایس۔ ایس خالصہ، بی۔ ایم ساغر تے جی۔ ایس طالب ہوراں رل کے کیتا اے۔ جدوں کہ پنجابی متن پروفیسر صاحب سنگھ، محمد آصف خاں ہوراں والا اے۔ ایہہ کتاب مقصود نا قب دے ادارے سُچیت کتاب گھروں چھپ کے سامنے آئی۔ کیوں جے ایس کتاب وچ اصل متن آصف خاں

دی ”آ کھیا بابا فرید نے“ توں لیا گیا اے۔ ایس لئی ترجمے وچ وی ترتیب ”آ کھیا بابا فرید نے“ والی ای رکھی گئی اے۔ یعنی آسیں آکھ سکے آں کہ ایہدے وچ ”آ کھیا بابا فرید نے“ دے پورے متن نوں انگریزی وچ ڈھال دتا گیا اے۔ کتاب وچ اصل متن پنجابی تے رومن دونوں رسم الخطاں وچ دین توں بعد انگریزی ترجمہ کیتا گیا اے۔ پڑھن توں بعد پتا لگدا اے پئی ایہہ وی مفہومیہ انداز دا ترجمہ اے۔ ترجمے وچ بے شمار تھاواں تے نہ صرف اصل متن نال پورا انصاف نہیں کیتا گیا سکوں ترجمے وچ اصل مطلب ای کدھرے توں کدھرے جا پیا اے۔ جتھے بابا جی دا مخاطب والا انداز اے اوہنوں انگریزی وچ وی انج ای رکھیا گیا اے۔ وگئی ویکھو:

فرید جے توں عقل لطیف ہیں کالے لکھ نہ لیکھ
آنپڑے گریوان میں سر نیواں کر ویکھ

ترجمہ:

Farid if you have keen understanding then do not
write black marks against any one else look under
neath your own collar instead. (23)

٦ تھے پہلے مصرعے دا انگریزی ترجمہ ای مفہوم نال میل نہیں کھاندا۔ عقل لطیف لئی Keen understanding دا لفظ بالکل وی اصل مفہوم نوں ادا نہیں کر سکیا۔ حالانکہ ٦ تھے Keen delicate thinking دا لفظ تے کسے حد تک مفہوم ادا کر سکدا اسی پر understanding تے اُکا ای مطلب تے پورا نہیں اُتردا۔ پہلے مصرعے وچ بسرام توں بعد بابا جی آکھدے نے کہ بندیا جے توں عقل لطیف رکھدا ایں تے فیر کالے لکھ نہ لیکھ یعنی اپنے اعمال خراب نہ کر، ایہد اترجمہ اوہ ایہہ کر دے نہیں کہ

do not write black marks against any one else

یعنی کسے دوسرے بارے سیاہ لفظ نہ لکھ جیہڑا کہ مفہوم دے مطابق نہیں۔ انج مفہوم دے حوالے نال ایہہ کوئی ایڈا معیاری ترجمہ دکھائی نہیں دیندا تے نہ ای ادبی تاثر قائم کرن وچ کامیاب ہویا اے۔ اک ہور وگئی ویکھو:

فریدا گلیں چکڑ دور گھر نال پیارے یینہ
چاں تاں بچھے کمبلی رہاں تاں ٹٹھے یینہ

ترجمہ:

Farid the path is muddy and the house of my
beloved is so far away if I go out my blanket will
get soaked but if, I remain at home then my heart
will se broken. (24)

ایس اشلوک دے پہلے مصرعے وچ گلیں دا ترجمہ Path کیتا گیا اے حالانکہ گلیاں لئی
Street والفظ زیادہ عام فہم تے مفہوم دے قریب سی۔ ایسے طرح دوجے مصرعے دے اخیر وچ
”رہاں تاں ٹٹھے یینہ“ دا ترجمہ ”my heart will be broken“ کیتا گیا اے۔ جدوں کہ
اصل متن وچ دل ٹٹن دی نہیں محبوب نال تعلق ٹٹن دی گل کیتی گئی اے۔ انج دیاں چھوٹیاں
چھوٹیاں کوناہیاں کئی تھاویں دکھالی دیندیاں نیں جیہڑیاں ترجمے نوں کمزور کر گئیاں نیں۔

○ کلام بابا فرید دے انگریزی ترجمیاں دے حوالے نال اک اہم کتاب مظفر اے غفار
ہوراں دی اے۔ جیہڑی 2006ء وچ فیروز سنز لاہور ولوں چھاپے چڑھی۔ ایہدے وچ 157
اشلوکاں دا انگریزی ترجمہ کیتا گیا اے۔ مترجم نے اشلوکاں نوں اصل متن توں علاوہ گرکھی تے
رومن رسم الخط وچ وی دتا اے۔ کتاب دے شروع وچ بابا فرید دی حیاتی تے ترجمے دے حوالے
نال اک مضمون دتا گیا اے جیہدے وچ مترجم نے ایہہ دس پائی اے کہ اوہناں جیہڑا متن ترجمے
لئی سامنے رکھیا اے اوہنوں نجم حسین سید ہوراں دی ادبی بیٹھک سنگت وچ ترتیب دتا اے۔
جیہدے وچ مترجم 1973ء توں 1989ء تک مسلسل حصہ لیندا تے پیٹھدا رہیا۔ نجم حسین سید
ہوراں دی ایس بیٹھک وچ نوجوان نسل نوں پنجابی ادب تے خاص کر کے کلاسیکی روایت نوں صحیح
تلفظ نال پڑھن تے سمجھن دا آہر کیتا جاندا اے۔ متن دے حوالے نال مظفر اے غفار نے آصف
خاں دی کتاب ”آکھیا بابا فرید نے“ نوں وی سامنے رکھیا اے۔ ترجمے ویلے مظفر غفار ہوراں
جیہڑے ضابطے اپنے سامنے رکھے تے جیہڑا انداز اختیار کیتا اوہدے بارے اوہ ایہہ دسدے نیں:

In the translation I have apted for saying as true to

the original as was with in my range in order to
preserve meaning and follow the rhyme scheme of
the original after the matter had to be
compromised. (25)

کتاب نوں پڑھ کے اندازہ ہوندا اے کہ مترجم نے پوری کوشش کیتی اے پئی اوہ بابا
فرید دی اصل فکر نوں اوہناں لوکاں تیکر اوہدی پوری روح دے مطابق اپڑوائے جیہڑے پنجابی
زبان نوں نہیں پڑھ سکدے۔

مظفر غفار دا ایہہ ترجمہ ایس حوالے نال قابل تعریف اے کہ اوہناں ایہدے وچ نہ
صرف رسم و خیال رکھیا اے بلکہ تانیے دا وی اہتمام کیتا اے تے فیر ترجمے ویلے ایہہ وی کوشش
کیتی اے کہ بابا جی دے اک مصرعے دا ترجمہ وی اک مصرعے وچ کیتا جائے۔ ایہدے نال خاص
اوہی انداز اختیار کر دیاں بڑے نپے تلے لفظاں دا چناؤ کیتا گیا اے۔ ترجمے وچ جیہڑے کوئی
انگریزی دے مشکل اکھرتوں وچ آئے نیں اوہناں دی فرہنگ دا وی اہتمام کیتا گیا اے تے
آخر وچ ہر اشلوک دی بھرویں تشریح کر کے اوہدے مفہوم دی مزید وضاحت کردتی گئی اے۔ وگنی
دے طور تے کجھ اشلوکاں دا ترجمہ دیکھو:

فریدا جن لوئن جگ موہیا سے لوئن میں دٹھ
کجبل رکیہ نہ سہندیاں سے پکھی سوئے ہٹھ

ترجمہ:

○ Fareed eyes which seduced the world, these eyes
I've seen
Couldn't bear a kohl liner, in them myriad birds
convene (26)

ایس ترجمے نوں جے پہلی نظر نال ای پڑھیے تے ایہد احسن کھل کے سامنے آجاندا
اے۔ مترجم نے بابا جی دے اکھراں دے متبادل جیہڑا جیہڑا انگریزی لفظ آندا اے اوہ نہ صرف
اوہدے مفہوم دی پوری وضاحت کردا اے بلکہ اک مکمل تے پرفیکٹ متبادل لفظ دے طور تے

سامنے آ رہیا اے تے فیر نہ ای ترجمہ کردیاں اصل متن دے کسے لفظ نوں چھڈیا اے۔ جیویں مفہومیہ انداز وچ ترجمہ کردے کجھ مترجم بعض لفظاں نوں چھڈ کے اگے کر جان دے نیں۔ مظفر غفار بابا جی دے واحد ترجمہ نگار نے جیہناں ردھم نوں وی قائم رکھیا اے۔ جیہدے نال ترجمے دی اثر انگیزی ہو رہی ودھ گئی اے تے انگریزی لفظاں دا چناؤ وی بڑے احتیاط نال کیتا گیا اے۔ نالے ترجمے وچ خاص ادبی زبان دا وی اہتمام کیتا گیا اے۔ جیہدے نال بابا جی دی اصل فکر نوں سمجھن دے نال نال اوہدی اصل چس وی قائم رہ گئی اے۔ ایس اشلوک دے مفہوم نوں سمجھن لئی جیہڑی لبہدے پچھے اک روایت قائم اے اوں دی وضاحت اشلوک دی تشریح وچ کر کے گل نوں مزید واضح کر دتا گیا اے۔ جیہدے نال پنجابی زبان تے تہذیب توں ناواقفی رکھن والا وی اصل حقیقت نوں آسانی نال سمجھ سکدا اے۔ ونگی لئی اک ہور اشلوک دیکھو:

فریدا گلئیں چکڑ دور گھر نال پیارے بینہ
چااں تاں بچھے کمبلی رہاں تاں ٹٹے بینہ

ترجمہ:

○ Fareed, Slush in streets the house for with the
beloved a love bond
Going wets my shawl, staying breaks the love
bond⁽²⁷⁾

اشلوک دے ایس ترجمے وچ وی اصل متن دی پوری روح تے فکر کھل کے سامنے آ جاندی اے۔ جیہڑا کہ ترجمے دا سب توں اہم جز ہوندا اے۔ ایس توں علاوہ ردھم وی بھرپور طریقے نال قائم اے۔ جدوں کہ لفظاں دا چناؤ وی ایہہ وسدا اے کہ اصل متن دے متبادل لفظ لیاؤن وچ کئی محنت کیتی گئی اے۔ جس پاروں ایس ایہہ آکھ سکے آں کہ مظفر غفار دا ترجمہ ایس حوالے نال اک وڈا کم اے۔ کیوں جے لبہدے نال بابا فرید جیسے صوفی تے پنجابی زبان دے موڈھی شاعر دی فکر نوں اوہدی اصل روح فکر تے سہپن سمیت اک دوجی زبان وچ منتقل کیتا گیا اے۔

○ صوفیانہ شاعری دے ترجمے دے حوالے نال حال دی ای چھپن والی کتاب

”Our legendary Intellectuals“ اے۔ ایہدے مترجم داناں سجاد شیخ اے۔ ایہہ کتاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج آ آرٹ اینڈ کلچر ولوں 2008ء وچ پیش کیٹی گئی۔ اگرچہ کتاب اُتے چھپن ورھا نہیں دتا گیا۔ ایہدے وچ دو بے صوفی شاعراں توں وکھ بابا فرید دے پندراں اشلوکاں دا انگریزی ترجمہ دتا گیا اے۔ ترجمے توں پہلاں بابا فرید دی حیاتی تے کم بارے اک مختصر مضمون تے فیر ترجمہ کہتے جان والے اشلوکاں دی فہرست دتی گئی اے۔ مترجم نے مظفر اے غفار والا ای انداز اختیار کر دیاں اشلوکاں نوں پنجابی متن توں بعد رومن وچ وی دتا اے تے فیر مشکل لفظاں دی فرہنگ ایس توں بعد ترجمہ تے اخیر وچ اس اشلوک دی چٹوئیں تشریح تے شعری محاسن دا جائزہ لیا گیا اے۔ جیہدے نال بابا جی دی فکر تے اشلوک دا مفہوم سمجھن وچ کافی مدد ملدی اے۔ ایس توں علاوہ ترجمے وچ بریکٹ دے اندر مفہوم نوں مزید واضح کرن دا وی اہتمام کیتا گیا اے۔ وگنی ویکھو:

آپ سنواریں میں ملیں ، میں ملیں سکھ ہوئے
فریدا جے توں میرا ہو رہیں سبھ جگ تیرا ہوئے

ترجمہ:

(Allah Almighty says)

If you reform (or mend) your self you,ll find me

(or I,ll be yours) Farid if you (be mine and) remain

mine for ever the whole world be yours!⁽²⁸⁾

سجاد شیخ ہوراں دا ترجمہ کافی معیاری اے تے اوہ اصل مفہوم نوں واضح کرن وچ وی کامیاب رہے نہیں تے فیر اوہناں جیہڑے بریکٹ اندر مفہوم دی مزید وضاحت کیتی اے اوہ زیادہ موثر ثابت ہوئی۔ ایس توں علاوہ مترجم نوں ایہہ وی سہولت حاصل سی کہ اوہناں ترجمے لئی اپنی مرضی دے چند اشلوک منتخب کیتے نہیں۔ بہر حال ایس لہنوں اک معیاری ترجمہ ضرور آکھ سکے آں۔ وگنی لئی اک ہور اشلوک ویکھو:

جنگل جنگل کیا بھونئیں؟ ون کنڈا موڑیں
دی رب ہیالئے جنگل کیا ڈھونڈیں

(Farid) what are you trying to find in Jungle and tampling thorns in every forest? Rab (Almighty Allah) resides in your own heart why do you seek him in Jungle? (29)

ایسے ترجمے نون پڑھ کے اصل مفہوم نون سمجھن تے جانن وچ کوئی مشکل پیش نہیں آؤندی۔ مترجم دی انگریزی وی کافی ششہ تے اوہی ڈھنگ دی اے۔ اسیں پہلے آکھیا کہ بریکناں اندر مزید وضاحت کر کے ترجمے نون اصل مفہوم دے ہو قریب کر دتا گیا اے۔

بابا فرید دے کلام دے انگریزی ترجمیاں دے حوالے مال آخری کتاب اپریل 2008ء وچ پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج آرٹ اینڈ کلچر لاہور ولوں چھپی ایس کتاب دی سب توں اہم گل ایہہ وے کہ ایہدے وچ بابا فرید دے اشلوکاں دا انگریزی تون علاوہ سندھی وچ وی ترجمہ کیتا گیا اے۔ جدوں کہ اصل متن شاہ مکھی تے گرکھی دونوں رسم الخطاں وچ دتا گیا اے۔ پنجابی متن لئی آصف خاں دی کتاب ”آکھیا بابا فرید نے“ نون سامنے رکھیا اے۔ ”آکھیا بابا فرید نے“ وچ کجھ ہور اشلوکاں دے عنوان تون علاوہ باقی سارے اشلوکاں دا ترجمہ کیتا گیا اے۔ بابا جی دے اشلوکاں دے سندھی ترجمے لئی سندھالوجی انسٹیٹیوٹ ولوں آغا سلیم ہوراں دے کیتے گئے ترجمے نون ورتوں وچ لیاند گیا اے۔ جدوں کہ انگریزی ترجمہ ایس۔ ایس خالصہ دا کیتا ہو یا اے۔ جیہڑا کہ Hymns of Baba Fareed Shaker Ganj دے مال پہلوں ای مقصود نا قب ہوراں دے ادارے نچیت کتاب گھر ولوں 2005ء وچ چھپ چکيا اے۔ جیہدے حوالے مال اسیں اپنے ایس مضمون وچ کچھ بحث کر آئے آں۔ کتاب دے شروع وچ مرتب نے اصل متن تے ترجمے بارے انج دس پائی اے:

”ایس کتاب وچ شامل کورکھی متن تے انگریزی ڈاکٹر سنت سنگھ خالصہ جی ہوراں دا ہے اتے شاہ مکھی دا متن محمد آصف خاں ہوراں دی کتاب ”آکھیا بابا فرید نے“ تون لیا اے۔“ (30)

پنجابی زبان دے اک ہور سیوک ڈاکٹر وقار علی گل جیہڑے پیشے دے اعتبار مال ڈنری

ڈاکٹر نہیں اوہ ”بابا فرید سنگت“ دی پتھتر چھاویں کئی ورھیاں توں بابا جی دی فکرنوں انگریزی ترجمے راہیں ایہیے حلقیاں تیکر اپڑان وچ جتے ہوئے نہیں جیہڑے براہ راست پنجابی زبان توں آسانی نال پرہن تے سمجھن توں عاری نہیں۔ ایس مقصد لئی ڈاکٹر وقار بابا جی دے کسے اک شلوک دا انگریزی ترجمہ خوبصورت رنگین کاغذ اُتے کمپوزنگ کرا کے اپنے اردگرد دے حلقیاں وچ تقسیم کردے نہیں۔ اوہناں دے ترجمہ کہتے کئی شلوک ساڈے سامنے نہیں جیہناں توں پڑھ کے اندازہ ہوندا اے کہ ایہہ نہ تے اشلوکاں والفظی ترجمہ اے تے نہ ای کسے حوالے نال مفہومی ترجمے دی وگن وچ آؤندا اے۔ بقول ڈاکٹر وقار ”اوہناں پنجابی دے بزرگ صوفی شاعر دے مانی الضمیر نوں سامنے لیاؤن دی کوشش کیتی اے۔ وگنی ویکھو:

اُٹھ فریدا ستیا جھاڑو دے مسیت
توں ستا رب جاگدا تیری ڈاڈھے نال پریت

ترجمہ:

Affection is an enlightening process of conscience,
motivating the lover to purify his soul to transfuse it
into his beloveds forever.

Awake from the astrafing slumber of ignorance
and broom the place for worship. It is not good to
let him waite who loves you more.

ایس اشلوک وچ بابا فرید خالصتاً شریعت دے اک اہم رکن نماز دی اہمیت بارے گل کر رہے نہیں۔ کیوں جے اوہ شریعت محمدی دے تن تے من توں پیروکار نہیں۔ ایس لئی دنیا وچ اوہناں سارے احکامات اُتے زور دیندے دکھالی دیندے نہیں جیہناں اُتے عمل کر کے مسلمان اک کامل مومن دی منزل تیکر اپڑا اے۔ جدوں کہ ڈاکٹر وقار شلوک دی اصل فکر تے پیغام نوں پرے سٹ کے اوہدی تشریح اپنی سمجھ دے مطابق کرن دا چارہ کرن لگ پئے جس پاروں اوہناں دی ایہہ ترجمہ یا تشریح بابا جی دے اشلوک دی اصل روح تے پیغام توں اکا خالی دکھالی دیندی اے حالانکہ بابا فرید دا ایہہ اشلوک بڑا سدھا سادہ تے عام فہم اے۔ ترجمے دا ایہو انداز اوہناں

باقی اشلوکاں وچ وی اختیار کیتا اے۔

اسیں اپنے ایس مضمون وچ بابا فرید دی فکر تے اوہناں دے کلام دے انگریزی وچ ہون والے ترجمیاں اُتے بحث کیتی تاں جے پتا چل سکے پئی مختلف ترجمہ نگار ساڈے ایس مہان صوفی تے پنجابی زبان دے موڈھی شاعر دی فکرنوں کس حد تیکر اصل مفہوم دے مطابق دو جیاں زباناں تے قوماں تیکر اپڑان وچ کامیاب رہے نیں۔ اصل وچ بابا جی دی شاعری وچ ایٹھوں دی لوکائی نوں بہت اہمیت تے معنویت حاصل اے۔ اوہناں اپنی گل سمجھان لئی جیہڑیاں تشبیہاں ورتیاں نیں اوہ خالصتاً ایٹھوں دی وسوں تے تہذیب مال تعلق رکھدیاں نیں۔ جیویں ماجھا دودھ، ماکھو، ون دی کندھی، کھنڈ نوات گڑ، کنڈے لکراتے ایسے ہور ودھیرے اکھرتے تشبیہاں سانوں اوہناں دے کلام وچ ملدیاں نیں یعنی اوہناں شاعری وچ امیجز توں بہت کم لیا اے۔ جیویں جدوں اوہ آکھدے نیں کہ ”فرید من میدان کرٹوئے بے لاء“ انگریزی وچ اوہدا ترجمہ ”Remove hills and dales“ کر دتا جاندا اے جدوں کہ بابا جی ٹوئے بے توں مراد شیطانی وسوں لیندے نیں۔ یا جدوں اوہ کہندے نیں کہ ”ویکھ فرید اجو تھیا شکر ہوئی وس“ تے ایہدا اکثر مترجم انگریزی وچ ترجمہ ایہہ کردے نیں کہ ”See Fareed Sugar has become Poison“ تے ایہہ گل کسے دوجی لوکائی دے بندے لئی ناقابل فہم ہووے گی کہ شکر زہر کیوں بن گئی۔ ایس لئی ترجمہ نگاراں نوں ایہہ گل وی ذہن وچ رکھنی چاہیدی اے کہ جتھے کدھرے بین اسطور گل ہووے اوہدی وضاحت کیتی جاوے تاں جے اصل مفہوم تیکر پڑھن والے دی رسائی ہو سکے۔ کیوں جے ترجمہ نگاری کوئی ایڈاسوکھا کم نہیں۔ خاص کر کے شاعری دا ترجمہ تے ہور وی مشکل کم اے۔ کجھ ناقدان نے ایہوں ایس لئی ناممکن آکھیا اے کہ ہر قوم تے تہذیب دا اپنا اک پس منظر ہوندا اے، جیہڑا اوس شاعر دے کلام تے اوہدی سوچ دے کچھے موجود ہوندا اے۔ انج جیہڑیاں زباناں دی تہذیبی حوالے مال سانجھ تے بھوت ہوندی اے او تھے تے ایہہ کم کجھ آسان ہو جاندا اے تے جیہناں زباناں تے قوماں دا تہذیبی تے لسانی پس منظر مختلف ہوندا اے او تھے ترجمہ نگاراں نوں بہت عرق ریزی کرنی پیندی اے۔

حوالے:

- 1 سید افضل حیدر: زندگی نامہ بابا فرید گنج شکر؛ دوست پبلی کیشنز، اسلام آباد 2002ء، ص 190
- 2 ڈاکٹر اسلم رانا: رمز روایت؛ عزیز پبلشرز لاہور 1993ء، ص 33
- 3 بلونت سنگھ آنند: فرید نامک بلحا؛ (مرتبہ: آدم بٹ) نگارشات لاہور 2007ء، ص 34
- 4 شبیر حسین چشتی نظامی: سوانح بابا فرید الدین گنج شکر؛ زاویہ پبلشرز لاہور 2006ء، بار اول
ص 14
- 5 فرید نامک بلحا (مذکور) ص 106
- 6 محمد آصف خاں: آکھیا بابا فرید نے؛ پاکستانی پنجابی ادبی بورڈ لاہور 2000ء، ص 215
- 7 ایضاً ص 144
- 8 ایضاً ص 194
- 9 ایضاً ص 240
- 10 ایضاً ص 150
- 11 ایضاً ص 206
- 12 ایضاً ص 193
- 13- Couplets of Baba Farid, Maqbol Elahi (translator) Lahore,
Majlis Shah Hussain, 1967, P-3
- 14- Ibid P. 23
- 15- Ibid P. 32-33
- 16- Ibid P. 40-41
- 17- Ibid P. 52
- 18- Dr. Ernest Trump (translated by) Song of Shekh Farid the
Sloks, Lahore, Punjabi Adbi Lahr Pak., 1992, P. 28
- 19- Ibid P. 24
- 20- Ibid P. 29

- 21- Prof. Saeed Ahmad, Great Sufi wisdom Baba Farid, Lahore, Adnan Book Stationaries and Computer Accessonies, 2004, P.30
- 22- Ibid P. 24
- 23- Maqsood Saqib, Faiza Ramzan (Complied), Hymns of Baba Farid Shakar Ganj. Lahore, Suchet Kitab Ghar 2005, P. 5
- 24- Ibid P. 23
- 25- Muzaffar A-Ghaffar, Baba Fareed Ganj Shaker, Lahore, Feroze sons 2006, P. 3
- 26- Ibid P. 18
- 27- Ibid P. 47
- 28- Sajjad Sheikh, Our legendary intellectuals, Lahore, Punjab Institute of Lenguage Art & Culture, P. 25-26
- 29- Ibid P. 30-31

30- محمد آصف رضا: (مرتب) چوہنی فرید؛ پنجاب انسٹیٹیوٹ برائے لینگویج آرٹ اینڈ کلچر لاہور

چھیماہی ”کھوج“ دی بلیوگرافی

(شماره: 43 توں 59)

☆ محمد اعجاز نوشاہی

Abstract

Muhammad Ejaz Noshahi has arranged the bibliography of six-monthly 'Khoj' , from its 43rd to 59th editions. In the first part, he has arranged the essays and the articles of 'Khoj' in alphabetic order along with names of the writers , and the date and page numbers. In the last part , he has also given the index for the convenience of the readers.

چھیماہی ”کھوج“ شماره نمبر 1 توں نمبر 28 تک دی بلیوگرافی ”کھوج“ دے شماره نمبر 29 وچ چھپ چکی اے۔ جیہنوں ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں مرتب کیتا۔ چھیماہی ”کھوج“ شماره نمبر 29 توں 42 تک دی بلیوگرافی ”کھوج“ شماره نمبر 43 وچ چھاپے چڑھی سی۔ جیہنوں راقم نے مرتب کیتا سی تے ہن چھیماہی ”کھوج“ دے شماره نمبر 43 توں 59 دے حوالے مال ایسے سلسلے دی اگلی قسط پیش اے۔

- 1- اللہ دل رتا میرا: بلھے شاہ، جلد: 22، شماره: 2 (مسلل شماره: 44)، جنوری۔ جون 2000ء، ص 5
- 2- اوارینہ: ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (مدیر)، جلد: 22، شماره: 1 (مسلل شماره: 43)، جولائی۔ دسمبر 1999ء، ص 7
- 3- اوارینہ: ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (مدیر)، جلد: 22، شماره: 2 (مسلل شماره: 44)، جنوری۔ جون 2000ء، ص 7 توں 8
- 4- اوارینہ: ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (مدیر)، جلد: 23، شماره: 1-2 (مسلل شماره: 45-46)، جولائی۔ جون 2000-2001ء، ص 9 توں 11
- 5- اوارینہ: ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (مدیر)، جلد: 24، شماره: 1 (مسلل شماره: 47)، جولائی۔ دسمبر 2001ء، ص 7
- 6- اوارینہ: ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (مدیر)، جلد: 24، شماره: 2 (مسلل شماره: 48)، جنوری۔ جون 2002ء، ص 5
- 7- اوارینہ: ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (مدیر)، جلد: 25، شماره: 1-2 (مسلل شماره: 49-50)، جولائی۔ جون 2002-2003ء، ص 7 توں 8
- 8- اوارینہ: ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (مدیر)، جلد: 26، شماره: 1 (مسلل شماره: 51)، جولائی۔ دسمبر 2003ء، ص 7 توں 8
- 9- اوارینہ: ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (مدیر)، جلد: 26، شماره: 2 (مسلل شماره: 52)، جنوری۔ جون 2004ء، ص 9 توں 11
- 10- اوارینہ: ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (مدیر)، جلد: 27، شماره: 1-2 (مسلل شماره: 53-54)، جولائی۔ جون 2004-2005ء، ص 7
- 11- اوارینہ: ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (مدیر)، جلد: 28، شماره: 1 (مسلل شماره: 55)، جولائی۔ دسمبر 2005ء، ص 7

- 12- اوریہ: ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (مدیر)، جلد: 28، شماره: 2 (مسلل شماره: 56)،
جنوری۔ جون 2006ء، ص 7
- 13- اوریہ: ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (مدیر)، جلد: 29، شماره: 1 (مسلل شماره: 57)،
جولائی۔ دسمبر 2006ء، ص 7
- 14- اوریہ: ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (مدیر)، جلد: 29-30، شماره: 1-2 (مسلل شماره:
58-59: عالمی پنجابی کانفرنس / مشاعرہ نمبر)، جنوری۔ دسمبر 2007ء، ص 7 توں 8
- 15- استاد (سر دارخان) بردا پشاوری، حمید اللہ ہاشمی، جلد: 24، شماره: 1 (مسلل شماره: 47)،
جولائی۔ دسمبر 2001ء، ص 53 توں 60

ب

- 16- بابا فرید دیاں کجھ شعری علامتاں: محمود الحسن بزمی، جلد: 24، شماره: 2 (مسلل شماره:
48)، جنوری۔ جون 2002ء، ص 85 توں 104
- 17- ”باراں انواع“ دی الماء: ڈاکٹر نوید شہزاد، جلد: 29، شماره: 1 (مسلل شماره: 57)،
جولائی۔ دسمبر 2006ء، ص 25 توں 44
- 18- ب۔ بسم اللہ اسم اللہ: سلطان باہو، جلد: 22، شماره: 2 (مسلل شماره: 44)،
جنوری۔ جون 2000ء، ص 6
- 19- پلھے شاہ دی فکر تے اجوکی سماجی صورتحال: ڈاکٹر نبیلہ عمر، جلد: 28، شماره: 2 (مسلل
شماره: 56)، جنوری۔ جون 2006ء، ص 43 توں 50

بھ

- 20- بھارتی پنجاب وچ پنجابی بھاشادی سستھتی (صورت حال): ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند، جلد:
29-30، شماره: 1-2 (مسلل شماره: 58-59: عالمی پنجابی کانفرنس / مشاعرہ نمبر)،
جنوری۔ دسمبر 2007ء، ص 81 توں 89
- 21- بھشیاں، بلوچاں دی وار: سعید بھٹا، جلد: 24، شماره: 2 (مسلل شماره: 48)،
جنوری۔ جون 2002ء، ص 105 توں 159

پ

- 22- پاکستان وچ پنجابی کھوج اتے آلوچنا: ڈاکٹر دھرم سنگھ (پی ایٹر محمد سدھیر / عاشق رحیل)، جلد: 28، شماره: 1 (مسلسل شماره: 55)، جولائی۔ دسمبر 2005ء، ص 147 توں 159
- 23- پروفیسر اسیر عابد۔۔۔ حیاتی تے لکھتاں: ڈاکٹر انوار احمد اعجاز، جلد: 28، شماره: 1 (مسلسل شماره: 55)، جولائی۔ دسمبر 2005ء، ص 41 توں 66
- 24- پنجاب تے پنجابی زبان: شفقت تنویر مرزا، جلد: 29-30، شماره: 1-2 (مسلسل شماره: 58-59: عالمی پنجابی کانفرنس / مشاعرہ نمبر)، جنوری۔ دسمبر 2007ء، ص 91 توں 104
- 25- پنجاب دیاں لوک واراں: ڈاکٹر اختر حسین اختر، جلد: 27، شماره: 1-2 (مسلسل شماره: 53-54)، جولائی۔ جون 2004۔ 2005ء، ص 9 توں 38
- 26- پنجاب: ون سونے کلچر دا اک سوہنا گلدرستہ: پروفیسر شوکت مغل، جلد: 29-30، شماره: 1-2 (مسلسل شماره: 58-59: عالمی پنجابی کانفرنس / مشاعرہ نمبر)، جنوری۔ دسمبر 2007ء، ص 105 توں 125
- 27- پنجابی ادب دے ارتقاء وچ صوفیاں دا حصہ: شمیم اختر، جلد: 29-30، شماره: 1-2 (مسلسل شماره: 58-59: عالمی پنجابی کانفرنس / مشاعرہ نمبر)، جنوری۔ دسمبر 2007ء، ص 197 توں 208
- 28- پنجابی ادب وچ علامت نگاری (پی ایچ ڈی مقالہ: خصوصی شماره): ڈاکٹر ماہد شاہد، جلد: 26، شماره: 2 (مسلسل شماره: 52)، جنوری۔ جون 2004ء، ص 11 توں 300
- 29- پنجابی باراں ماہ دا ادبی پچھوکڑ: ڈاکٹر سعید خاور بھٹہ، جلد: 29-30، شماره: 1-2 (مسلسل شماره: 58-59: عالمی پنجابی کانفرنس / مشاعرہ نمبر)، جنوری۔ دسمبر 2007ء، ص 151 توں 160
- 30- پنجابی ترکی لسانی رابطے: جمیل احمد پال، جلد: 28، شماره: 2 (مسلسل شماره: 56)، جنوری۔ جون 2006ء، ص 111 توں 136
- 31- پنجابی دیاں شعری چھیاں: ڈاکٹر نبیلہ عمر، جلد: 29-30، شماره: 1-2 (مسلسل شماره: 56)

- 58-59: عالمی پنجابی کانفرنس /مشاعرہ نمبر)، جنوری۔ دسمبر 2007ء، ص 161 توں 175
- 32- پنجابی دے گننام نعت کو شاعر علامہ مولانا مہر محمد خان ہمد حیاتی تے فن: سفینہ منزل، جلد: 22، شماره: 2 (مسلسل شماره: 44)، جنوری۔ جون 2000ء، ص 215 توں 239
- 33- پنجابی زبان تے ادب دی ترقی لئی ضروری اقدامات: جمیل احمد پال، جلد: 29-30، شماره: 1-2 (مسلسل شماره: 58-59: عالمی پنجابی کانفرنس /مشاعرہ نمبر)، جنوری۔ دسمبر 2007ء، ص 145 توں 150
- 34- پنجابی زبان تے علمائے کوٹلی لوہاراں: مجیب احمد، جلد: 26، شماره: 1 (مسلسل شماره: 51)، جولائی۔ دسمبر 2003ء، ص 93 توں 103
- 35- پنجابی ساہت (ادب) دی اتہاس کاری (تاریخ نویسی) نویں زاویے: ڈاکٹر روپیل سنگھ (پی اتر کارندیم احمد)، جلد: 29-30، شماره: 1-2 (مسلسل شماره: 58-59: عالمی پنجابی کانفرنس /مشاعرہ نمبر)، جنوری۔ دسمبر 2007ء، ص 133 توں 137
- 36- پنجابی فارسی لسانی رابطے: جمیل احمد پال، جلد: 24، شماره: 1 (مسلسل شماره: 47)، جولائی۔ دسمبر 2001ء، ص 81 توں 99
- 37- پنجابی کافی دی ثور: قدر آفاق، جلد: 22، شماره: 2 (مسلسل شماره: 44)، جنوری۔ جون 2000ء، ص 67 توں 109
- 38- پنجابی لوک داستان وچ مادری تے پدري نظام: اجد علی، جلد: 22، شماره: 1 (مسلسل شماره: 43)، جولائی۔ دسمبر 1999ء، ص 117 توں 130
- 39- پنجابی لوک شاعری وچ اسم مکبر تے مصغر: ڈاکٹر نوید شہزاد، جلد: 26، شماره: 2 (مسلسل شماره: 52)، جنوری۔ جون 2004ء، ص 323 توں 332
- 40- پنجابی مانگ! سمکالی درشن (منظر نامہ): ڈاکٹر ستیش کمار ورما (پی اتار: اندیم احمد)، جلد: 29-30، شماره: 1-2 (مسلسل شماره: 58-59: عالمی پنجابی کانفرنس /مشاعرہ نمبر)، جنوری۔ دسمبر 2007ء، ص 127 توں 132
- 41- پنجابی نثر تے مواعظ نوشہ: ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، جلد: 26، شماره: 2 (مسلسل شماره:

- (52)، جنوری۔ جون 2004ء، ص 301 توں 322
- 42- پنجابی واراں اتے دو جیاں زباناں دا اثر تے پنجابی واراں وچ پنجاب دے نین نقش:
ڈاکٹر اختر حسین اختر، جلد: 22، شماره: 2 (مسلسل شماره: 44)، جنوری۔ جون 2000ء،
ص 129 توں 169
- 43- پنجابی وچ ترجے دی روایت: ظہیر احمد شفیق، جلد: 29-30، شماره: 1-2 (مسلسل شماره:
58-59: عالمی پنجابی کانفرنس / مشاعرہ نمبر)، جنوری۔ دسمبر 2007ء، ص 189 توں 196
- 44- پیر فضل دی غزل دا استقامیہ انداز: ظہیر احمد شفیق، جلد: 28، شماره: 2 (مسلسل شماره:
56)، جنوری۔ جون 2006ء، ص 51 توں 60
- 45- پیر مہر علی شاہ تے اوہناں دی پنجابی شاعری: وحید سلطان چغتائی، جلد: 28، شماره: 2
(مسلسل شماره: 56)، جنوری۔ جون 2006ء، ص 27 توں 42
- 46- پیلو کون تے کتھوں واسی؟: حمید اللہ ہاشمی، جلد: 22، شماره: 1 (مسلسل شماره: 43)،
جولائی۔ دسمبر 1999ء، ص 27 توں 49

ت

- 47- تاریخ آکھن دانن: فضل فرید لالیکا، جلد: 24، شماره: 1 (مسلسل شماره: 47)، جولائی۔
دسمبر 2001ء، ص 61 توں 80
- 48- تحصیل بہاولنگر واک گنام پنجابی شاعر عالم الدین (حیاتی تے لکھتاں): خالد محمود تو گیری،
جلد: 26، شماره: 1 (مسلسل شماره: 51)، جولائی۔ دسمبر 2003ء، ص 105 توں 131
- 49- تصوف پھلواڑی دا پھل محمد شاہ جیلانی: سعادت علی ناقد، جلد: 22، شماره: 1
(مسلسل شماره: 43)، جولائی۔ دسمبر 1999ء، ص 87 توں 99

ج

- 50- جدید شاعری وچ عورتاں دے مسائل: شمینہ یاسمین اعوان، جلد: 28، شماره: 1
(مسلسل شماره: 55)، جولائی۔ دسمبر 2005ء، ص 67 توں 99
- 51- جو شوا فضل الدین حیاتی فکر تے فن (پی ایچ ڈی دا مقالہ: خصوصی شماره): ڈاکٹر محمد اسلم رانا،

جلد: 23، شماره: 1-2 (مسلل شماره: 45-46)، جولائی۔ جون 2000-2001ء،
ص 13 توں 479

چ

- 52- چرخہ نامے تے اوہناں دے لکھاری: محمد اعظم جاوید، جلد: 28، شماره: 2
(مسلل شماره: 56)، جنوری۔ جون 2006ء، ص 61 توں 98
- 53- چھیمائی ”کھوج“ دی ہلیو گرافی --- شماره: 29 توں 42: محمد اعجاز نوشائی، جلد: 22،
شماره: 1 (مسلل شماره: 43)، جولائی۔ دسمبر 1999ء، ص 201 توں 222

ح

- 54- حاجی قاضی رحیم بخش: حیاتی تے شاعری: محمود الحسن بزمی، جلد: 22، شماره: 2 (مسلل
شماره: 44)، جنوری۔ جون 2000ء، ص 183 توں 206
- 55- حاجی محمد حنیف سوز۔ حیاتی تے شاعری: زبیر احمد قاضی، جلد: 29، شماره: 1 (مسلل
شماره: 57)، جولائی۔ دسمبر 2006ء، ص 97 توں 108
- 56- حاجی محمد رفیق رفیق --- حیاتی تے کلام: محمد بشیر عابد، جلد: 22، شماره: 1 (مسلل شماره:
43)، جولائی۔ دسمبر 1999ء، ص 143 توں 159
- 57- حضرت بابا فرید گنج شکر دی جائے پیدائش: ڈاکٹر نوید شہزاد، جلد: 30-29، شماره: 1-2
(مسلل شماره: 58-59: عالمی پنجابی کانفرنس / مشاعرہ نمبر)، جنوری۔ دسمبر 2007ء،
ص 177 توں 187
- 58- حضرت میاں محمد بخش دے روحانی مرشد: ڈاکٹر سید اختر جعفری، جلد: 22، شماره: 1
(مسلل شماره: 43)، جولائی۔ دسمبر 1999ء، ص 69 توں 80
- 59- حضرت میاں محمد بخش ہوراں دیاں ان چھپیاں سی حرفیاں: زبیر احمد قاضی، جلد: 24،
شماره: 1 (مسلل شماره: 47)، جولائی۔ دسمبر 2001ء، ص 9 توں 29
- 60- حضرت نوشہ گنج بخش دی شاعری وچ مرشد و تصور: ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، جلد: 22،
شماره: 2 (مسلل شماره: 44)، جنوری۔ جون 2000ء، ص 111 توں 127

- 61- حکیم شیر محمد ناصر تے اوہدیاں پنجابی غزلاں: ڈاکٹر یونس احقر، جلد: 22، شمارہ: 1 (مسلسل شمارہ: 43)، جولائی۔ دسمبر 1999ء، ص 101 توں 115
- 62- حکیم شیر محمد ناصر----جان پچھان: ڈاکٹر یونس احقر، جلد: 24، شمارہ: 1 (مسلسل شمارہ: 47)، جولائی۔ دسمبر 2001ء، ص 117 توں 127
- 63- حکیم فضل الہی۔ حیاتی تے لکھتاں: محمود الحسن بزمی، جلد: 22، شمارہ: 1 (مسلسل شمارہ: 43)، جولائی۔ دسمبر 1999ء، ص 9 توں 26
- 64- حکیم ناصر دی شاعری----تحقیقی، تنقیدی مطالعہ: ڈاکٹر یونس احقر، جلد: 27، شمارہ: 1-2 (مسلسل شمارہ: 53-54)، جولائی۔ جون 2004-2005ء، ص 59 توں 144
- 65- حمد (اسم اللہ والہ تے): حفیظ نائب، جلد: 22، شمارہ: 1 (مسلسل شمارہ: 43)، جولائی۔ دسمبر 1999ء، ص 5
- 66- حمد (حمد چراغ دلاں تاریکاں): مولوی غلام رسول عابپوری، جلد: 24، شمارہ: 2 (مسلسل شمارہ: 48)، جنوری۔ جون 2002ء، ص 7
- 67- حمد (خالق ایں میرے مولا): ساغر بٹ، جلد: 23، شمارہ: 1-2 (مسلسل شمارہ: 45-46)، جولائی۔ جون 2000-2001ء، ص 7
- 68- حمد (درتیر اجدتیک بد قسمت): ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، جلد: 24، شمارہ: 1 (مسلسل شمارہ: 47)، جولائی۔ دسمبر 2001ء، ص 5

خ

- 69- خواجہ غلام فریدؒ دا فلسفہ وحدۃ الوجود: غلام قطب الدین فریدی، جلد: 24، شمارہ: 2 (مسلسل شمارہ: 48)، جنوری۔ جون 2002ء، ص 185 توں 197

د

- 70- دائم اقبال دائم۔۔۔ جان پچھان تے علمی ادبی کارنامے (پی ایچ ڈی دا مقالہ: خصوصی شمارہ): ڈاکٹر شاہد محمود کاشمیری، جلد: 25، شمارہ: 1-2 (مسلسل شمارہ: 49-50)، جولائی۔ جون 2002-2003ء، ص 9 توں 504

- 71- دائم اقبال دائم دی ترجمہ نگاری: ڈاکٹر شاہد محمود کاشمیری، جلد: 22، شماره: 1 (مسلسل شماره: 43)، جولائی۔ دسمبر 1999ء، ص 231 توں 240
- 72- دو فلسفی شاعر: ڈاکٹر میاں مشتاق احمد، جلد: 24، شماره: 1 (مسلسل شماره: 47)، جولائی۔ دسمبر 2001ء، ص 189 توں 200

ر

- 73- رسالہ معرفت القرآن از قاسم پشاوری پنجابی وچ علم قراۃ تے تجوید دا اک ماور تے نایاب مخطوطہ: ڈاکٹر سید محمد قمر علی زیدی، جلد: 22، شماره: 1 (مسلسل شماره: 43)، جولائی۔ دسمبر 1999ء، ص 51 توں 68
- 74- رسالیاں تے اخباراں وچ چھپے وارث شاہ بارے پنجابی لیکھ (ہیلو گرائی): محمد سلیم چوہدری، جلد: 26، شماره: 1 (مسلسل شماره: 51)، جولائی۔ دسمبر 2003ء، ص 69 توں 92
- 75- ریاست جموں تے کشمیر دے پنجابی ادب بارے جانکاری: خالد حسین تھتھال، جلد: 29-30، شماره: 1-2 (مسلسل شماره: 58-59: عالمی پنجابی کانفرنس / مشاعرہ نمبر)، جنوری۔ دسمبر 2007ء، ص 73 توں 80

ز

- 76- زرعی یونیورسٹی فیصل آباد دے مجلہ ”کشت نوں“ دا پنجابی حصہ (ہیلو گرائی): زہرا بتول، جلد: 29، شماره: 1 (مسلسل شماره: 57)، جولائی۔ دسمبر 2006ء، ص 109 توں 118

س

- 77- ساڈے کھیڈ: نگہت خورشید، جلد: 22، شماره: 1 (مسلسل شماره: 43)، جولائی۔ دسمبر 1999ء، ص 173 توں 200
- 78- سندھی تے پنجابی زباناں وچ لسانیاتی سانجھ: جمیل احمد پال، جلد: 22، شماره: 1 (مسلسل شماره: 43)، جولائی۔ دسمبر 1999ء، ص 131 توں 142
- 79- سونی ہاشم شاہ تے قادریا راک نکر اوں تول: عاصمہ قادری، جلد: 26، شماره: 1 (مسلسل شماره: 51)، جولائی۔ دسمبر 2007ء، ص 133 توں 142

- 80- سید بلھے شاہؒ وا ان چھپیا تے الخاقی کلام: ڈاکٹر محمد ریاض شاہد، جلد: 27، شمارہ: 2-1 (مسلسل شمارہ: 53-54)، جولائی۔جون 2004-2005ء، ص 145 توں 158
- 81- سید علم اللہ شاہ ہمدانی تے اوہناں دا رسالہ ست گروگیاں: ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، جلد: 24، شمارہ: 1 (مسلسل شمارہ: 47)، جولائی۔دسمبر 2001ء، ص 167 توں 188

ش

- 82- شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی دا تحقیقی کم (اک جانکاری): ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، جلد: 26، شمارہ: 1 (مسلسل شمارہ: 51)، جولائی۔دسمبر 2003ء، ص 143 توں 159

ص

- 83- صوفی محمد انور قادری حیاتی تے کلام: بتول زہرہ، جلد: 22، شمارہ: 1 (مسلسل شمارہ: 43)، جولائی۔دسمبر 1999ء، ص 223 توں 230

ع

- 84- عالمی پنجابی کانفرنس تے عالمی پنجابی مشاعرہ (رپورٹ): ارشد اقبال ارشد، جلد: 29-30، شمارہ: 1-2 (مسلسل شمارہ: 58-59: عالمی پنجابی کانفرنس / مشاعرہ نمبر)، جنوری۔دسمبر 2007ء، ص 283 توں 298
- 85- عبدالغفور اظہر دا جاوید نامے دا منظوم پنجابی ترجمہ تحقیقی تنقیدی جائزہ: معین نظامی، جلد: 22، شمارہ: 1 (مسلسل شمارہ: 43)، جولائی۔دسمبر 1999ء، ص 161 توں 171
- 86- علامت تے فرانس دے علامت نگار: ڈاکٹر ماہد شاہد، جلد: 22، شمارہ: 2 (مسلسل شمارہ: 44)، جنوری۔جون 2000ء، ص 51 توں 66

غ

- 87- غلام محی الدین مونس دے کجھ ہور ان چھپے چومصرعے: ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، جلد: 29، شمارہ: 1 (مسلسل شمارہ: 57)، جولائی۔دسمبر 2006ء، ص 9 توں 23

ق

- 88- قاضی عبدالمجید تے اوہناں دیاں ان چھپیاں چھپیاں: ڈاکٹر عصمت اللہ زہد، جلد: 28،
شمارہ: 2 (مسلسل شمارہ: 56)، جنوری۔ جون 2006ء، ص 9 توں 26

ک

- 89- کتب خانہ رحمت خان قادری دے پنجابی قلمی نسخے: بشری ریاض، جلد: 22، شمارہ: 2
(مسلسل شمارہ: 44)، جنوری۔ جون 2000ء، ص 207 توں 214
- 90- کشمیر دا اک گمنام پنجابی شاعر (الحاج نواب دین نواب): زبیر احمد قاضی، جلد: 24،
شمارہ: 2 (مسلسل شمارہ: 48)، جنوری۔ جون 2002ء، ص 161 توں 183
- 91- کلاسیکی تے نوکلاسیکی دور وچ مزاحیہ شاعری دی روایت: ڈاکٹر انعام الحق جاوید، جلد:
28، شمارہ: 1 (مسلسل شمارہ: 55)، جولائی۔ دسمبر 2005ء، ص 9 توں 39
- 92- کیہ پنجابی کلچر مٹ گیا اے: ڈاکٹر انجم رحمانی، جلد: 30-29، شمارہ: 2-1 (مسلسل شمارہ:
58-59: عالمی پنجابی کانفرنس / مشاعرہ نمبر)، جنوری۔ دسمبر 2007ء، ص 19 توں 72

گ

- 93- گلاسگو دا پنجابی شاعر چوہدری محمد صدیق: زبیر احمد قاضی، جلد: 22، شمارہ: 2 (مسلسل
شمارہ: 44)، جنوری۔ جون 2000ء، ص 171 توں 182
- 94- گیتاں وچ لوک کہانیاں، لوک واراں تے لوک داستاناں دا ذکر: ڈاکٹر نوید شہزاد،
جلد: 28، شمارہ: 1 (مسلسل شمارہ: 55)، جولائی۔ دسمبر 2005ء، ص 101 توں 145
- 95- گیتاں وچ لوک ناچ: ڈاکٹر نوید شہزاد، جلد: 28، شمارہ: 2 (مسلسل شمارہ: 56)،
جنوری۔ جون 2006ء، ص 79 توں 95

ل

- 96- لوک ادب تے قصہ ادب وچ مزاحیہ عنصر: ڈاکٹر انعام الحق جاوید، جلد: 27، شمارہ: 1-2
(مسلسل شمارہ: 53-54)، جولائی۔ جون 2004-2005ء، ص 39 توں 57

- م
- 97- ماہنامہ ”بیچ دریا“ دے خاص شمارے تحقیقی تے تنقیدی جائزہ: ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، جلد: 22، شماره: 1 (مسلل شماره: 43)، جولائی۔ دسمبر 1999ء، ص 81 توں 86
- 98- محمد عارف قریشی، حیاتی تے شاعری: فیصل حیات جپا، جلد: 29، شماره: 1 (مسلل شماره: 57)، جولائی۔ دسمبر 2006ء، ص 119 توں 133
- 99- مڈھلی گل: ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، جلد: 29-30، شماره: 1-2 (مسلل شماره: 58-59: عالمی پنجابی کانفرنس / مشاعرہ نمبر)، جنوری۔ دسمبر 2007ء، ص 9 توں 16
- 100- مڈھلی پنجابی نقاد تے اوہناں دے سمکالی مغربی نقاد: عمران خالد، جلد: 29، شماره: 1 (مسلل شماره: 57)، جولائی۔ دسمبر 2006ء، ص 79 توں 96
- 101- مرزا غالب دے ساویں اسیر عابد دی لفظی: سعادت علی ثاقب، جلد: 29، شماره: 1 (مسلل شماره: 57)، جولائی۔ دسمبر 2006ء، ص 45 توں 78
- 102- مسعود سعد سلمان تے پنہر باراں ماہ دے حوالے نال: سید خادم حسین شاہ، جلد: 28، شماره: 2 (مسلل شماره: 56)، جنوری۔ جون 2006ء، ص 97 توں 110
- 103- معراج نامہ قادر یار: ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، جلد: 24، شماره: 2 (مسلل شماره: 48)، جنوری۔ جون 2002ء، ص 9 توں 83
- 104- من دے آر پار: گدھے دیاں بولیاں دے حوالے نال: ڈاکٹر پرچیت کورورما (پی اترکار: ندیم احمد)، جلد: 29-30، شماره: 1-2 (مسلل شماره: 58-59: عالمی پنجابی کانفرنس / مشاعرہ نمبر)، جنوری۔ دسمبر 2007ء، ص 139 توں 144
- 105- منظوم پنجابی سفر نامیاں دی روایت: ارشد اقبال ارشد، جلد: 24، شماره: 1 (مسلل شماره: 47)، جولائی۔ دسمبر 2001ء، ص 31 توں 51
- 106- مولا بخش کشتہ دی نثر نگاری: ڈاکٹر عادل صدیقی، جلد: 26، شماره: 1 (مسلل شماره: 51) جولائی۔ دسمبر 2003ء، ص 23 توں 54
- 107- مولوی غلام مصطفیٰ مغموم جان پچچان تے فکری مطالعہ: سعادت علی ثاقب، جلد: 26، شماره: 1 (مسلل شماره: 51)، جولائی۔ دسمبر 2003ء، ص 55 توں 67

- 108 - مولوی نور حسین گر جاگھی دا ان چھپا سفر نامہ حج: ارشد اقبال ارشد، جلد: 22، شماره: 2 (مسلل شماره: 44)، جنوری۔ جون 2000ء، ص 9 توں 50
- 109 - میاں احمد یار تے کھر ایاردا: ملک جاوید گھنجر، جلد: 26، شماره: 2 (مسلل شماره: 52)، جنوری۔ جون 2004ء، ص 333 توں 352

ن

- 110 - نعت (اک لکھ تے چوی ہزار وچوں): محمد یوسف موج، جلد: 28، شماره: 2 (مسلل شماره: 56)، جنوری۔ جون 2006ء، ص 4
- 111 - نعت (پھلاں نوں خوشبوواں): محمد صدیق صبر قادری، جلد: 23، شماره: 1-2 (مسلل شماره: 45-46)، جولائی۔ جون 2000-2001ء، ص 8
- 112 - نعت (ٹھنڈ کیجے پیندی): سلیم کاشر، جلد: 24، شماره: 1 (مسلل شماره: 47)، جولائی۔ دسمبر 2001ء، ص 6
- 113 - نعت (جے لکھ واری عطر گلابوں): میاں محمد بخش، جلد: 24، شماره: 2 (مسلل شماره: 48)، جنوری۔ جون 2002ء، ص 8
- 114 - نعت (سوال میرا نہ مال سائیں): حفیظ تائب، جلد: 27، شماره: 1-2 (مسلل شماره: 54-55)، جولائی۔ دسمبر 2004-2005ء، ص 4
- 115 - نعت (محمد دی جہان اندر نہ جے): پیر فضل کجراتی، جلد: 22، شماره: 1 (مسلل شماره: 43)، جولائی۔ دسمبر 1999ء، ص 6
- 116 - نعت (نیویں اے اسمان دی): حفیظ تائب، جلد: 28، شماره: 1 (مسلل شماره: 55)، جولائی۔ دسمبر 2005ء، ص 4
- 117 - نعتیہ صفایاں دا ویروا: ڈاکٹر آفتاب نقوی، جلد: 27، شماره: 1-2 (مسلل شماره: 54-55)، جولائی۔ جون 2004-2005ء، ص 159 توں 206
- 118 - نویں نظم دا ارتقا سارا شگفتہ تک: صدف ملک، جلد: 24، شماره: 1 (مسلل شماره: 47)، جولائی۔ دسمبر 2001ء، ص 101 توں 116

و

- 119- واوی سون دیاں لوک رسماں: فرزانہ نواز اعوان، جلد: 24، شماره: 1 (مسلسل شماره: 47)
جولائی۔ دسمبر 2001ء، ص 129 توں 166

ہ

- 120- ہاشم شاہ بارے بھلیکھے: حمید اللہ ہاشمی، جلد: 26، شماره: 1 (مسلسل شماره: 51)، جولائی۔
دسمبر 2003ء، ص 9 توں 22

اردو

- 121- اردو ناول اور افسانے میں پنجاب: ڈاکٹر ماشرفتوی، جلد: 29-30، شماره: 1-2
(مسلسل شماره: 58-59: عالمی پنجابی کانفرنس / مشاعرہ نمبر)، جنوری۔ دسمبر 2007ء،
ص 211 توں 225
- 122- پنجاب اور سندھ کی ثقافتوں کا باہمی جائزہ اور یکسانیت: اشوک کمار کھتری، جلد:
29-30، شماره: 1-2 (مسلسل شماره: 58-59: عالمی پنجابی کانفرنس / مشاعرہ نمبر)،
جنوری۔ دسمبر 2007ء، ص 227 توں 235

ENGLISH

- 123- Sociolinguistic Survey of Punjabi in Pakistan some
Observations: Lars O Dyrud, Vol. NO:29-30 No:1-2
(58-59) Jan.-Dec. 2007.P14to20.
- 124- Sociolinguistic Survey of the Northern Hindko Language
Area (A Look at Language Attitudes):
Mark A.Robinson, Vol. NO:29-30 No:1-2 (58-59)
Jan.-Dec.2007.P21to43.
- 125- Verisimilitude in Kashmir & Punjabi Cultur:
Dr. Muhammad Yousaf Bukhari, Vol. NO:29-30 No:1-2
(58-59) Jan.-Dec. 2007. P-3to12.

اشاریہ مصنف

AUTHOR INDEX

آ

117

آفتاب نقوی، ڈاکٹر:

الف

58

اختر جعفری، ڈاکٹر:

25,42

اختر حسین اختر، ڈاکٹر:

84,105,108

ارشاد اقبال ارشد:

122

اشوک کمار کھتری:

38

امجد علی:

92

انجم رحمانی، ڈاکٹر:

91,96

انعام الحق جاوید، ڈاکٹر:

23

انوار احمد اعجاز، ڈاکٹر:

ب

83

بتول زہرہ:

89

بشری ریاض:

1

بلھے شاہ:

پ

104

پرچیت کورورما، ڈاکٹر:

ث

50

شمینہ یاسمین اعوان:

ج

30,33,36,78

جمیل احمد پال:

109

جاوید کھجیرا:

ح

65,114,116

حفیظ تائب:

15,46,120

حمید اللہ ہاشمی:

خ

102

خادم حسین شاہ:

75

خالد حسین تھتھال:

48

خالد محمود توگیروی:

د

22

دھرم سنگھ، ڈاکٹر:

ر

35

رویل سنگھ، ڈاکٹر:

ز

55,59,90,93

زیر احمد قاضی:

76

زہرا بتول:

س

67

ساغر بیٹ:

40

ستیش کمارورما، ڈاکٹر:

49,101,107

سعادت علی ناقد:

21,29

سعید بھٹا، ڈاکٹر:

32

سفینہ منزل:

18

سلطان باہو:

112

سلیم کاشر:

ش

70,71

شاہد محمود کاشمیری، ڈاکٹر:

24

شفقت تنویر مرزا:

27

شمیم اختر:

26

شوکت مغل، پروفیسر:

ص

118

صدف ملک:

ظ

43,44

ظہیر احمد شفیق:

ع

106	عادل صدیقی، ڈاکٹر:
22	عاشق رحیل:
79	عاصمہ قادری:
2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 41, 60, 81, 82, 87	عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر:
100	عمران خالد:

غ

66	غلام رسول ٹالپوری، مولوی:
69	غلام قطب الدین فریدی:

ف

119	فرزانہ نواز اعوان:
47	فضل فرید لایکا:
115	فضل کجراتی، پیر:
68	فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر:
98	فیصل حیات چا:

ق

37	قد رآ فاتی:
----	-------------

ک

20	کرنیل سنگھ تھند، ڈاکٹر:
----	-------------------------

ل

123	لارس ڈاریوڈ:
-----	--------------

م

124	مارک رائسن:
34	مجیب احمد:
51	محمد اسلم رانا:
53	محمد اعجاز نوشاہی:
52	محمد اعظم جاوید:

56	محمد بشیر عابد:
80	محمد ریاض شاہد:
22	محمد سدھیر:
74	محمد سلیم چوہدری:
111	محمد صدیق صبر قادری:
73	محمد قمر علی زیدی، ڈاکٹر:
125	محمد یوسف بخاری، ڈاکٹر:
110	محمد یوسف موج:
16,54,63	محمود الحسن بزمی:
72	مشتاق احمد، میاں، ڈاکٹر:
85	معین نظامی:
113	میاں محمد بخش:
<u>ن</u>	
121	ناشر نقوی، ڈاکٹر:
28,86	ناہید شاہد، ڈاکٹر:
19,31	نبیلہ عمر، ڈاکٹر:
35,40,104	ندیم احمد:
77	نگہت خورشید:
17,39,57,94,95	نوید شہزاد، ڈاکٹر:
<u>و</u>	
45	وحید سلطان چغتائی:
<u>ی-ے</u>	
61,62,64	یونس احقر، ڈاکٹر:

